

Het Groene Front voorbij

Het Groene Front voorbij

**De agrarische belangenbehartiging door
LTO Nederland
1995-2005**

Daniël Broersma

Nederlands Agronomisch Historisch Instituut
Groningen/Wageningen 2010

Historia Agriculturae 43

Published by/uitgegeven door

Nederlands Agronomisch Historisch Instituut (NAHI)

Oude Kijk in 't Jatstraat 26, 9712 EK Groningen
Hollandseweg 1, 6706 KN Wageningen

Internet: www.rug.nl/let/nahi

E-mail: nahi@rug.nl

ISBN 978-90-367-4644-1

© 2010 Nederlands Agronomisch Historisch Instituut

Niets in deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, of op enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

No part of this book may be stored in a computerized system or reproduced in any form, by print, photo print, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

Omslagontwerp: Frank de Wit

Druk: Grafisch Centrum Rijksuniversiteit Groningen

Productie: Erwin H. Karel

Foto's omslag: 1. Logo LTO Nederland 2. Presentatie logo Vrienden van het Platteland door bestuur LTO Nederland. 3. Voormalig hoofdkantoor LTO Nederland Prinsevinkenpark Den Haag. 4. LTO-bestuurders G. Doornbos en D. Duijzer op Binnenhof.

Inhoudsopgave

Voorwoord

1 Inleiding	1
2 Fusie of federatie? Het ontstaan van LTO Nederland	7
De agrarische belangenbehartiging voor 1995 en de ommezwaai van de CBTB	7
De startnotitie	14
Het probleem van de ZMO	17
De inpassing van de NCB en de WLTO	20
De kanteling	27
3 Een kwestie van procenten. LTO Nederland en de afhandeling van de waterschade van 1995	37
Dreigende en reële watersnood	37
Het begin van de onderhandelingen over schadevergoeding	41
100%	47
De afronding	54
4 Open vensters. De rol van LTO Nederland bij de veranderingen in de landbouw	59
Aanzetten tot een nieuw Europees landbouwbeleid	59
Een sector in het defensief	62
Identiteit en ethiek	65
De last van een gedifferentieerde lobby in een semi-liberaal economisch bestel	66
Van markt- en prijsbeleid naar directe inkomenssteun	73
Van landbouwstructuurbeleid naar plattelandsbeleid	77
Ideeën over de ruimtelijke inrichting van Nederland	80
Gewasbeschermingsmiddelen of bestrijdingsmiddelen	86
Het mest- en mineralenbeleid	89
Sectorale initiatieven voor een beter imago	98
Maatschappelijk verantwoord ondernemen onder een gedragscode	100
Ter verdediging van de eigen goede naam	104
Ondernemers van Nature	111
Vrienden van het Platteland	114

5 Een reus op lemen voeten. Crisis in LTO Nederland	119
De onderraden, de intentieverklaring en het kwadrantenmodel	120
In de verandering ligt de versterking	121
De oprichting van het LTO-concern	125
De glastuinbouw stelt eisen	127
De zwakte van het LTO-concern	129
Twijfel van de ZLTO over het marktbeleid van LTO Nederland	131
Een andere weg naar het zelfde doel	135
De teloorgang van het LTO-concern	138
Het initiatief van de noordelijke regionale landbouworganisaties	140
Oplopende spanningen	146
De ontknoping	149
6 Conclusie	157
Bijlagen	169
Lijst met bronnen	173
Literatuurlijst	176
Over de auteur	181
Historia Agriculturae	182

Voorwoord

Voor u ligt een retrospectieve beschrijving van de eerste 10 jaar van LTO Nederland als nationale en internationale belangenbehartiger. De onderzoeker Daniël Broersma heeft in dit document een breed beeld geschetst van de organisatie enerzijds gericht op interne ontwikkelingen en anderzijds geplaatst in een brede context van de maatschappelijke en politieke ontwikkelingen. Vanaf 2005 is LTO Nederland voortgegaan als organisatie die meer vanuit de regionale LTO-organisaties is opgebouwd. De onderzoeker heeft zich bediend van een prettige schrijfstijl, waardoor dit boek zich makkelijk laat lezen. De supervisie van het geheel was in handen van prof. dr. Pim Kooij, directeur van het Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut. Namens de directie van LTO Nederland dank ik beiden hartelijk voor de verrichte werkzaamheden.

Ton van Vuren,
Voorzitter van het directie-overleg van LTO Nederland

1

Inleiding

In de jaren negentig van de twintigste eeuw deed zich een aantal ontwikkelingen voor met verstrekende gevolgen voor de Nederlandse landbouw. Gedacht kan worden aan de koerswijziging van de Europese Unie naar een liberaler landbouwbeleid, aan de snelle afname van het aantal boeren in Nederland, of aan de verkiezingsnederlaag van het CDA in 1994, waardoor deze traditionele bondgenoot van de landbouw zijn positie in het centrum van de politieke macht verloor. Tegen de achtergrond van deze ingrijpende veranderingen zag op 1 januari 1995 in Nederland een nieuwe agrarische belangenorganisatie het licht. Dit was de Land- en Tuinbouworganisatie Nederland, kortweg LTO Nederland. De nieuwe koepelorganisatie ontstond uit de fusie van de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond (KNBTB), de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB) en het Koninklijk Nederlands Landbouw-Comité (KNLC). De samenvoeging van de drie verzuilde organisaties in het overkoepelende LTO Nederland gebeurde in recordtempo. Slechts tien maanden waren nodig om de integratie tot stand te brengen. De oprichting van LTO Nederland leek zo het schoolvoorbeeld van een soepel proces van ontzuiling. Weldra ontstond echter een heftige interne discussie over de structuur en de koers van de nieuwe organisatie. Deze discussie had alles te maken met de ontstaansgeschiedenis van LTO Nederland als agrarische belangenorganisatie in een snel veranderend politiek en maatschappelijk krachtenveld. Dit boek gaat over de roerige eerste tien jaren uit de geschiedenis van LTO Nederland. Dat was de periode van 1995 tot 2005. Behandeld wordt hoe de nieuwe landelijke koepelorganisatie van boeren en tuinders in deze periode vorm gaf aan de agrarische belangenbehartiging in Nederland.

Het is nadrukkelijk niet de bedoeling de blik louter inwaarts te richten naar de interne structuur en het interne functioneren van LTO Nederland. De organisatie zal juist worden geplaatst binnen haar complexe en veranderende omgeving. Op deze manier ontstaat inzicht in de factoren die haar functioneren bepalen, of breder, in de mogelijkheden, beperkingen en dilemma's van de georganiseerde landbouw in Nederland. LTO Nederland was namelijk niet de enige landbouworganisatie in Nederland, maar vervulde als brede koepelorganisatie een spilfunctie binnen de georganiseerde land-

bouw. Daarom kan via het onderzoek naar LTO Nederland een algemeen beeld worden geschetst van de wijze waarop in de betreffende periode de belangen van de Nederlandse boeren en tuinders werden behartigd. Een dergelijke brede benadering vereist dat voortdurend aandacht wordt besteed aan de wisselwerking tussen het interne en het externe niveau. Dit blijkt wanneer wordt nagegaan wat voor strategie LTO Nederland als agrarische belangen- en lobbyorganisatie voerde en met wat voor resultaat. Bij haar lobbyvoering ging het om het uitoefenen van invloed op de buitenwereld, waarbij meteen moet worden opgemerkt dat LTO Nederland haar lobbywerk vaak deed als reactie op externe ontwikkelingen. Voor het onderzoek naar de interne ontwikkelingen binnen LTO Nederland geldt iets vergelijkbaars. Het interne functioneren van LTO Nederland is alleen verklaarbaar tegen de achtergrond van een aantal externe veranderingen. Tegelijk dringt de vraag zich op of de interne gebeurtenissen van invloed waren op het functioneren van LTO Nederland naar buiten toe. Een nauwkeurige bestudering van de relatie tussen interne en externe factoren maakt duidelijk hoe LTO Nederland als agrarische belangenorganisatie functioneerde binnen het veranderende maatschappelijke en politieke veld.

Dit boek telt vier hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk gaat over het ontstaan van LTO Nederland. Uiteengezet wordt waarom de drie verzuilde landelijke landbouworganisaties midden jaren negentig besloten om te gaan fuseren. Zoals zal blijken, waren diverse factoren van invloed, zowel politieke als economische. Behalve naar de achterliggende redenen of oorzaken, zal de aandacht uitgaan naar het feitelijke verloop van het fusieproces. De fusie werd in eerste aanzet geregeld vanuit de drie landelijke landbouworganisaties. Zij vormden echter niet de enige agrarische organisaties in Nederland. De Nederlandse boeren en tuinders hadden zich in de voorafgaande honderd jaar georganiseerd naar geloofsovertuiging, vestigingsplaats en specifieke agrarische bedrijfstak. Er was zo een bont palet ontstaan van allerlei, al dan niet verzuilde, lokale, regionale en vaktechnische landbouworganisaties. Liefst moesten al deze organisaties een plaats in LTO Nederland krijgen. Omdat zij allemaal hun eigen belangen en opvattingen hadden, was dit een lastige puzzel. De gevoerde fusieonderhandelingen laten zien hoe de verhoudingen binnen de georganiseerde landbouw lagen.

Na dit eerste hoofdstuk over de interne opbouw van LTO Nederland, volgen twee hoofdstukken waarin de door de organisatie ontwikkelde activiteiten in de sfeer van de lobbyvoering centraal staan. Hoewel LTO Nederland ook andere vormen van dienstverlening aan haar achterban leverde, was zij toch vooral een lobbyorganisatie. Telkens weer attendeerde zij de politiek en de bevolking op het agrarische belang, om zo voor de Nederlandse boeren en tuinders een zo gunstig mogelijk ondernemingsklimaat te bewerkstelligen.

LTO-voorzitter Gerard Doombos (rechts) en algemeen directeur Dirk Duijzer (links) lopen op 22 oktober 2001 over het Binnenhof in Den Haag naar het Torentje voor een overleg met premier Wim Kok. (Fotoarchief Nieuwe Oogst - LLTB, LTO Noord, ZLTO)

Deze vorm van belangenbehartiging had twee varianten. Ten eerste waren er acute gebeurtenissen die om een directe reactie vroegen. Omdat het zaken betrof die relatief snel werden afgehandeld, in elk geval binnen de periode waar dit boek over gaat, zijn ze geschikt voor een volledige beschouwing in de breedte en diepte. In hoofdstuk 2 wordt de grote wateroverlast van begin 1995 en de schadeafhandeling daarvan als illustratieve casestudie behandeld. Deze gebeurtenis werpt namelijk niet alleen licht op de wijze van lobbyvoering door LTO Nederland en het bereikte resultaat, maar maakt ook duidelijk hoe de organisatie zich verhiel ten opzichte van haar achterban, de politiek en sommige andere landbouworganisaties.

De andere variant van politieke en maatschappelijke beïnvloeding door LTO Nederland had betrekking op ontwikkelingen met een langere tijdsperiode. Voorbeelden waren de in de jaren negentig ingezette wijziging van het Europese landbouwbeleid, de veranderende positie van de consument, of de voortdurende discussie over de Nederlandse mestwetgeving en het bestrijdingsmiddelenbeleid. Dikwijls waren het ontwikkelingen of kwes-

ties die vandaag de dag nog steeds spelen. Daarom kunnen ze nog niet naar hun volledige uitwerking worden geanalyseerd. Desalniettemin waren het vraagstukken die voor de agrarische sector van fundamenteel belang waren. Daarom was het belangrijk dat LTO Nederland er adequaat op reageerde. Hoofdstuk 3 gaat over de reactie van LTO Nederland op een aantal voor de landbouw cruciale veranderingen. Uiteengezet zal worden hoe de organisatie inhoudelijk op de veranderingen reageerde, bijvoorbeeld door ze bij haar achterban te stimuleren, of er juist bij de politiek tegen te pleiten. Ook komt aan de orde hoe LTO Nederland gebruik maakte van positieve beeldvorming, om zo de bevolking en de politiek voor de agrarische sector te winnen. Dit derde hoofdstuk laat bij uitstek zien hoe LTO Nederland functioneerde binnen haar brede maatschappelijk context met zijn diverse deelnemers, zoals consumenten, beleidsmakers en natuurbeschermers. Tevens ontstaat extra inzicht in de complexe interne configuratie van LTO Nederland. De optredende politieke en maatschappelijke veranderingen maakten namelijk de soms tegengestelde belangen van de verschillende landbouwbedrijven goed zichtbaar en daarmee ook de speelruimte die LTO Nederland had als agrarische koepelorganisatie.

Het vierde en laatste hoofdstuk gaat hoofdzakelijk over het interne functioneren van LTO Nederland. Het kan worden gelezen als het vervolg op het eerste hoofdstuk, waarin de totstandkoming van de organisatie centraal staat. Al snel na de oprichting van LTO Nederland werd duidelijk dat de interne organisatiestructuur voor grote problemen zorgde. Er volgden diverse pogingen tot aanpassing. Ondertussen liepen de spanningen in de organisatie steeds hoger op, hetgeen in 2005 tot een dramatische ontkenning leidde. Dit hoofdstuk over de ontstane problemen, de pogingen tot het oplossen ervan en de uiteindelijke uitkomst maken het beeld van de verhoudingen binnen de georganiseerde landbouw in Nederland compleet.

Ten slotte dient in deze inleiding iets te worden verteld over de totstandkoming van dit boek. Het initiatief tot het laten schrijven van de geschiedenis van LTO Nederland van 1995 tot 2005 kwam voort uit de toenmalige directie van de organisatie. Het aan de universiteiten van Wageningen en Groningen verbonden Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut (NAHI) kreeg de uitvoeringsopdracht. Het NAHI mocht voor het benodigde historische onderzoek vrij beschikken over het archief van LTO Nederland. Voor mij als geschiedkundig onderzoeker vormde deze openheid een grote luxe: het is zeer uitzonderlijk om als historicus inzage te krijgen in een zo recent archief van een belangrijke, landelijke belangen- en lobbyorganisatie. Deze luxe gaf echter ook een luxeprobleem. Het betreffende archief lag opgeslagen in het toenmalige hoofdkantoor van LTO Nederland aan het Prinsevinkpark in

Den Haag. Vanwege de dramatische ontwikkelingen in de organisatie diende dit pand spoedig te worden ontruimd. Op 19 januari 2006 zijn we met een aantal onderzoekers uit Groningen en Wageningen naar Den Haag gereisd om het LTO-archief veilig te stellen. We troffen een leeg en desolaat gebouw aan, met in de kelder een archief van vele tientallen meters, zo niet meer. Het was in één oogopslag duidelijk dat het onmogelijk zou zijn al dit archiefmateriaal mee te nemen en te raadplegen: er moest een selectie worden gemaakt. Gelukkig had LTO Nederland een hiërarchische organisatiestructuur. Daardoor kon met redelijke zekerheid worden volstaan met het meenemen van de archiefstukken van bestuur en directie. Recentelijk bleek dat ook de rest van het archief behouden is gebleven. Naast de geselecteerde archiefstukken vormde het LTO-weekblad *Oogst* een goede informatiebron. Voor sommige onderdelen van het onderzoek bewees ook het *Agrarisch Dagblad* zijn bruikbaarheid.

Na een aantal verkennende gesprekken met direct betrokkenen is afgezien van het op grote schaal afnemen van interviews. Aangezien mijn onderzoek direct volgde op een voor LTO Nederland problematische periode, viel te verwachten dat de hoofdrolspelers nog niet met een zekere mate van neutrale afstand op de ontwikkelingen konden terugkijken. Dit wekte op voorhand serieuze twijfel over de bruikbaarheid van de eventuele interviews. Nu is het natuurlijk mogelijk om, bijvoorbeeld met technieken van hoor en wederhoor, uit verschillende emotioneel geladen individuele verhalen een min of meer rationeel overkoepelend verhaal te destilleren. Vanwege de eerder hoog opgelopen spanningen in LTO Nederland was echter het risico groot dat betrokkenen de interviews zouden aangrijpen als middel om een oude strijd voort te zetten. Dit bracht als gevaar met zich mee dat dit boek juist door het afnemen van interviews onderdeel werd van een geprolongerd historisch proces, in plaats van dat het een retrospectieve beschrijving werd van een afgesloten periode. Hier kwam bij dat interviews niet nodig waren: de beschikbare schriftelijke bronnen verschaften al goed inzicht in het functioneren van LTO Nederland tussen 1995 en 2005. Hoewel bewust niet van interviews gebruik is gemaakt, hebben de direct betrokkenen de mogelijkheid gekregen om een conceptversie van dit boek van commentaar te voorzien. De gemaakte op- en aanmerkingen zijn meegewogen in de thans voor u liggende geschiedenis van LTO Nederland.

Fusie of federatie? Het ontstaan van LTO Nederland

Op 1 januari 1995 zag LTO Nederland het licht als nieuwe koepelorganisatie voor de landbouw. Dit gebeurde na een relatief korte voorbereidingstijd. Vanaf maart 1994 had een aantal gevestigde landbouworganisaties tien maanden lang intensief gewerkt aan de oprichting van de nieuwe organisatie. Toch ontstond LTO Nederland niet helemaal plotsklaps. In de voorafgaande jaren hadden de landbouworganisaties in Nederland bijna voortdurend met elkaar gediscussieerd over de wenselijkheid of onwenselijkheid van een nieuwe overkoepelende organisatie. Opmerkelijk was dat ook na de officiële oprichting de onderhandelingen over de samenwerking in LTO Nederland doorgingen.

De agrarische belangenbehartiging voor 1995 en de ommezwaai van de CBTB

Al sinds lang voor de oprichting van LTO Nederland bestond in Nederland een vorm van gecoördineerde agrarische belangenbehartiging. Vanaf de negentiende eeuw was een omvangrijk en gedifferentieerd verband van landbouworganisaties ontstaan. De Nederlandse boeren en tuinders waren georganiseerd naar hun vestigingsplaats en hun levensovertuiging. Aan de basis stond een aantal regionale of provinciale landbouwverenigingen van katholieke, protestantse of algemene signatuur. Deze verenigingen vormden tezamen drie landelijke of centrale landbouworganisaties. Dat waren de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond (KNBTB), de Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB) en het liberale of algemene Koninklijk Nederlands Landbouw-Comité (KNLC).¹ In 1954 ontstond met de oprichting van het Landbouwschap een overkoepelende publieksrechtelijke bedrijfsorganisatie voor de landbouw. Naast vertegenwoordigers van boeren en tuinders participeerden in het Landbouwschap de vakbonden van werknemers in de landbouw. Er was een organisatiestructuur ontstaan die typerend was voor het verzuilde Nederland: aan de basis bestond een sterke scheiding tussen de

---

¹ De geschiedenissen van KNBTB en CBTB zijn goed gedocumenteerd in: M. Smits, *Boeren met beleid*; Rolf van der Woude, *Op goede gronden*. Voor het KNLC ontbreekt nog een goed geschiedkundig overzichtswerk. De geschiedenis van deze organisatie wordt in een aantal afzonderlijke boeken beschreven. Zie hiervoor: Hans Siemes, *Eeuwige droom*, 4.

zuilen; aan de top zorgden enkele vertegenwoordigers van de verzuilde organisaties voor de noodzakelijke onderlinge coördinatie. Hoewel ook de vakbonden in het Landbouwschap waren vertegenwoordigd, ontwikkelde het schap zich in de loop van de tijd toch vooral tot het centrale ontmoetingspunt van de drie landelijke landbouworganisaties met elkaar en met de Nederlandse politiek. Met name de CBTB profiteerde van de samenwerking in het Landbouwschap. De CBTB was de kleinste van de drie centrale landbouworganisaties. Omdat in het Landbouwschap echter met gelijkheid van stemmen werd gewerkt, had het CBTC als kleine organisatie relatief veel invloed. 'Eenzesde van de leden eenderde van de invloed', zo omschreef het CBTB-bestuur in 1983 zijn belang bij het Landbouwschap.²

De situatie van de landbouw was bijzonder door de nauwe banden die de sector had met de overheid. Deze banden liepen grotendeels via het Landbouwschap. Daar kwam bij dat de agrarische ondernemers met het landbouwministerie als enige beroepsgroep min of meer een ministerie voor zichzelf hadden. Bovendien had de agrarische sector een goede toegang tot de politiek. Sinds de oprichting van het CDA in 1980 gold deze partij als de sterkste politieke behartiger van het agrarische belang. Ook de andere grote politieke partijen hadden echter hun afgevaardigden uit de landbouw. Er ontstond een cultuur waarin de landbouworganisaties, het landbouwministerie en de betrokken politici in harmonieus overleg met elkaar samenwerkten. De hechte samenwerking tussen het agrarisch bedrijfsleven, de overheid en de politiek werd wel betiteld als het groene front of de ijzeren driehoek. Geleidelijk raakte de sterke positie van de agrarische sector, of meer specifiek van de centrale landbouworganisaties, echter verzwakt. Dit kwam door verschillende factoren. Om te beginnen ging het landbouwministerie zich vanaf ongeveer de overgang van de jaren zeventig naar tachtig in toenemende mate bezighouden met het natuurbeheer in Nederland. In 1982 werd het daarom omgedoopt van ministerie van Landbouw en Visserij naar ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. De verandering binnen het landbouwministerie sloot aan bij het groeiende milieubesef in de samenleving en de opkomst van de milieubeweging. Een van de zaken waar de milieubeweging voor pleitte, was dat er iets aan de mestproblematiek in Nederland werd gedaan. Door de snelle ontwikkeling van de intensieve veehouderij ontstond een steeds groter mestoverschot. Volgens de milieubeweging diende de intensieve veehouderij in te krimpen. De sector voelde hier weinig voor. Op 2 november 1984 greep het ministerie echter in. Dit gebeurde onder leiding van de toenmalige minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij Gerrit

---

² Zie voor de geschiedenis van het Landbouwschap: E.J. Krajenbrink, *Het Landbouwschap*. Zie voor het belang van het Landbouwschap voor de CBTB ook: Rolf van der Woude, *Op goede gronden*, 511.

Braks van het CDA. Op vrijdag 2 november 1984 liet hij zonder vooroverleg met de landbouworganisaties, onverwacht en met onmiddellijke ingang de zogeheten Interimwet Intensieve Veehouderij van kracht gaan. Vanaf dat moment mochten geen nieuwe varkens- en pluimveebedrijven meer worden gesticht en golden voor de uitbreiding van bestaande bedrijven strikte beperkingen. Het onaangekondigde ingrijpen door Braks maakte duidelijk dat de agrarische sector niet alleen aan invloed had ingeboet bij het landbouwministerie, maar ook bij zijn politieke bondgenoot het CDA. Het model van harmonieus overleg tussen agrarisch bedrijfsleven, overheid en politiek vertoonde scheuren.³

Hiernaast kregen de landbouworganisaties te maken met interne problemen. Dit hing samen met de veranderingen in de landbouw, met name de schaalvergroting en specialisatie. Een andere factor was dat de georganiseerde landbouw zijn verzuilde structuur verloor, het eerst op regionaal niveau. Dit verschijnsel was onderdeel van het bredere proces van ontzuiling dat de Nederlandse samenleving doormaakte. Tevens was het een indirect gevolg van de schaalvergroting in de landbouw. Als gevolg van de voortdurende schaalvergroting nam het aantal boeren in Nederland gestaag af.⁴ Hierdoor daalden ook de ledentallen van de landbouworganisaties. Dit maakte het voor deze organisaties lastiger voldoende kaderleden te werven. Bovendien zorgde de afname van het aantal leden voor groeiende financiële moeilijkheden. Als de organisaties hun inkomsten op hetzelfde peil wilden houden, betekende dit dat steeds minder leden een steeds hogere contributie moesten betalen. De mogelijkheden tot het verhogen van de contributie waren echter beperkt, omdat bij een te sterke contributiestijging vermoedelijk meer leden hun lidmaatschap zouden opzeggen.⁵

Waarschijnlijk zouden de landbouworganisaties door te fuseren efficiënter kunnen werken en zo uit hun problematische situatie kunnen geraken. Als algemene landbouworganisatie was het KNLC vanouds voorstander van een dergelijke integratie van de verschillende landbouworganisaties in Nederland. De KNBTB, maar vooral de CBTB wilden echter georganiseerd blijven in hun eigen zuil en hielden een fusie tegen. De CBTB verkeerde hierbij in een paradoxale situatie. Als kleinste van de centrale landbouworganisaties voelde de CBTB het sterkst de gevolgen van het afnemende ledental. Tegelijk viel te verwachten dat bij een eventuele fusie van de landelijke landbouworganisaties de CBTB vanwege zijn geringe ledental het meest aan invloed zou inboeten. Dit was des te onaantrekkelijker omdat de CBTB via het Landbouwschap een relatief zware stem in de agrarische besluitvorming had. Het vraagstuk

---

³ G van Dijk, L.F.M. Klep en A.J. Merckx, *De corrosie van een ijzeren driehoek*.

⁴ L. Douw, 'Meer door minder'.

⁵ Rolf van der Woude, *Op goede gronden*, 509 en 511.

van de eventuele fusie van de centrale landbouworganisaties hing daarom nauw samen met het vraagstuk van de positie van het Landbouwschap. Het KNLC meende dat als de centrale landbouworganisaties fuseerden, het Landbouwschap kon worden opgeheven. De CBTB was tegen opheffing van het schap. De KNBTB twijfelde. Enerzijds hechtte de bond aan het behoud van de katholieke identiteit in de eigen organisatie, anderzijds had hij als grootste van de drie centrale landbouworganisaties weinig belang bij de gegeven gelijke stemverdeling in het Landbouwschap.⁶ Kritiek was er met name van de bij de KNBTB aangesloten Noordbrabantse Christelijke Boerenbond (NCB). Deze grote katholieke regionale boerenorganisatie vond het onterecht dat zij met 27.000 leden, via de KNBTB slechts één bestuurszetel in het Landbouwschap had, terwijl de CBTB met slechts 21.000 leden vijf bestuursleden mocht leveren.⁷ Om het schap te behouden, moest de CBTB een concessie doen. Vanaf 1991 werd niet meer met gelijkheid van stemmen gewerkt. In plaats van ieder vijf zetels, kreeg de KNBTB voortaan zeven zetels, de KNLC zes, en de CBTB vijf.⁸ Ondertussen veranderde ook op ander vlak de relatie tussen de centrale landbouworganisaties. De CBTB en de KNBTB hielden een volledige fusie tegen, maar wel ontstond een nauwere vorm van samenwerking. Zo gaven de drie centrale landbouworganisaties vanaf 1988 samen het landbouwtijdschrift *Oogst* uit en stichtten zij in dat jaar een bureau voor de Sociaal-Economische Voorlichting aan de Nederlandse boeren en tuinders. Twee jaar later kwam er tevens een gemeenschappelijk Bureau Arbeidsvoorziening. In 1992 betrokken de drie centrale landbouworganisaties een gezamenlijk pand aan het Rooseveltplantsoen in Den Haag.⁹

De toenemende specialisatie in de landbouw vormde een ander probleem voor de centrale landbouworganisaties. Deze organisaties waren, hun onderscheid naar zuil even daargelaten, opgericht om de belangen van alle agrariërs te behartigen. Door de toenemende specialisatie werd dit echter steeds moeilijker. De belangen van de verschillende agrarische bedrijfstakken liepen namelijk uiteen en botsten soms met elkaar. De import van goedkope graanvervangers was bijvoorbeeld gunstig voor de veehouders in Nederland, die deze gewassen als veevoer konden gebruiken, maar ongunstig voor de graantelers. Daar kwam bij dat vanwege het groeiende maatschappelijke en politieke verlangen naar minder productieoverschotten en vervuiling, niet meer kon worden gekozen voor een koers van algemene productiegroei voor alle bedrijfstakken. De toenemende politieke en maatschappelijke druk dwongen de

---

⁶ Hans Siemes, *Eeuwige droom*, 165-170; M. Smits, *Boeren met beleid*, 247-252; Rolf van der Woude, *Op goede gronden*, 518 en 528.

⁷ M. Smits, *Boeren met beleid*, 248; E.J. Krajenbrink, *Het Landbouwschap*, 344.

⁸ Rolf van der Woude, *Op goede gronden*, 518; E.J. Krajenbrink, *Het Landbouwschap*, 346.

⁹ Hans Siemes, *Eeuwige droom*, 174; M. Smits, *Boeren met beleid*, 250 en 254-255; Rolf van der Woude, *Op goede gronden*, 530.

landbouw vanaf de jaren zeventig en tachtig tot het maken van keuzes. Het lukte de landbouworganisaties hierdoor steeds minder goed om in het Landbouwschap tot een standpunt te komen waarin iedereen zich kon vinden.¹⁰ De specialisatie in de landbouw leidde tot het ontstaan van een toenemend aantal organisaties voor de afzonderlijke agrarische bedrijfstakken. Deze organisaties werden de vaktechnische of sectorale organisaties genoemd. De meeste van deze organisaties werkten goed samen met de centrale landbouworganisaties en het Landbouwschap. Begin jaren negentig ontstonden echter enkele sectorale organisaties die zich duidelijk tegen de centrale landbouworganisaties en het Landbouwschap afzetten. De opkomst van deze nieuwe protestorganisaties hing direct samen met de afkalving van het harmoniemodel in de landbouw. Enerzijds voeren politici en ambtelijke beleidsmakers in toenemende mate een zelfstandige koers, anderzijds ontstond in de agrarische achterban de roep om een hardere opstelling van de centrale landbouworganisaties tegenover de politiek en het ministerie. In 1992 stichtten enkele akkerbouwers met als voorman Jaap Korteweg uit onvrede over de lage graanprijzen en de volgens hen slechte belangenbehartiging door de centrale landbouworganisaties de Nederlandse Akkerbouw Vakbond (NAV). In 1994 ontstond uit een vergelijkbaar soort onvrede de Nederlandse Vakbond Varkenshouders (NVV), onder voorzitterschap van Wien van den Brink. Eerder was Van den Brink de eerste voorzitter geweest van het Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt (NAJK). Dit was een in 1977 opgerichte organisatie die specifiek opkwam voor de belangen van jonge, startende agrariërs. Het NAJK groeide uit tot de koepelorganisatie van de jongerenorganisaties van KNBTB, CBTB en KNLC. Zo droeg het NAJK op het niveau van de jongerenorganisaties bij aan de ontzuiling van de georganiseerde landbouw.¹¹

Evenals de centrale landbouworganisaties, kampten ook de provinciale of regionale agrarische organisaties met het probleem van dalende ledentallen. Ook hier leek opschaling de oplossing. Dit kon op verschillende manieren. Om te beginnen konden twee of meer organisaties uit verschillende regio's maar van dezelfde zuil met elkaar fuseren. In dit geval smolten de regio's samen, maar bleef de scheiding van de zuilen in stand. Een andere mogelijkheid was dat de binnen één regio gevestigde verzuilde organisaties met elkaar fuseerden. In dit geval bleef de regionale opdeling gelijk, maar werd de verzuilde structuur doorbroken. Ten slotte was een combinatie van beide vormen mogelijk. Op het regionale niveau tekende zich een vergelijkbaar verschijnsel af als op het landelijke niveau. De regionale CBTB-organisaties voelden het sterkst de druk van de dalende ledentallen. Omdat de CBTB sterk hechtte aan de volwaardige participatie in het Landbouwschap, inves-

¹⁰ E.J. Krajenbrink, *Het Landbouwschap*, 294-300.

¹¹ Eric Hees, *Trekkers op de trap*, 38 en 121-122; Rolf van der Woude, *Op goede gronden*, 520-521.

teerde de organisatie veel in het goed laten functioneren van de landelijke structuur. Een gevolg daarvan was dat het de regionale organisaties steeds moeilijker lukte voldoende goede kaderleden te werven en vast te houden. Om dit probleem op te lossen, zou er volgens de landelijke top van de CBTB een aantal fusies tussen de regionale CBTB-organisaties moeten plaatsvinden. De andere optie van het aangaan van fusies over de grenzen van de eigen zuil heen was voor de CBTB-top onaantrekkelijk. Het kon er toe leiden dat de op nationaal niveau gehandhaafde zuilenstructuur op gewestelijk niveau uitgehold raakte, waardoor de landelijke organisaties geen achterban in de regio overhielden. De landelijke organisaties zouden als verzuilde rudimenten kunnen overblijven in een verder ontzuild agrarisch veld. Voor de KNLC daarentegen was dit geen onaantrekkelijk perspectief. De organisatie beoogde immers de afbraak van de verzuilde structuur van de georganiseerde landbouw. Het KNLC was daarom voorstander van het op regionaal niveau aangaan van fusies over de zuilen heen. De KNBTB twijfelde.¹²

Deze situatie van verdeeldheid leidde in de jaren negentig tot een complexe opeenvolging van fusies op regionaal niveau. Sommige van de nieuwe gewestelijke organisaties bleven binnen de kaders van het verzuilde stelsel. Zo smolten de algemene landbouworganisaties uit Groningen en Drenthe in 1993 samen tot de Noordelijke Land- en Tuinbouworganisatie (NLTO). In datzelfde jaar fuseerden de CBTB-organisaties uit die provincies tot de CBTB Noord-Nederland. In 1994 vormden de protestantse landbouworganisaties uit de IJsselmeerpolders en Friesland de CBTB Friesland-Flevoland. De eerste fusie over de zuilen heen vond plaats in 1991, toen de algemene en de katholieke landbouworganisaties in Holland samen verder gingen als de Westelijke Land- en Tuinbouworganisatie (WLTO). De CBTB West-Nederland was ook uitgenodigd om toe te treden, maar in overeenstemming met het landelijke CBTB-beleid ging de organisatie hier niet op in. Ook in andere gewesten hielden de protestantse landbouworganisaties onder druk van de landelijke CBTB verdere samenwerking af. Een gevolg hiervan was dat in de zuidelijke helft van Nederland een wijd uitgestrekte regionale landbouworganisatie ontstond. Omdat zij geen andere fusiepartners konden vinden, fuseerden de algemene landbouworganisaties van Gelderland, Utrecht, Noord-Brabant en Zeeland op 1 januari 1994 tot de Landbouwmaatschappij Zuid-Midden-Oost (ZMO). Een gevolg van het ontstaan van de nieuwe grote regionale organisaties was dat de kleine regionale CBTB-organisaties naar de marge dreigden te worden gedrongen. De CBTB-top raakte in het nauw. De zuiloverstijgende samenwerking op gewestelijk niveau bleek op de lange duur niet tegen te houden. Op zaterdag 5 maart 1994 besloten de

---

¹² Hans Siemes, *Eeuwige droom*, 171-172; M. Smits, *Boeren met beleid*, 253; Rolf van der Woude, *Op goede gronden*, 511, 528 en 530.

Overijsselse landbouworganisaties van algemene, katholieke en protestantse signatuur om gezamenlijk verder te gaan als de Overijsselse Land- en Tuinbouworganisatie (OLTO).¹³ Voor CBTB-voorzitter Gerard Doornbos was dit de druppel die de emmer deed overlopen. Twee dagen later legde hij in een hoofdbestuursvergadering van de CBTB zijn twijfels op tafel. Was voor het CBTB een zelfstandige koers nog haalbaar, of kon de bond beter opgaan in een brede federatie van landbouworganisaties? Het leidde tot een lange discussie. Weliswaar werd geen formele beslissing genomen, maar aan het eind van de vergadering was het duidelijk dat het CBTB-bestuur niet langer afwijzend stond tegen nauwe samenwerking in een landelijke koepelorganisatie. Een maand later, op 5 april 1994, viel het definitieve besluit om hierover met de andere organisaties te gaan praten.¹⁴ Zo nam de CBTB, die jarenlang verdere samenwerking had afgehouden, het voortouw bij de integratie van de Nederlandse landbouworganisaties.

De ommezwaai van het CBTB-hoofdbestuur vond plaats tegen de achtergrond van een snelle verandering van het Nederlandse politieke landschap. 1994 was een verkiezingsjaar. Op 2 maart waren er gemeenteraadsverkiezingen en op 3 mei verkiezingen voor de Tweede Kamer. Bij de landelijke verkiezingen leed het CDA een zware nederlaag. De partij viel terug van 54 naar 34 zetels. Zoiets was in de Nederlandse parlementaire geschiedenis nog nooit voorgekomen.¹⁵ De hierop volgende formatie resulteerde in een kabinet van PvdA, VVD en D66. Dit was het kabinet Kok I, dat met verwijzing naar het sociaal-democratische rood en het liberale blauw ook wel het eerste paarse kabinet werd genoemd. Het CDA maakte voor het eerst sinds zijn bestaan niet deel uit van de regering. De gemeenteraadsverkiezingen van 2 maart waren een voorafschaduwning van de diepe val van het CDA. Binnen het CDA heerste al langere tijd bezorgdheid over een dreigend stemmenverlies onder boeren en tuinders. De gemeenteraadsverkiezingen maakten duidelijk dat de partij niet alleen onder de agrarische bevolking veel aanhang had verloren, maar dat in de hele samenleving de steun voor het CDA was afgebrokkeld. Onvrede was er onder meer over een voorstel tot bevriezing van de AOW. Het leidde tot het opstappen van partijvoorzitter Wim van Velzen. De perikelen binnen het CDA werkten als katalysator voor kritiek op de CBTB-top. Naar aanleiding van het opstappen van Van Velzen verscheen in het *Agrarisch Dagblad* van 12 maart een ingezonden artikel met de titel 'Vergeten achterban'. De strekking was dat het CBTB-bestuur, evenals het CDA,

¹³ Hans Siemes, *Eeuwige droom*, 171-173; M. Smits, *Boeren met beleid*, 252-254; Rolf van der Woude, *Op goede gronden*, 526-528 en 531-511. Zie voor het ontstaan van de OLTO ook: W. Coster, *Overijssel op het land*, 176-177, 179 en 182. Zie voor een helder schematisch overzicht van alle fusies tussen de Nederlandse landbouworganisaties tot 1995: M. Smits, *Boeren met beleid*, 312-315.

¹⁴ Rolf van der Woude, *Op goede gronden*, 533.

¹⁵ Marcel Metzke, *De stranding*; Pieter Gerrit Kroeger en Jaap Stam, *De rogge staat er dun bij*.

al jarenlang slecht naar de eigen achterban luisterde. Door de omarming van de vrije markt, zo betoogde de schrijfster, gingen duizenden boeren en tuinders ten onder. Het werd tijd dat de CBTB-bestuurders de ogen openden, hun verantwoordelijkheid namen en opstapten.¹⁶ De zich aftekenende politieke aardverschuiving vormde voor de CBTB-top om een nog veel belangrijker reden een zorgelijk perspectief. Geen van de grote Nederlandse politieke partijen had zulke sterke wortels in de agrarische sector als het CDA. Het CDA had sinds zijn ontstaan dan ook altijd de minister van Landbouw geleverd. De neergang van deze partij maakte de vraag actueel hoe de belangen van de landbouw voldoende over het voetlicht konden worden gebracht bij PvdA, VVD en D66.¹⁷ Deze vraag was des te prangender voor de landbouworganisaties op confessionele grondslag, zoals de CBTB, die, ondanks de Interimwet van minister Braks, via het CDA altijd een goede toegang tot de politiek hadden gehad. Weliswaar was het CDA zich gaandeweg als een brede middenpartij gaan profileren, waardoor zijn christelijk karakter de CBTB steeds minder politiek voordeel bood, maar met de andere grote partijen was er helemaal geen levensbeschouwelijk raakvlak. Het smeden van één overkoepelende landbouworganisatie was ook gezien deze politieke ontwikkeling een logische strategie.¹⁸

De startnotitie

Na de koerswijziging van de CBTB volgde een periode van intensief overleg tussen de centrale, gewestelijke en vaktechnische of sectorale landbouworganisaties over de mogelijkheid tot integratie. Tijdens het onderhandelingsproces traden enkele onderlinge tegenstellingen aan het licht, die in hoge mate bepalend zouden zijn voor de latere geschiedenis van LTO Nederland. Het eerste formele overleg vond plaats op 16 mei 1994. Die dag kwamen de voorzitters van de centrale en regionale landbouworganisaties in Bunnik bijeen. Zij bespraken een door CBTB-secretaris Dirk Duijzer geschreven startnotitie over de beoogde samenwerking.¹⁹ Hoewel hij het voor de CBTB en KNBTB gevoelige woord ‘fusie’ in de titel vermeed en het daarvoor in de plaats had over ‘federatie-vorming’, maakte Duijzer verderop in zijn stuk duidelijk dat wat de CBTB betreft het resultaat niet wezenlijk anders zou zijn. Zijn openingszin zei veel: ‘Het bestuur van de Nederlandse CBTB heeft in de vergadering van 7 maart 1994 aangegeven, dat verder-

¹⁶ *Agrarisch Dagblad*, 12 maart 1994.

¹⁷ *Agrarisch Dagblad*, 8 april en 5 mei 1994.

¹⁸ Rolf van der Woude, *Op goede gronden*, 503-508; *Oogst*, 18 maart 1994 p. 17; *de Volkskrant*, 5 april 1994.

¹⁹ Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), Archief Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond, aanvulling doos 1 stukken D. Duijzer federatievorming 1990-1994, Externe notitie getiteld Federatie-vorming van KNBTB, het KNLC, de NCBTB en de diverse vaktechnische/sectorale organisaties.

gaande samenwerking tussen de drie organisaties, landelijk en gewestelijk, niet langer meer vanuit de CBTB geblokkeerd zal worden.’

Het vertrekpunt van de notitie was de gedachte dat de agrarische sector met één mond moest spreken. Als de belangenbehartiging van boeren en tuinders niet werd gebundeld, dreigde de landbouw invloed te verliezen bij de Nederlandse politiek. Het was daarom belangrijk dat er een federatief verband ontstond van alle organisaties uit de land- en tuinbouw. Tegelijk constateerde Duijzer dat de verschillende branches of bedrijfstakken binnen de landbouw hun eigen specifieke belangen hadden. Deze mochten niet worden verwaarloosd. Er was dus enerzijds behoefte aan een krachtige, eenduidige opstelling en anderzijds aan voldoende sectorale herkenbaarheid. Bovendien dienden ook de verschillende regio's binnen Nederland evenredig in de nieuwe organisatie te zijn vertegenwoordigd. Volgens Duijzer kon dit het best worden bereikt door de federatie op te zetten als een matrixorganisatie van stevig in de regio gewortelde algemene landbouworganisaties met daarbinnen een duidelijke sectorale representatie. Op deze manier zou het lukken om gezicht te geven aan de diverse bedrijfstakken of sectoren waar dat noodzakelijk was en de krachten te bundelen waar dat mogelijk was.

Met betrekking tot de regionale organisatiestructuur schetste de notitie het ideaalbeeld van vier gelijkwaardige regionale blokken van elk ruim 15.000 leden. Gedacht werd aan een noordelijk blok voor Friesland, Flevoland, Groningen en Drenthe, een oostelijk blok voor Overijssel, Gelderland en Utrecht, een zuidelijk blok voor Noord-Brabant en Limburg en een westelijk blok voor Holland en Zeeland. Voordeel van een dergelijke opdeling was dat deze aansloot bij de in de regio's spelende problematiek. In het noorden kon het accent komen te liggen op de akkerbouw, in het oosten op de melkveehouderij, in het zuiden op de intensieve veehouderij en in het westen op de tuinbouw. Vanwege de gegeven verdeling van het werkterrein tussen de gewestelijke landbouworganisaties leek een dergelijke opdeling in vier blokken voorlopig echter niet haalbaar. Als tussenoplossing viel te denken aan een opdeling in zes blokken, namelijk de blokken Friesland en Flevoland; Groningen en Drenthe; Utrecht, Gelderland en Overijssel; Limburg; Noord-Brabant en Zeeland; en ten slotte Noord- en Zuid-Holland.

Om onderlinge verdeeldheid te voorkomen, was het belangrijk dat alle bestaande vaktechnische organisaties in de federatie opgingen. Als dit om wat voor reden dan ook niet gebeurde, moesten de gewestelijke algemene landbouworganisaties zelfstandig invulling gaan geven aan de sectorale belangenbehartiging. Zij moesten hiertoe vaktechnische commissies in het leven roepen. Deze gewestelijke vaktechnische commissies zouden op landelijk niveau samenwerken in vaktechnische hoofdafdelingen. Deze structuur kwam terug in de samenstelling van het federatiebestuur. Dat zou gaan bestaan uit de zes

voorzitters van de regionale organisaties, twee of drie landelijk werkende bestuurders en de voorzitters van de vaktechnische hoofdafdelingen.

Duijzer voorzag in zijn notitie dat het proces van federatievorming circa twee jaar ging duren. De algemene landbouworganisaties met hun ondertussen al dan niet gefuseerde regionale verenigingen zouden per 1 januari 1995 in de beoogde landelijke koepel moeten opgaan. Vervolgens kon de rest van dat jaar worden gewerkt aan de integratie van de vaktechnische organisaties in het landelijke verband. Hier moest het echter niet bij blijven. Zodra de federatie functioneerde als dé behartiger van de landbouwbelangen, was het tijd om te gaan praten over een nieuwe taakverdeling met het Landbouwschap en de Productschappen. Ondertussen had CBTB-voorzitter Doornbos zich trouwens in *de Volkskrant* van 5 april heel wat minder omzichtig over de positie van het Landbouwschap uitgelaten. Als voorzitter van de organisatie die altijd mordicus tegen de ontmanteling van het schap was geweest, liet hij nu weten: 'Het Landbouwschap (...) zal een deel van zijn taak als belangenbehartiger moeten afstaan aan de nieuw te vormen boerenorganisatie.' Doornbos nam geen afstand van het concept van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. Hij dacht noch steeds positief over het Landbouwschap. Zijn analyse was dat het schap onder agrariërs een slecht imago had gekregen, doordat sommige bestuurders als het erop aankwam niet achter de door de centrale landbouworganisaties in het Landbouwschap gemaakte afspraken gingen staan. Volgens hem hadden met name de bij de KNBTB en het KNLC aangesloten regionale landbouworganisaties de neiging bij pijnlijke beslissingen de landelijke bestuurders in de steek te laten. Doornbos verweet de voormannen van deze regionale organisaties 'gebrek aan *commitment*'.²⁰

Duijzer formuleerde het in zijn notitie allemaal wat vriendelijker. Door de reorganisatie van de georganiseerde landbouw zou het aantal bestuurders en andere personeelsleden afnemen, wat een besparing in de kosten betekende, zo zette hij uiteen. Toch constateerde hij op dit vlak een moeilijkheid. Doordat de rijksoverheid steeds meer taken naar de lagere overheden overhield, was een goede vertegenwoordiging op provinciaal niveau gewenst. Dit verhield zich lastig met het beoogde doel van federatieve samenwerking over de provinciegrenzen heen. Er bestond kortom een zekere spanning tussen enerzijds het streven naar een efficiënte, landelijke koepelorganisatie en anderzijds de noodzakelijke betrokkenheid op lokaal en regionaal niveau. Duijzer voorzag de grootste moeilijkheden als de taakverdeling tussen de verschillende organisatieniveaus in de federatie niet goed was geregeld. In zijn notitie schreef hij de voorspellende woorden: 'Wanneer enerzijds gekozen wordt voor grotere verbanden en slagvaardige organisaties binnen een gefedereerd geheel, maar vervolgens worden de bevoegdheden niet nadrukkelijk overge-

---

²⁰ *de Volkskrant*, 5 april 1994.

dragen, dan ontstaat een organisatorisch wangedrocht, waarbij op cruciale momenten oude provinciale organisaties, vaktechnische organisaties, enz. enz. eigen besluiten claimen vanwege eigen gebouwen, eigen posities, eigen provincie enz.' Achteraf zou blijken hoezeer Duijzer met deze woorden gelijk had.

Zover was het echter nog lang niet. Voorlopig was het zaak om iedereen aan boord van de federatie te krijgen. De vergadering van 16 mei 1994 leek een goed begin. Alle aanwezigen stonden in principe positief tegenover het gepresenteerde plan. Uiteraard waren er nog wel veel vragen. Zo vroeg NCB-voorzitter Ad Latijnhouwers wat de federatievorming betekende voor de dienstverlening door de gewestelijke organisaties, welke plaats de coöperaties in het nieuwe verband kregen en of er was nagedacht over financiële regelingen. Dat Latijnhouwers deze vragen stelde, was niet verwonderlijk, omdat de NCB verreweg de rijkste boerenorganisatie was, met grote belangen in de agrarische industrie, waarover later meer. Andere aanwezigen hadden vragen over onder meer de Sociaal Economische Voorlichting en de vertegenwoordiging van de kleinere agrarische sectoren, of vroegen zich af of er in de federatie nog wel ruimte was voor de eigen christelijke identiteit.²¹

Het probleem van de ZMO

Ondanks de positieve reacties op het federatieplan, traden al snel enkele lastige kwesties aan het licht. Om te beginnen was er het probleem dat als de federatie een indeling kreeg van zes of vier regionale blokken, sommige van de bestaande regionale landbouworganisaties moesten worden opgedeeld. Vooral voor de ZMO vormde dit een probleem. Het werkgebied van deze nog maar net opgerichte organisatie behelsde Utrecht, Gelderland, Noord-Brabant en Zeeland en lag daarmee verspreid over het beoogde oostelijke, zuidelijke en westelijke blok. Onduidelijkheid bleek te bestaan over de status van de gezamenlijke vergadering van 16 mei in Bunnik: ging het om een informeren overleg of waren er harde afspraken gemaakt? Als dit laatste het geval was, dan had ZMO-voorzitter Hans van Leeuwen door in te stemmen met een verkaveling van agrarisch Nederland in de genoemde blokken ook ingestemd met de opsplitsing van z'n eigen organisatie. Het leidde tot een gedeeltelijk via de media gevoerde discussie tussen enerzijds de voorzitter en secretaris van de ZMO en anderzijds die van de CBTB. Mede onder druk van de ZMO-leden die wilden weten of hun voorzitter zonder overleg de ZMO had prijsgegeven, liet Van Leeuwen via het *Agrarisch Dagblad* weten dat er in Bunnik geen besluiten waren genomen. Bovendien verklaarde hij zich

---

²¹ Archief LTO Nederland, CLO-stukken met betrekking tot de totstandkoming van LTO Nederland, Verslag van de vergadering van de CLO-voorzitters en de voorzitters van de gewestelijke organisaties welke gehouden is op maandag 16 mei 1994 om 10.00 uur te Bunnik.

luid en duidelijk tegen de opdeling van de ZMO te hebben uitgesproken. ZMO-secretaris Jan Oggel voegde daaraan toe het uiterst arrogant te vinden dat bestuurders elders in het land riepen dat de ZMO moest worden opgedeeld. CBTB-voorzitter Doornbos daarentegen hield vol dat men in Bunnik had afgesproken om de bestaande structuren los te laten en nieuwe te creëren. Volgens hem was er in principe geen ruimte voor de ZMO om als afzonderlijk lid tot de federatie toe te treden. De ZMO moest ook niet suggereren dat zij de enige was met problemen. Andere organisaties stond even goed een herstructurering te wachten. CBTB-secretaris Duijzer meende ook dat iedereen in Bunnik met de startnotitie had ingestemd, maar hij liet een wat milder geluid horen. Volgens hem vormde het niet meedoen van de ZMO bij de herverkaveling van het regionale werkveld geen probleem, aangezien alle gewesten een zekere speelruimte hadden in het proces van federatievorming.²²

Terwijl over het overleg in Bunnik enige onduidelijk bleef bestaan, maakte de discussie één ding helder: de ZMO liet zich niet zomaar opsplitsen. Vermoedelijk was mede van invloed dat er binnen de ZMO enige irritatie over de CBTB bestond.²³ De ZMO was immers als noodoplossing ontstaan, omdat de CBTB de verlangde samenwerking tussen de verzuilde provinciale landbouworganisaties had tegengehouden. Nu de CBTB toch overstag was en zich niet langer tegen een dergelijke vorm van samenwerking verzette, zou de ZMO weer moeten worden opgesplitst. De ZMO had dus twee keer achter elkaar last van de CBTB. Volgens het ZMO-bestuur bracht de gesuggereerde opdeling van de ZMO het gemeenschappelijke doel om tot één landelijke landbouworganisatie te komen alleen maar verder weg. Als alternatief stelde het bestuur voor om uit te gaan van een nulsituatie, door te doen alsof er geen gewestelijke landbouworganisaties bestonden en alle boeren en tuinders rechtstreeks lid te maken van de landelijke organisatie. Vanuit die begintoestand zouden de agrariërs eenvoudig in nieuwe gewestelijke blokken kunnen worden ingedeeld.²⁴ Doornbos en Duijzer stonden op zich positief tegenover dit voorstel, maar achtten het geen haalbare kaart. Zij vermoedden dat de overige regionale landbouworganisaties niets voor het rechtstreeks landelijk lidmaatschap voelden, omdat dit een aantasting van hun positie betekende.²⁵ Het bleek een juiste inschatting. Op het tweede gezamenlijke overleg van landelijke en regionale voorzitters, op 6 juli 1994 in Zoetermeer,

²² *Agrarisch Dagblad*, 31 mei, 1 juni en 4 juni 1994; Archief LTO Nederland, CLO-stukken met betrekking tot de totstandkoming van LTO Nederland, Brief 1 juni 1994 van J.G. van Leeuwen aan D. Duijzer.

²³ *Oogst*, 16 december 1994 p. 18-19.

²⁴ Archief LTO Nederland, CLO-stukken met betrekking tot de totstandkoming van LTO Nederland, Uitdraai 24 mei 1994 van een persbericht van de ZMO getiteld Hoofdbestuur Landbouwmaatschappij ZMO wil één landbouworganisatie met rechtstreeks lidmaatschap van boeren en tuinders; *Agrarisch Dagblad*, 25 mei 1994; *Oogst*, 27 mei 1994 p. 16-17; *ZMO-krant*, 15 juli 1994 p. 3.

²⁵ *Agrarisch Dagblad*, 26 mei 1994; *Oogst*, 27 mei 1994 p. 16-17.

besloot men vast te houden aan het indirecte lidmaatschap via de gewestelijke organisaties. Eventueel kon het directe federatielidmaatschap in een later stadium opnieuw als mogelijkheid ter tafel komen.²⁶

Afgezien van de perikelen rond de ZMO in de zuidelijke helft van Nederland, verliep de vorming van de beoogde nieuwe regionale blokken voorspoedig. In 1994 vonden tussen verschillende gewestelijke landbouworganisaties fusiebesprekingen plaats, met als resultaat dat op 1 januari 1995 diverse van deze organisaties in nieuwe verbanden samensmolten. In de twee noordwestelijke provincies fuseerden de algemene, protestants-christelijke en katholieke landbouworganisaties tot de Fries-Flevolandse Land- en Tuinbouworganisatie (FLTO). De confessionele landbouworganisaties in Groningen en Drenthe sloten zich aan bij de NLTO. In het oosten vormden de confessionele boerenorganisaties uit Gelderland en Utrecht samen met de OLTO de Land- en Tuinbouworganisatie Mid-Oost. In West-Nederland trad de regionale CBTB toe tot de WLTO.²⁷

Uiteindelijk kwam het ook met de inpassing van de ZMO in de landelijke federatie helemaal goed. Nadat de besturen van de CBTB en de ZMO de hakken even stevig in het zand hadden gezet, volgde een snelle toenadering. Voorafgaand aan het voorzittersoverleg van 6 juli 1994 verklaarde Doornbos dat hij best begreep dat de ZMO als nog maar net draaiende organisatie niet stond te springen om de hele zaak weer op de kop te zetten.²⁸ Tijdens de vergadering stelden de aanwezigen nuchter vast dat de vorming van de nieuwe regionale blokken niet overal even snel verliep en dat men daarom moest uitgaan van een extra fase in het integratieproces. Dit hield in dat per 1995 niet zes, maar zeven regionale organisaties tot de federatie zouden toetreden.²⁹ Met deze vaststelling gaf men de ZMO de ruimte om voorlopig als zelfstandige organisatie te blijven bestaan. Op 7 september 1994 kwamen de voorzitters van de landelijke en gewestelijke landbouworganisaties voor de derde maal bijeen. Zij bespraken een rapport met daarin een nadere uitwerking van het federatieplan. Het rapport bevestigde dat de ZMO als zelfstandige organisatie tot de federatie zou toetreden. Dit betekende dat Zuidwest-Nederland voorlopig in het federatiebestuur zou zijn oververtegenwoordigd, aangezien ook de NCB als zelfstandige organisatie een bestuurslid mocht

---

²⁶ Archief LTO Nederland, CLO-stukken met betrekking tot de totstandkoming van LTO Nederland, Verslag op hoofdlijnen van de vergadering van de CLO-voorzitters en de voorzitters van de gewestelijke organisaties welke gehouden is op woensdag 6 juli 1994 te Zoetermeer; *Agrarisch Dagblad*, 7 juli 1994; *Oogst*, 8 juli 1994 p. 6.

²⁷ *Agrarisch Dagblad*, 24 november, 2 en 3 december 1994; *Oogst*, 28 oktober 1994 p. 6, 11 november 1994 p. 6. Zie ook: M. Smits, *Boeren met beleid*, 312-313.

²⁸ *Agrarisch Dagblad*, 6 juli 1994.

²⁹ Archief LTO Nederland, CLO-stukken met betrekking tot de totstandkoming van LTO Nederland, Verslag op hoofdlijnen van de vergadering van de CLO-voorzitters en de voorzitters van de gewestelijke organisaties welke gehouden is op woensdag 6 juli 1994 te Zoetermeer.

leveren. Tijdens de vergadering kwam men overeen dat deze situatie tot 1 januari 1996 mocht duren.³⁰ Naderhand verklaarde KNLC-secretaris Dam Jaarsma dat het niet ging om een harde deadline.³¹ Jaarsma kon dit met een gerust hart zeggen, omdat de ZMO ondertussen een duidelijke samenwerkingsbereidheid had getoond. Als reactie op het nader uitgewerkte federatieplan verklaarde ZMO-secretaris Oggel op 2 september 1994 in het *Agrarisch Dagblad*: ‘We willen op termijn best samenwerken, maar zonder tijdsdruk. Als we niet geforceerd worden komt het vanzelf goed.’³² Dat was inderdaad het geval. Nadat op 1 juli 1996 de ZMO en LTO Mid-Oost waren gefuseerd tot de Gewestelijke Land- en Tuinbouworganisatie (GLTO), vond per 1 januari 1999 een totale herschikking van de georganiseerde landbouw in zuidelijk Nederland plaats. Vanaf dat moment gingen de Zeeuwse en Brabantse afdelingen van de NCB en GLTO samen met de Zeeuwse leden van de WLTO verder als de Zuidelijke Land- en Tuinbouworganisatie (ZLTO). De Gelderse leden van de NCB werden overgeheveld naar de GLTO, die werkzaam bleef in Overijssel, Utrecht en Gelderland. Tezelfdertijd fuseerden in Noord-Nederland de Fries/Flevolandse FLTO en de Drents/Groningse NLTO tot een nieuwe organisatie, die verder ging onder de oude naam NLTO. Deze verkaveling van het regionale werkterrein tussen NLTO, GLTO, ZLTO en WLTO kwam bij benadering overeen met het door Duijzer bij het begin van de federatievorming geschetste ideaalbeeld van vier regionale blokken. Het verschil was slechts dat Zeeland niet bij het westelijke, maar bij het zuidelijke blok was terechtgekomen en dat de van oorsprong katholieke Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB) zelfstandig bleef. (Zie bijlage 1.)

De inpassing van de NCB en de WLTO

Behalve de ZMO, die er weinig voor voelde zomaar te worden opgesplitst, waren er tijdens de opstartfase van LTO Nederland in 1994 nog twee regionale landbouwverenigingen met serieuze bedenkingen. Dat waren de WLTO en de NCB. Deze organisaties meenden dat in de beoogde federatiestructuur onvoldoende tot uitdrukking kwam dat sommige van de betrokken regionale verenigingen groter waren dan andere. Volgens hen moest een groter ledental of een groter economisch gewicht zich vertalen in een grotere invloed. Het ging hier kortom om de machtsvraag. Een complicerende factor was dat door de federatievorming de machtsverhoudingen tussen de regionale verenigingen verschoven.

Vanaf het allereerste begin was duidelijk dat de federatievorming voor

---

³⁰ Archief LTO Nederland, CLO-stukken met betrekking tot de totstandkoming van LTO Nederland, Verslag van de vergadering van het CLO-en GLO-voorzittersoverleg d.d. 7 september [1994], (Concept) Federatierapport Centrale Land- en Tuinbouworganisatie (CLO).

³¹ *Agrarisch Dagblad*, 8 september 1994.

³² *Agrarisch Dagblad*, 2 september 1994.

sommige regionale landbouwverenigingen aantrekkelijker was dan voor andere. Doordat er enkele grote gewestelijke blokken ontstonden, boetten andere regionale landbouwverenigingen aan relatieve betekenis in. Dit gold vooral voor de NCB. Deze regionale landbouwvereniging was vanouds de grootste en invloedrijkste regionale landbouwvereniging van Nederland. In 1994 telde deze in Noord-Brabant gevestigde landbouworganisatie circa zestien duizend leden. De NCB was daarmee ook groter dan de landelijke CBTB, die tussen de twaalf- en dertien duizend leden had. Door het ontstaan van de WLTO, met ruim veertien duizend leden, en LTO-Mid-Oost, met circa vijftien duizend leden, kreeg de NCB er twee gelijkwaardige spelers op het regionale veld bij. Als in de vier noordelijke provincies de gewestelijke integratie doorging, zou ook daar een vereniging met bijna vijftien duizend leden ontstaan. (Zie bijlage 2.)

Het moge duidelijk zijn dat de NCB weinig belang had bij een snelle integratie van de georganiseerde landbouw op gewestelijk en landelijk niveau. Het *Agrarisch Dagblad* constateerde in dit verband een opmerkelijk verschijnsel: waar vroeger de CBTB verdere samenwerking altijd had tegengehouden met een beroep op de eigen christelijke identiteit, beriep nu de NCB zich op de eigen katholieke identiteit. Volgens de krant frustrerde de NCB met een onduidelijke en dubbele opstelling de gevoerde fusiebesprekingen. Aan de ene kant verklaarde het NCB-bestuur de beoogde samenwerking toe te juichen, maar tegelijkertijd trapte het op de rem. De krant citeerde NCB-voorzitter Latijnhouwers, die zei: 'Ik weet zeker dat die federaties er komen. Het hoofdbestuur van de NCB en ook ik staan positief tegenover meer samenwerking. Tegelijkertijd willen we de identiteit zoveel mogelijk bewaren. Dat levert spanningen op. Een ding is zeker: de C laten we niet zomaar verloren gaan.' Op 5 mei 1994 zette de NCB deze stelling kracht bij door op het bedrijf van melkveehouder T. van der Biezen in Rosmalen open huis te houden voor de medewerkers van het bisdom Den Bosch, de dekenaten en voor verschillende katholieke welzijns- en onderwijsinstellingen. Latijnhouwers vertelde er dat de katholieke identiteit nog steeds een belangrijk deel van het taken- en dienstenpakket bepaalde, bijvoorbeeld bij de hulpverlening aan leden die financieel en psychisch in de knel zaten. Binnen de NCB stond altijd het rentmeesterschap van de mensen over de aarde centraal, zo was de boodschap van het NCB-bestuur.³³ Ook de katholieke geestelijkheid plaatste kritische kanttekeningen bij de veelbesproken samenwerking. Dit gebeurde door Xavier van der Spank. Deze pastoor trad op als geestelijk adviseur van zowel de KNBTB als de NCB. In het KNBTB-ledenblad *Boer en Tuinder* schreef Van der Spank een column waarin hij inging op het federatieplan. Met een knipoog naar het debat over genetische manipulatie betoogde hij dat

---

³³ *Agrarisch Dagblad*, 13 april en 6 mei 1994.

gereformeerde, koninklijke en katholieke genen niet zomaar tot een nieuw organisme konden worden gemanipuleerd. De verschillende bloedgroepen zouden nog lang herkenbaar blijven. Mede omdat hij erg tevreden was over de wijze waarop zijn eigen organisatie, de NCB, invulling aan de katholieke identiteit gaf, suggereerde Van der Spank de drie landelijke landbouworganisaties om de beoogde samenwerking nog eens te overdenken. Want, zo meende hij, 'laat ze eerst maar eens een tijdje verkering hebben voordat ze trouwen. Anders zit je later met de grootste problemen.'³⁴

Overigens bestonden binnen de LLTB vergelijkbare bedenkingen tegen verdere samenwerking binnen een landelijke federatie. Weliswaar was deze Limburgse organisatie met bijna zesduizend leden beduidend kleiner dan de NCB, maar de LLTB had binnen haar provincie een monopoliepositie. Evenals de NCB had de LLTB een sterke coöperatieve poot. De organisatie was nauw vervlochten met zo'n dertig aan- en verkoopcoöperaties in Limburg. De overal in de provincie aan te treffen 'Boerenbond-winkels' maakten de aanwezigheid van de LLTB onmiskenbaar.³⁵ Voor de NCB vormde de LLTB een aantrekkelijke fusiepartner. Als het lukte om de twee katholieke zusterorganisaties te laten samensmelten, ontstond een vereniging met ongeveer tweeëntwintigduizend leden. Dat zou de grootste regionale landbouwvereniging van Nederland zijn, waarmee het zuidelijke numerieke overwicht in de georganiseerde landbouw was hersteld. Vanuit de NCB werd in 1994 nadrukkelijk aangestuurd op een fusie met de LLTB.³⁶ Voor de LLTB vormde een fusie echter een beduidend minder aantrekkelijk perspectief, omdat het feitelijk zou betekenen dat de kleine Limburgse organisatie door haar grote Brabantse buur werd opgeslokt. Bij de kwestie speelde ook het sentiment mee dat het eigenlijk ongepast was dat de protestantse CBTB van boven de grote rivieren de katholieke organisaties in het zuiden tot een fusie dwong.³⁷ Van een fusie tussen de NCB en de LLTB kwam het niet. Dit betekende dat de NCB naast enkele even grote regionale landbouworganisaties moest aanschuiven in de landelijke federatie. De NCB accepteerde dit, maar verbond aan zijn toetreding tot LTO Nederland de nadrukkelijke voorwaarde dat het eigen vermogen buiten de federatie bleef.³⁸

Anders dan voor de NCB, leek het door de CBTB gelanceerde federatieplan voor de WLTO wel gunstig. Doordat het landelijke CBTB-bestuur niet langer aan het verzuilde stramien vasthield, kon de CBTB West-Nederland probleemloos in de WLTO opgaan. Daar kwam bij dat voor de WLTO als een van de grotere regionale landbouworganisaties een belangrijke plaats in

---

³⁴ *Agrarisch Dagblad*, 8 juni 1994.

³⁵ *Oogst*, 26 augustus 1994 p. 20-21.

³⁶ *Agrarisch Dagblad*, 2 december 1994.

³⁷ *Agrarisch Dagblad*, 13 april en 6 mei 1994.

³⁸ *Agrarisch Dagblad*, 1 juli 1994.

de landelijke federatie gloorde. Het was dan ook niet verwonderlijk dat het WLTO-bestuur kort na het bekend worden van het federatieplan pleitte voor de spoedige uitvoering ervan. Als de andere organisaties niet snel genoeg meegingen, zouden de WLTO en de CBTB West-Nederland voor de muziek blijven uitlopen, klonk het uit het Haarlemse WLTO-kantoor.³⁹

Toch raakte het aanvankelijke enthousiasme van de WLTO na verloop van tijd enigszins getemperd. Dit kwam doordat de voorgestelde zetelverdeling in het landelijke federatiebestuur voor de WLTO ongunstig was. Doordat alle aangesloten regionale verenigingen één bestuurslid naar het landelijke federatiebestuur mochten afvaardigen, kregen kleine verenigingen, zoals de LLTB, een relatief zware stem in dit bestuur. Daarnaast deed zich het paradoxale verschijnsel voor dat verenigingen die niet in de fusiegolf meegingen, zoals de LLTB en de ZMO, hierdoor een eigen zetel in het landelijke federatiebestuur kregen, terwijl verenigingen die wel fuseerden slechts gezamenlijk één zetel overhielden. De WLTO beschouwde dit als een premie voor het achterblijven in de federatievorming.⁴⁰ Volgens de organisatie moest de zeggenschap van een regionale verenigingen in het landelijke federatiebestuur mede afhangen van het aantal leden dat deze vereniging had. Daarnaast moest van nog een criterium worden uitgegaan om het gewicht van de regionale verenigingen te bepalen, zo meende de WLTO. De invloed van een regionale vereniging in het landelijke federatiebestuur zou ook moeten afhangen van de totale agrarische productie in het betreffende gebied, zoals die werd berekend in de zogeheten standaardbedrijfseenheden. Dat de WLTO dit verlangde, was logisch. Weliswaar was de WLTO qua ledental iets kleiner dan de NCB, maar als naar de agrarische productie werd gekeken, ontstond een heel ander beeld. Qua productieomvang was de WLTO veruit de grootste regionale landbouwvereniging van Nederland. Zij was goed voor zeventwintig procent van de door de regionale organisaties vertegenwoordigde standaardbedrijfseenheden. Dit was voor een belangrijk deel te danken aan de grote, hoogproductieve glastuinbouwbedrijven in het WLTO-gebied. De NCB volgde met achttien procent op de tweede plaats. De kleinere regionale landbouwverenigingen NLTO en LLTB vertegenwoordigden respectievelijk slechts negen en zeven procent van de gezamenlijke productieomvang. Doordat in het federatieplan werd uitgegaan van contributieheffing op basis van ledental en standaardbedrijfseenheden zou de WLTO de hoogste contributie aan de landelijke federatie moeten afdragen.⁴¹ De organisatie stond voor een ruim drie keer zo hoog bedrag aangeslagen als de LLTB. Op grond hier-

---

³⁹ *Agrarisch Dagblad*, 13 april 1994.

⁴⁰ *Agrarisch Dagblad*, 1 september 1994.

⁴¹ Archief LTO Nederland, CLO-stukken met betrekking tot de totstandkoming van LTO Nederland, Geomprimeerde begroting CLTO i/o 1996 (1e concept).

van pleitte de WLTO voor invoering van het principe 'de betaler bepaalt'. Om de betaler echt te laten bepalen, zou het oorspronkelijke plan van één stem per vereniging moeten worden losgelaten.⁴²

Het verlangen van de WLTO naar meer bestuurlijke invloed in de landelijke federatie leidde tot een serie moeizame onderhandelingen. Het probleem was natuurlijk dat als een partij meer invloed kreeg, andere partijen onherroepelijk aan macht inboetten. Pas in december 1994, vlak voordat de federatie van start ging, bereikte men een compromis. Dit compromis bestond uit verschillende onderdelen. Ten eerste sprak men af dat de WLTO en de NCB beide een extra zetel in het federatiebestuur kregen. Deze zogenoemde kwaliteitszetels zouden vier jaar blijven bestaan. Hierna kon opnieuw worden bekeken of aan de WLTO en de NCB zo'n extra zetel toekwam.⁴³ Omdat de afgevaardigden op de kwaliteitszetels weliswaar in het bestuur mochten meepraten, maar niet een even zware stem bij de besluitvorming kregen, was hun invloed maar beperkt. De WLTO vond het instellen van de kwaliteitszetels dan ook onvoldoende. WLTO-woordvoerder Martijn de Groot verwoordde het als volgt: 'Die tweede bestuurder kan alleen herhalen wat de eerste WLTO-er heeft gezegd. Daar hebben wij geen behoefte aan.'⁴⁴

De bestuurlijke invloed van de WLTO en de NCB kon ook indirect worden vergroot, door iemand uit deze organisaties te belasten met het voorzitterschap over een van de vaktechnische hoofdafdelingen. Het meest logisch was dat de voorzitter voor de sectorale afdeling Tuinbouw uit de WLTO kwam, terwijl de NCB, met zijn vele varkenshouders, de sectorvoorzitter Intensieve Veehouderij leverde. Met betrekking tot de NCB slaagde deze opzet. De bestuurszetel voor de Intensieve Veehouderij werd toegewezen aan Jac Martens, die op dat moment voorzitter van de vakgroep Varkenshouderij van de NCB was. Met betrekking tot de WLTO slaagde de opzet niet. Dat kwam doordat naast de juiste balans tussen de regionale landbouworganisaties ook een balans tussen de centrale landbouworganisaties moest worden gevonden. De centrale landbouworganisaties verlangden alledrie dat zij ten minste evenredig waren vertegenwoordigd in het nieuwe federatiebestuur. Om dit te bereiken, paste men de bestuursstructuur wat aan en liet men bij de selectie van de bestuursleden hun achtergrond zwaar wegen. Het uiteindelijke resultaat was een verdeling van de bestuurszetels naar rato van de leden-tallen van de centrale landbouworganisaties. Drie van de zestien bestuursleden

---

⁴² Archief LTO Nederland, CLO-stukken met betrekking tot de totstandkoming van LTO Nederland, Brieven van 5 en 29 september 1994 van G.H.J. Titulaer namens de WLTO aan D. Duijzer van de Centrale Landbouw Organisaties, Verslag van de bijeenkomst van CLO- en GLO-secretarissen d.d. 28 oktober 1994; *Agrarisch Dagblad*, 28 september 1994.

⁴³ Archief LTO Nederland, CLO-stukken met betrekking tot de totstandkoming van LTO Nederland, Uitgangspunten voor de statuten.

⁴⁴ *Agrarisch Dagblad*, 30 november 1994.

in het federatiebestuur kwamen uit het CBTB-kamp. Zes personen hadden een KNLC-achtergrond. De katholieke koepelorganisatie KNBTB leverde zeven bestuursleden, alsmede de algemeen directeur in de persoon van Bernard Koeckhoven. Om het evenwicht tussen de zuilen te bewaren, besloot men tevens om naast de voorzitter twee vice-voorzitters te benoemen. CBTB-voorzitter Doornbos bemachtigde het voorzitterschap. De voorzitters van het KNLC en de KNBTB Marius Varekamp en Jef Mares werden beiden tot vice-voorzitter van de nieuwe federatie benoemd. Zij bleven dit tot respectievelijk juli 1995 en juli 1997. Mares was tevens voorzitter van het Landbouwschap. Aan Varekamp liet men het sectorvoorzitterschap Tuinbouw toekomen, zodat ook hij naast zijn vice-voorzitterschap een zware bestuursfunctie kreeg. Hiermee verloor de WLTO de slag om de tuinbouwzetel. Overigens was er nog een groep die er bij de verdeling van de bestuursfuncties bekaaid afkwam. De verdeling van de bestuurszetels onder de oude landbouwbonzen leidde ertoe dat geen enkele vrouw op een reguliere bestuurszetel terecht kwam. Door een commissie Vrouw en Bedrijf met een eigen zetel in het federatiebestuur in te stellen, voorkwam men dat de bestuurlijke top uitsluitend uit mannen zou bestaan. Vanuit een vergelijkbare overweging kreeg het NAJK een adviserende stem in het LTO-bestuur. Op deze manier, alsmede met een jaarlijkse subsidie aan de organisatie van jonge boeren, werd ook deze groep bij de federatie betrokken, zij het dat het NAJK zijn onafhankelijkheid bleef beklemtonen.⁴⁵

Via hun kwaliteitszetels kregen de WLTO en de NCB een extra stem in het federatiebestuur, terwijl de NCB zich ook via de sectorzetel Intensieve Veehouderij kon laten gelden. Het was echter een ander onderdeel van het gesloten compromis waardoor beide organisaties de meeste extra invloed verwierven. Na lang onderhandelen kwamen de voorzitters van de verschillende landelijke en regionale landbouwverenigingen overeen dat in de algemene vergadering van LTO Nederland met gewogen stemmen zou worden gestemd. Omdat LTO Nederland officieel geen individuele agrariërs als leden had, maar een aantal regionale landbouworganisaties, vormden ongeveer dezelfde persoon het bestuur en de algemene vergadering, namelijk de afgevaardigden van de in de koepelorganisatie vertegenwoordigde partijen. De directie en het bestuur van LTO Nederland handelden de meeste zaken af, maar officieel was de algemene vergadering het hoogste besluitvormende orgaan.

---

⁴⁵ *Agrarisch Dagblad*, 7 oktober, 30 november en 8 december 1994; Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 5 september 1995, Bijlage 2b Verslag van de vergadering van het Dagelijks Bestuur en van het overleg met het NAJK op maandag 10 juli 1995; Agenda bestuursvergadering 3 oktober 1995, Bijlage 12 Brief van 6 oktober 1995 van de secretaris van het NAJK, E. Schaper aan het bestuur van LTO-Nederland. Zie voor het aftreden van Varekamp en Mares als vice-voorzitters van LTO Nederland: Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 2 mei 1995, Bijlage L.c. Persbericht Varekamp treedt terug als vice-voorzitter van LTO-Nederland; *Oogst*, 4 juli 1997 p. 17.

Gerard Doornbos ondertekent op 21 december 1994 in het bijzijn van Bernard Koeckhoven de oprichtingsakte van LTO Nederland (Fotoarchief Nieuwe Oogst - LLTB, LTO Noord, ZLTO)

Daarom was het voor de WLTO en de NCB aantrekkelijk om in dit orgaan een sterke stem te krijgen. Voor de stemming in de algemene vergadering werd tijdens de toetredingsonderhandelingen van 1994 een ingewikkelde verdeelsleutel bedacht. Alle afgevaardigden, dus ook de leden op de kwaliteitszetels en het vrouwelijke bestuurslid, zouden één stem krijgen. Daarbovenop kregen de afgevaardigden van de regionale landbouwverenigingen gezamenlijk vierentwintig stemmen. Deze vierentwintig extra stemmen werden onderling verdeeld naar rato van de ledentallen en de standaardbedrijfs-eenheden in de verschillende gewesten. De sectorvoorzitters kregen gezamenlijk twaalf extra stemmen, die naar rato van het totale aantal standaardbedrijfs-eenheden per bedrijfstak werden verdeeld. Door deze verdeling boetten de kleinere gewestelijke landbouworganisaties aan invloed in ten opzichte van de grotere. De NLTO en de LLTB kregen allebei maar drie stemmen, terwijl de WLTO en de NCB beide op zeven stemmen uitkwamen. Dit stemmenverlies voor de kleinere gewestelijke organisaties werd echter grotendeels gecompenseerd doordat de regionale organisaties gemeenschappelijk meer invloed kregen ten opzichte van de sectorale vertegenwoordigers. In eerste instantie was uitgegaan van een stemverhouding tussen de gewesten en de sectoren van één staat tot één. Als resultaat van het onder druk van de NCB

en WLTO bedachte compromis kregen de gewestelijke organisaties uiteindelijk gezamenlijk circa tweederde deel van de uit te brengen stemmen, terwijl de sectoren maar ongeveer eenderde deel overhielden. Wat kortom gebeurde, was dat de gewestelijke landbouworganisaties en dan met name de grotere daarvan hun macht vergrootten ten koste van de sectorale vertegenwoordiging in het federatiebestuur. Het hiervoor gebruikte argument was dat de regionale organisaties het grootste deel van de rekening van de federatie betaalden.⁴⁶

De kanteling

De geringe bereidheid van de regionale landbouworganisaties om iets van hun macht af te staan, maakte het er voor de sectorale organisaties niet aantrekkelijker op om tot de landelijke federatie toe te treden. Dit werd al snel duidelijk. In de op 16 mei 1994 in Bunnik besproken startnotitie over de federatievorming was uitgegaan van een integratieproces van twee jaar. Voor het eind van 1996 zouden alle sectorale landbouworganisaties in de landelijke federatie moeten zijn opgegaan. Het ging hier om circa twintig organisaties variërend van klein tot omvangrijk. De grootste waren: de Nederlandse Tuinbouwstudiegroepen (NTS), met 8500 leden; de Nederlandse Fruittelers Organisatie (NFO) 5000; de Koninklijke Algemene Vereniging voor Bloembollencultuur (KAVB) 3800; de Nederlandse Bond van Boomkwekers (NBvB) 2000; de Nederlandse Organisatie van Pluimveehouders (NOP) 1950; de Nederlandse Vereniging van Kalfsvleesproducenten (NVK) 1800; de Nederlandse Akkerbouw Vakbond (NAV) 1500; de Coöperatieve Nederlandse Champignonskwekersvereniging (CNC) 710; en de snel groeiende Nederlandse Vakbond Varkenshouders (Nvv). Tot de kleinere organisaties behoorde bijvoorbeeld de Nederlandse Organisatie van Konijnenhouders, met 110 leden.⁴⁷

De doelstelling om al deze organisatie spoedig in de federatie op te laten gaan, bleek niet haalbaar. Vanaf 1994 ontstond een slepende discussie over de vraag hoe in de federatie de verhouding tussen de sectorale en de regionale vertegenwoordiging moest komen te liggen. Verschillende groepen deden aan deze discussie mee. Ten eerste waren er de sectorale organisaties, die niet door de regionale verenigingen wilden worden overvleugeld en daarom allerlei voorwaarden aan hun toetreding verbonden. Hier tegenover stonden de

⁴⁶ Archief LTO Nederland, CLO-stukken met betrekking tot de totstandkoming van LTO Nederland, Verslag van het overleg tussen voorzitters van de drie CLO en de vaktechnische organisaties in de tuinbouw op 7 juli 1994, Bijlage getiteld CLO-model federatie sectorale en horizontale organisaties in land- en tuinbouw, Uitnodiging voor de vergadering van de CLO-secretarissen en GLO-secretarissen op vrijdag 2 december 1994, Bijlage 3 Uitgangspunten voor de statuten, Verslag van de bijeenkomst van de CLO- en GLO-voorzitters d.d. 2 november 1994, Verslag bijeenkomst van de CLO- en GLO-voorzitters d.d. 7 december.

⁴⁷ Oogst, 28 oktober 1994 p. 21.

regionale organisaties, met hun eigen aspiraties. Ten slotte was er de landelijke LTO-top, die probeerde om een werkbaar evenwicht te bereiken tussen de regionale en de sectorale representatie in de federatie. Deze laatste groep stond onder aanvoering van algemeen LTO-directeur Bernard Koeckhoven, voorzitter Gerard Doornbos en Dirk Duijzer, die ondertussen was benoemd tot LTO-directeur voor het sectorbeleid. Tussen 1994 en 1996 vonden diverse reorganisaties van LTO Nederland plaats. Stuk voor stuk waren het voorzichtige pogingen om de sectorale vertegenwoordiging in de federatie meer invloed te geven zonder de regionale organisaties tegen de haren in te strijken. De beoogde accentverschuiving van de regionale verbanden naar de sectorale belangenbehartiging noemde men 'de kanteling'. Het idee was dat de georganiseerde landbouw kantelde van een horizontale structuur van naast elkaar opererende algemene landbouwverenigingen naar een verticale structuur van op lokaal, regionaal en nationaal niveau georganiseerde bedrijfstakken of sectoren.⁴⁸ In de discussie over de kanteling brachten de sectorale organisaties vier verlangens naar voren. Ten eerste verlangden zij dat zij gezamenlijk een even zware stem in LTO Nederland kregen als de regionale organisaties. Ten tweede was er de wens dat de leden van de sectorale organisaties, of meer in het algemeen alle boeren en tuinders, lid konden worden van LTO Nederland zonder daarvoor lid te hoeven te zijn van een gewestelijke organisatie. Ten derde was er de eis dat de LTO-leden via rechtstreekse verkiezingen hun eigen sectorale vertegenwoordigers in het federatiebestuur konden kiezen. Ten slotte wensten de sectorale organisaties dat de door hun leden aan de federatie afgedragen contributie ten goede kwam aan de eigen bedrijfstak. Op sommige van deze punten kregen de sectorale organisaties hun zin, op andere niet. Het resultaat was dat een enkele sectorale organisatie met LTO Nederland fuseerde, dat een aantal als zelfstandige organisatie deel ging uitmaken van de federatie en dat sommige zich afzijdig hielden.

Met de Nederlandse Tuinbouwstudiegroepen (NTS), die de grootste sectorale organisatie vormden, lukte het integratieproces het best. De NTS was een vereniging van lokale studieclubs die zich richtten op de verbetering van de glastuinbouw en de vollegrondsgroenteteelt. Op 18 december 1996 stemde de ledenvergadering van de NTS ermee in om met LTO Nederland te fuseren.⁴⁹ Daar was ruim twee jaar aan intensief onderhandelen aan voorafgegaan. In eerste instantie werden de onderhandelingen in een breder verband gevoerd. De centrale landbouwverenigingen gingen in 1994 de federatiebesprekingen in met als insteek dat alle sectorale verenigingen in de tuinbouw als zelfstandige organisaties zouden verdwijnen. Niet alleen de NTS, maar ook de NFO, KAVB, NBvB en CNC zouden volledig in de landelijke

---

⁴⁸ *Oogst*, 14 april 1995 p. 6 en 14-15.

⁴⁹ *Agrarisch Dagblad*, 20 december 1996; *Oogst*, 20 december 1996 p. 7.

federatie moeten opgaan. De activiteiten van deze verenigingen konden dan worden overgeheveld naar de tuinbouwvakgroepen van de gewestelijke landbouwverenigingen en naar de overkoepelende federatieve tuinbouwcommissie. Om dit proces in goede banen te leiden, organiseerden de centrale landbouwverenigingen in 1994 een aantal rondetafelgesprekken met de besturen van de vijf zelfstandige verenigingen uit de tuinbouwsector.⁵⁰

Evenals bij het overleg met de regionale landbouwverenigingen, staken ook bij deze besprekingen allerlei onderlinge irritaties de kop op. Zo ergerde KAVB-voorzitter Sjaak Langeslag zich aan de manier waarop CBTB-voorzitter Doornbos zich in de media over de besprekingen uitliet. Kort na de bekendwording van het federatieplan liet Doornbos aan de pers weten dat de sectororganisaties enthousiast reageerden. Langeslag liet hierop in een column in het verenigingsblad *Bloembollencultuur* weten dat de tuinbouworganisaties al enige tijd met elkaar in overleg waren over nauwere onderlinge samenwerking. Nu echter doorkruisten de centrale landbouworganisaties deze gesprekken opeens met hun landelijke federatieplan. Dit gebeurde bovendien met de mededeling dat als de bestaande sectorale organisaties niet meededen, de federatie zonder hen de sectorale belangenbehartiging op zich zou nemen. Langeslag ervoer dit als een kwalijke vorm van drukuitoefening.⁵¹ Anderen ergerden zich aan de voortvarendheid waarmee de regionale landbouwverenigingen hun eigen tuinbouwvakgroepen opzetten, zonder daarover met de sectorale organisaties in overleg te treden. Volgens de zelfstandige tuinbouwverenigingen creëerden de gewestelijke landbouwverenigingen zo voldongen feiten. De opspelende irritaties hingen natuurlijk nauw samen met de inhoudelijke vraagstukken, zoals dat van de machtsverhoudingen in de federatie en het al dan niet verplichte regionale lidmaatschap. Als gevolg van de inhoudelijke knelpunten en de heersende wrevel raakte het overleg met de zelfstandige tuinbouwverenigingen eind 1994 in een impasse.⁵²

⁵⁰ Archief LTO Nederland, CLO-stukken met betrekking tot de totstandkoming van LTO Nederland, Agenda's en verslagen van de vergaderingen van de centrale landbouworganisaties met de vaktechnische organisaties in de tuinbouw op 27 mei, 7 juli, 9 september, 18 oktober en 20 december 1994.

⁵¹ *Agrarisch Dagblad*, 28 mei 1994.

⁵² Archief LTO Nederland, CLO-stukken met betrekking tot de totstandkoming van LTO Nederland, Verslag van de bijeenkomst van de CLO- en GLO-secretarissen op 2 december 1994; *Oogst*, 2 december 1994 p. 7. Stafmedewerker Roland van der Post zag de impasse al ver van tevoren aankomen. Op 31 mei 1994 schreef hij in een vertrouwelijk memo aan Bernard Koeckhoven: 'Naar buiten toe wordt verteld dat de gesprekken positief zijn verlopen. Dat klopt. Echter inhoudelijk is er nauwelijks iets fundamenteels aan de orde geweest. Dat bleek wel toen er uit diverse hoeken kritiek kwam op het persbericht. Op deze manier wordt er een waas van hoerastemming gecreë[er]d. Deze zal ruw worden verstoord als we echt tot de kern van samenwerking met de sectorale organisaties komen. Is dit onderdeel van de strategie? Als ik met name de situatie in de tuinbouwsector bekijk schat ik in dat we bezig zijn een concurrentiestrijd uit te lokken tussen de bestaande vaktechnische en sectorale organisaties en de nieuw op te zetten sectorale belangenbehartiging in de federatie. Als er een oorlog wordt ontketend kunnen we ons daar maar beter op voorbereiden.' Zie: Archief LTO Nederland, CLO-stukken met betrekking tot de totstandkoming van LTO Nederland, Vertrouwelijk memo 31 mei 1994 van Roland van der Post aan Bernard Koeckhoven.

Hierop kozen de onderhandelaars van LTO Nederland een andere strategie. Zij besloten zich vooralsnog te concentreren op het overleg met de NTS. Het achterliggende idee was dat een fusie met de NTS kon dienen als voorbeeld voor de overige verenigingen in de tuinbouw en meer in het algemeen voor alle sectorale organisaties. Op 20 december 1994 stelden de besturen van de NTS met LTO Nederland een gezamenlijke stuurgroep in, met als opdracht een voorstel uit te werken voor de belangenbehartiging van de glastuinbouw. Drie maanden later presenteerde de stuurgroep de 'Discussienotitie LTO-Tuinbouw'. Verwijzend naar de toenemende specialisatie in de glastuinbouw werd gepleit voor een meer prominente plaats voor de sectoren in LTO Nederland. Met deze stellingname gaf de stuurgroep de aanzet voor een hernieuwde discussie over de kanteling van LTO Nederland. Voor de integratie van de NTS was de notitie van de stuurgroep belangrijk, omdat die inging op een kritische overweging van de NTS en de andere sectororganisaties in de tuinbouw. De angst van de tuinbouworganisaties was dat een verplichte aansluiting van hun leden bij een van de regionale landbouwverenigingen zou leiden tot hogere contributies, zonder dat dit voor de leden een herkenbare meerwaarde had. Dit bracht het gevaar met zich mee dat de eigen achterban uiteen zou vallen. Bij de NTS was maar liefst vijftig procent van de leden niet lid van een centrale of gewestelijke landbouworganisatie. Het was goed denkbaar dat deze leden er weinig voor voelden om te gaan betalen voor een vereniging die zich ook met zaken buiten de tuinbouw bezighield.⁵³ Ter ondervanging van dit probleem stelde de stuurgroep voor om te gaan werken met een dubbel lidmaatschap met gesplitste contributie. Behalve van een van de regionale landbouwverenigingen zouden de LTO-leden ook lid moeten kunnen zijn van een of meerdere vaktechnische of sectorale organisaties. Het dubbele lidmaatschap moest terugkomen in de contributie. Deze zou gaan bestaan uit een gefixeerd deel voor de algemene basistaken op regionaal en landelijk niveau en uit een deel voor de sectorale belangenbehartiging.⁵⁴

Op basis van dit idee werd een concreet fusieplan uitgewerkt, waar het bestuur van de NTS eind 1996 mee instemde. Overeengekomen werd dat de leden van de NTS per 1 januari 1997 naar LTO Nederland overgingen. Tevens nam LTO Nederland de medewerkers van de NTS over. De NTS hield als vereniging op te bestaan. Het vermogen van de vereniging ging over naar LTO Nederland als geormerkt geld voor de glastuinbouw en de vollegrondstuinbouw. De voormalige NTS-leden werden lid van een van de ge-

---

⁵³ *Oogst*, 2 december 1994 p. 7 en 16 december 1994 p. 17.

⁵⁴ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 4 april 1995, Bijlage Discussienota LTO-Tuinbouw 10-03-1995.

westelijke landbouwverenigingen.⁵⁵ Van de verwachte voorbeeldwerking van de fusie tussen de NTS en LTO Nederland kwam echter niet veel terecht. De andere organisaties uit de tuinbouwsector verkozen uiteindelijk om zich bij de federatie aan te sluiten zonder zichzelf op te heffen. Als zelfstandige organisaties namen zij binnen de federatie de sectorale belangenbehartiging op zich. Zo ging de CNC in LTO Nederland functioneren als de vakgroep voor de champignonkwekerij en de NFO als de vakgroep voor de fruitteelt. Nadeel van deze constructie was dat bijvoorbeeld een fruitteler die wel lid was van een regionale landbouwvereniging, maar niet van de NFO, geen invloed had op de samenstelling van de LTO-vakgroep Fruitteelt.⁵⁶

Net zoals met de tuinbouworganisaties, voerden de LTO-onderhandelaars vanaf 1994 ook gesprekken met de sectororganisaties uit de intensieve en de extensieve veehouderij en de akkerbouw.⁵⁷ Waar zij er echter bij de tuinbouw wel in slaagden om alle sectororganisaties in de federatie te verenigen, lukte dit bij de andere sectoren niet. De Nederlandse Vakbond Varkenshouders en de Nederlandse Akkerbouwvakbond bleven buiten de federatie, terwijl in 1996 ook een zelfstandige vakbond voor de melkveehouderij ontstond. Met de NVV liepen de besprekingen vrijwel meteen spaak. Op 18 mei 1994 voerden de centrale landbouworganisaties een eerste, verkennend gesprek met de vaktechnische organisaties uit de intensieve veehouderij over het federatieplan.⁵⁸ Wien van den Brink nam als voorzitter van de NVV aan het overleg deel. Twee weken eerder, op 2 mei 1994, had de KNBTB een bestuursvergadering gehouden waarin op de besprekingen met de organisaties uit de intensieve veehouderij was vooruitgeblift. Naar aanleiding van vragen van Chris van Gisbergen spraken de bestuursleden enige tijd over de plaats voor de NVV op het aankomende overleg van 18 mei. Rond begin juni 1994 lekten de notulen van de KNBTB-bestuursvergadering uit naar de NVV. Het bestuur van de NVV kon lezen dat voorzitter Mares en secretaris Koeckhoven van de KNBTB hadden verklaard dat het ‘absoluut niet de bedoeling [is] dat er gesproken wordt over enige rol die de genoemde Vakbond voor Varkenshouders zal gaan spelen bij een verdere samenwerking van CLO en vaktechnische organisaties.’ Een andere passage suggereerde dat de NVV

⁵⁵ Archief LTO Nederland, Agenda bestuur 3 december 1996, Bijlage 20 Overeenkomst tussen het bestuur van LTO-Nederland en het bestuur van de NTS; *Oogst*, 3 januari 1997 p. 22, 23 en 25. Voor enkele lokale tuinbouwstudieclubs uit het NTS-verband die zich niet wensten op te heffen, werd een uitzondering gemaakt. Zij mochten zich voorlopig als zelfstandige vereniging bij een van de gewestelijke landbouwverenigingen aansluiten.

⁵⁶ *Oogst*, 11 oktober 1996 p. 17. In het *Oogst*-artikel gaat het om een pluimveehouder die wel lid is van een regionale organisatie, maar niet van de NOP.

⁵⁷ Archief LTO Nederland, CLO-stukken met betrekking tot de totstandkoming van LTO Nederland, Dossier CLO + Vaktechnische organisaties.

⁵⁸ Archief LTO Nederland, CLO-stukken met betrekking tot de totstandkoming van LTO Nederland, Kort verslag van de bijeenkomst van de sectorale organisaties werkzaam in de intensieve veehouderij en de sectorale vertegenwoordigers van de intensieve veehouderij van de CLO d.d. 18 mei 1994.

was uitgenodigd tegen wil en dank. ‘Verder speelde een rol dat het uitsluiten van deelname van de genoemde groeperingen ook de nodige beroering zou geven’, zo stond te lezen.⁵⁹ Op grond van deze passages zegde NVV-voorzitter Van den Brink zijn deelname aan de besprekingen over de federatievorming op. Hij verklaarde er verbolgen over te zijn dat de NVV door de centrale landbouworganisaties was misbruikt en dat de ontvangen uitnodiging slechts de functie had van zoethoudertje.⁶⁰ Als reactie stuurde Dirk Duijzer namens de centrale landbouworganisaties een brief waarin hij betoogde dat de notulen van de KNBTB-bestuursvergadering onvolledig waren waardoor de omstreden opmerkingen hun context misten. Niet meedoen aan de federatie, zo schreef Duijzer verder, betekende een impliciete keus voor het behoud van het Landbouwschap in zijn huidige vorm als overkoepelende organisatie⁶¹ – een organisatie waar de NVV juist zo snel mogelijk van af wilde. Zijn brief bleef zonder het gewenste resultaat. De NVV wenste niet meer aan de besprekingen deel te nemen.⁶²

Naar aanleiding van de uitgelekte KNBTB-notulen brak ook de NAV, onder voorzitterschap van Jaap Korteweg, het overleg af. Dit gebeurde omdat de NAV in de notulen las dat de centrale landbouworganisaties zich bij de federatievorming maar weinig van de vaktechnische organisaties wensten aan te trekken. Letterlijk stond er in het verslag van de KNBTB-bestuursvergadering: ‘Alle genodigden zullen gevraagd worden om hun gedachten over verdere samenwerking te geven en de eventuele rol van de vaktechnische organisaties in dat verband, waarna de CLO bij het verdere integratieproces daarmee al of niet rekening zullen gaan houden.’⁶³ De terugtrekking van de NAV uit het overleg was maar tijdelijk. Anders dan de NVV zag de NAV in Duijzers uitleg dat de genotuleerde uitspraken uit hun verband waren gerukt voldoende reden om weer aan de besprekingen te gaan deelnemen. De NAV verbond wel meteen een harde voorwaarde aan zijn toetreding. De sector- of vakgroepvoorzitters moesten rechtstreeks door de leden worden gekozen in plaats van te worden aangewezen door de landelijke of regionale landbouwbonzen. Zolang deze rechtstreekse verkiezingen er niet waren, kon van een toetreding van de NAV tot LTO Nederland geen

---

⁵⁹ Archief LTO Nederland, CLO-stukken met betrekking tot de totstandkoming van LTO Nederland, Kopie van de notulen van de vergadering van het KNBTB-bestuur op 2 mei 1994; *Agrarisch Dagblad*, 11 juni 1994.

⁶⁰ Archief LTO Nederland, CLO-stukken met betrekking tot de totstandkoming van LTO Nederland, Brief 13 juni 1994 van W. van den Brink aan D. Duijzer; *Agrarisch Dagblad*, 14 juni 1994.

⁶¹ Archief LTO Nederland, CLO-stukken met betrekking tot de totstandkoming van LTO Nederland, Brief 14 juni 1994 van D. Duijzer aan W. van den Brink en J.A. Korteweg; *Agrarisch Dagblad*, 18 juni 1994.

⁶² *Agrarisch Dagblad*, 8 juli 1994.

⁶³ Archief LTO Nederland, CLO-stukken met betrekking tot de totstandkoming van LTO Nederland, Brief 13 juni 1994 van J.A. Korteweg aan D. Duijzer; *Agrarisch Dagblad*, 11 en 14 juni 1994.

sprake zijn.⁶⁴ Toch trad de NAV ook niet toe toen de verlangde verkiezingen er uiteindelijk wel kwamen. De weigering van de NAV en de NVV om tot de federatie toe te treden, hing er vermoedelijk mee samen dat de agrarische vakbonden als oppositiebewegingen tegen de centrale landbouworganisaties waren ontstaan, waardoor er een diep wantrouwen tussen beide kampen bestond.⁶⁵

Voordat LTO Nederland met de concrete voorbereiding van de door de NAV en de andere sectorale organisaties gewenste verkiezingen begon, voerde de federatie eerst een aanpassing van de organisatiestructuur door. Op 5 december 1995 stemden de in de federatie participerende organisaties in met een statutenwijziging die was bedoeld om te komen tot een meer evenwichtige verdeling tussen de regio's en de sectoren. Het aantal sectorale afgevaardigden in het federatiebestuur werd uitgebreid van vier naar zeven. De intensieve veehouderij mocht voortaan twee bestuursleden leveren: één voor de varkens- en één voor de pluimveehouderij. De tuinbouwsector mocht een vertegenwoordiger sturen voor de glastuinbouw en een voor de overige tuinbouw. In plaats van het bestuurslid voor de extensieve veehouderij kwam er één bestuurder voor de melkveehouderij en één voor de overige rundveehouderij in het federatiebestuur. De relatief kleine akkerbouwsector zou het ook in de toekomst met één afgevaardigde moeten doen. Volgens de statuten behield de NCB tot eind 1996 twee zetels in het federatiebestuur. Dit gold niet voor de WLTO. Deze organisatie leverde haar eerder verworven kwaliteitszetel in het federatiebestuur in. Dit kon zonder pijn, aangezien de door de WLTO afgevaardigde bestuurder op deze zetel, Frans Hoogervorst, in het vervolg mocht plaatsnemen op de sectorzetel Glastuinbouw. Hoewel er door de statutenwijziging drie extra sectorale vertegenwoordigers in het federatiebestuur kwamen en er in die zin dus sprake was van een 'kanteling' naar een duidelijker sectoraal profiel, kregen de sectoren in de algemene vergadering geen extra invloed. Bepaald werd dat de regionale organisaties bovenop hun gewone stem, gezamenlijk (naar rato van ledental en standaardbedrijfseenheden) evenveel extra stemmen mochten uitbrengen als het totale aantal stemmen van de overige leden. Op deze manier bleef het overwicht van de regionale organisaties in de algemene vergadering verzekerd. De door de sectorale organisaties gewenste gelijke machtsverhouding kwam er niet.⁶⁶

Kort na de statutenwijziging van december 1995 kwam de kanteling opnieuw centraal in de discussie te staan. Het ontstaan van een nieuwe agrarische vakbond zette extra druk op de ketel. Op 24 februari 1996 stichtten

⁶⁴ *Agrarisch Dagblad*, 8 juli, 1 november en 31 december 1994; *Oogst*, 15 juli 1994 p. 15, 20 januari 1995 p. 20, 17 maart 1995 p. 17, 9 februari 1996 p. 6.

⁶⁵ *Agrarisch Dagblad*, 15 juni 1994.

⁶⁶ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 9 januari 1996, Bijlage 1 Verslag vergadering bestuur van LTO-Nederland 5 december 1995, Bijlage 17 Statuten.

vijftientig melkveehouders, onder aanvoering van Jan Cees Vogelaar uit Lelystad, de Nederlandse Melkveehouders Vakbond (NMV). Zij deden dit naar eigen zeggen uit onvrede met de sectorale belangenbehartiging door LTO Nederland en omdat zij niet verwachtten dat deze belangenbehartiging op korte termijn goed van de grond zou komen. Voor dat laatste was volgens hen sprake van een te sterke profilering door de regionale organisaties.⁶⁷ In zijn openingswoord op de LTO-bestuursvergadering van 5 maart 1996 interpreteerde federatievoorzitter Doornbos het ontstaan van de NMV als een duidelijk signaal. Volgens hem liet het zien dat er behoefte was aan een duidelijke sectorale belangenbehartiging. Daarom was het aldus Doornbos voor LTO Nederland zaak om op de ingeslagen weg verder te gaan.⁶⁸ Twee bestuursvergaderingen later, op 7 mei 1996, bespraken de zeven gewestelijke en zeven sectorale bestuursleden de notitie 'LTO in ontwikkeling'. Doornbos presenteerde deze notitie als een globale schildering van de huidige samenwerking en de mogelijkheden voor verdere uitbouw ervan. Over deze verdere uitbouw kon men het echter niet eens worden. Daarom laste men op 28 mei een extra bestuursvergadering in om nogmaals over het onderwerp te praten. Ook hier bereikte men geen doorbraak. Weliswaar maakten de aanwezigen afspraken over de voorbereiding van de eerste sectorale verkiezingen, die in november 1996 plaatsvonden, maar tevens besloten zij om de heikele discussie over een eventueel centraal LTO-lidmaatschap voorlopig vooruit te schuiven.⁶⁹

Dat dit gebeurde, was begrijpelijk. Ondertussen was namelijk duidelijk geworden dat de NCB nog steeds niets voelde voor de mogelijkheid van een centraal lidmaatschap buiten het regionale lidmaatschap om. Op 22 april 1996 koos het hoofdbestuur van de NCB een opvolger voor Ad Latijnhouwers, die op 25 november na bijna zestien jaar voorzitterschap afscheid nam. De uitkomst was dat vice-voorzitter Antoon Vermeer naar de voorzittersstoel van de NCB doorschoof. Meteen na zijn verkiezing tot voorzitter liet Vermeer via het tijdschrift *Oogst* blijken dat onder zijn voorzitterschap geen koerswijziging van de NCB mocht worden verwacht. In een interview onder de titel 'Landelijk lidmaatschap is tegen tijdsgeest' sprak hij zich uit voor een federatie van krachtige regionale organisaties met daarboven een klein landelijk apparaat. Als dat voor een bepaald project nodig was, konden de regio's op tijdelijke basis deskundigen aan LTO Nederland afstaan, om daarna het

⁶⁷ *Agrarisch Dagblad*, 27 februari 1996; *Oogst*, 1 maart 1996 p. 17.

⁶⁸ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 2 april 1996, Bijlage 1 Verslag vergadering bestuur LTO-Nederland 5 maart 1996; *Oogst*, 8 maart 1996 p. 18.

⁶⁹ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 3 juni 1996, Bijlage 1 Verslag vergadering bestuur van LTO-Nederland 7 mei 1996, Agenda bestuur LTO-Nederland 2 juli 1996, Bijlage 1 Verslag vergadering bestuur LTO-Nederland 28 mei 1996, Agenda extra bestuursvergadering 28 mei 1996, Bijlage 2 LTO in ontwikkeling; *Oogst*, 10 mei 1996 p. 17.

werk weer naar zich toe te trekken. Wat Vermeer betreft, lag het primaat bij de regio's en dus niet bij de landelijke koepel of de sectoren.⁷⁰ Het was duidelijk dat de NCB niets van zijn invloed wenste af te staan. Er was een patstelling ontstaan tussen enerzijds de landelijke LTO-top en de sectorale vertegenwoordigers, die een machtsverschuiving van de regionale organisaties naar de sectoren en het landelijk apparaat beoogden, en anderzijds het bestuur van de machtigste regionale bond in de federatie, dat daar niets voor voelde. Of om het positiever te formuleren: er was in LTO Nederland een evenwichtstoestand bereikt tussen de verschillende betrokken partijen, die bij de toetredingsonderhandelingen ieder voor zich het maximale hadden binnengehaald.

Kort samengevat waren de drie centrale landbouworganisaties geheel in de nieuwe koepelorganisatie opgegaan. Weliswaar hieven ze zichzelf vooralsnog niet op, waardoor formeel sprake was van federatievorming, maar omdat ze hun taken, middelen en mankracht zo goed als volledig naar LTO Nederland overhevelden, ging het *de facto* wel om een fusie. Het KNLC had met het ontstaan van LTO Nederland zijn lang gekoesterde wens van één overkoepelende landbouworganisatie in vervulling zien gaan. De KNBTB had als grootste van de drie centrale landbouworganisaties de meeste personen in het bestuur gekregen. CBTB-voorzitter Doornbos had in zijn vlucht naar voren het voorzitterschap van LTO Nederland bemachtigd. Enkele jaren later verwierf zijn secondant Duijzer de andere toppositie in de organisatie. Per 14 september 1998 volgde Duijzer namelijk Koeckhoven op als algemeen directeur van LTO Nederland.⁷¹ Anders dan de landelijke landbouworganisaties, waren de regionale landbouworganisaties wel als zelfstandig functionerende organisaties blijven bestaan, zij het door een aantal fusies in gewijzigde samenstelling. Samen met enkele sectorale organisaties vormden zij de leden van LTO Nederland. Dit maakte LTO Nederland tot een federatie van zelfstandige regionale en sectorale landbouworganisaties. De regionale organisaties hadden met de meeste stemmen in de algemene vergadering de overhand. De sectorale belangenbehartiging werd voor sommige bedrijfstakken door zelfstandige sectorale organisaties gedaan, terwijl andere bedrijfstakken werden vertegenwoordigd door in de regionale organisaties en het landelijke LTO-apparaat geïntegreerde vakgroepen. Het was al met al een complexe organisatiestructuur. In elk geval waren echter de meeste landbouworganisaties in Nederland onder een koepel bijeen gebracht. Dit maakte de vraag naar de relevantie van het Landbouwschap actueel. Vanuit de landbouworganisaties werd niet sterk aan het voortbestaan van het schap gehecht. Na een hoog oplopend conflict met de in het schap vertegenwoordigde vakbonden in 1994-95, werd bij de minister een verzoek tot opheffing ingediend, waarna

---

⁷⁰ Oogst, 26 april 1996 p. 13.

⁷¹ Oogst, 26 juni 1998 p. 7.

de ontmanteling volgde. Het kantoorgebouw van het Landbouwschap aan het Prinsevinkenpark in Den Haag werd verkocht aan LTO Nederland, dat er in december 1998 introk. Uiteindelijk hield het Landbouwschap in 2001 officieel op te bestaan.⁷² LTO Nederland was overgebleven als de nieuwe en enige koepelorganisatie voor de landbouw.

---

⁷² E.J. Krajenbrink, *Het Landbouwschap*, 350-351, 356-357, 363-374 en 407; *Oogst*, 18 december 1998 p. 23.

3

Een kwestie van procenten. LTO Nederland en de afhandeling van de waterschade van 1995

Meteen in de eerste maand van haar bestaan kreeg LTO Nederland te maken met een situatie die om snel en adequaat handelen vroeg. Door extreem hoogwater in de grote rivieren leden veel boeren en tuinders aanzienlijke schade. Van LTO Nederland kon worden verwacht dat zij zich als belangenbehartiger van de Nederlandse agrariërs inspande voor een goede schadevergoeding door de overheid. Bij de afhandeling van deze zaak bleek helder hoe LTO Nederland bij haar lobbyvoering te werk ging en met wat voor resultaat.

Dreigende en reële watersnood

In januari 1995 bereikten de Rijn en Maas extreem hoge waterstanden. Aanhoudende depressies boven de Noordzee zorgden voor enorme hoeveelheden neerslag in het stroomgebied van beide rivieren. Begin januari 1995 sneeuwde het in een groot deel van het stroomgebied van de Rijn. Op 10 januari viel een lichte dooi in. Smeltwater vulde de bodemporiën, waardoor de grond verzadigd raakte. Vanaf 21 januari voerden zachte westelijke luchtstromingen veel regen aan. In tien dagen tijd viel ongeveer tweemaal zoveel neerslag als normaal in de gehele maand januari. Bovendien zorgde de zachte lucht ervoor dat veel sneeuw smolt. In bijna alle zijrivieren van de Rijn ontstond hoogwater. Het samenkomen van de pieken in de waterafvoer van Moezel, Sieg, Ruhr en Lippe zorgde in Nederland voor een extreem hoge waterstand in de Rijn. Tegelijkertijd ontstond door langdurige regenval in de Maas een hoogwatergolf, die vijf dagen aanhield.⁷³

De crisis van 1995 begon met overstromingen rond de Maas in Limburg. Het ging om een bekend fenomeen. De voorafgaande winter was de Maas ook al op grote schaal buiten haar oevers getreden. In december 1993 was 18.000 hectare, ofwel acht procent van de provincie Limburg onder water gelopen. Ongeveer achtduizend mensen waren geëvacueerd.⁷⁴ In totaal 527 agrarische bedrijven hadden een gezamenlijke schade van bijna twintig mil-

⁷³ H. Middelkoop (red.), *Twee rivieren*, 35.

⁷⁴ C. Boertien e.a. (red), *Onderzoek watersnood Maas*, 23.

joen gulden.⁷⁵ Wat de situatie in 1995 wezenlijk anders maakte, was dat deze keer ook het rivierengebied van midden-Nederland gevaar liep. Op sommige plaatsen dreigden de dijken het te begeven, met als risico dat bepaalde gebieden in korte tijd meters diep onder water kwamen te staan. Deze dreiging deed de overheid besluiten tot een massale evacuatie. Ongeveer een kwart miljoen mensen kreeg het bevel om huis en haard verlaten. Sinds de watersnoodramp van 1953 had Nederland niet meer zo'n omvangrijke evacuatie meegemaakt.⁷⁶ Uiteindelijk bleven de gevreesde dijkdoorbraken uit. Desalniettemin was de economische schade groot. Bedrijven maakten kosten voor de evacuatie en kwamen vervolgens enige tijd stil te liggen. Ook binnen de landbouwsector was de schade aanzienlijk. Rond de vierduizend agrarische bedrijven leden een gezamenlijke schade van ruim negentig miljoen gulden. Een glastuinder trof het trieste lot ruim één miljoen gulden schade te hebben. In de pluimveesector lag de gemiddelde schade met een schadebedrag van circa 56.000 gulden per bedrijf het hoogst. Doordat echter de meeste van de getroffen bedrijven op de rundveehouderij gericht waren, was in deze sector de totale schade het grootst: ruim 21 miljoen gulden.⁷⁷

Bij de evacuatie was sprake van een nauwe samenwerking tussen overheid, landbouworganisaties en bedrijfsleven. Het landbouwministerie en het Landbouwschap coördineerden de evacuatie van het vee. Ook de regionale landbouworganisaties in de getroffen gebieden en LTO Nederland speelden een belangrijke coördinerende rol. Het betrof een complexe puzzel, die om een oplossing in recordtempo vroeg. Op 30 januari maakte de Gelderse Commissaris van de Koningin, Jan Terlouw, bekend dat de Ooijpolder, Bommelerwaard en het Land van Maas en Waal zouden worden geëvacueerd. Alleen al uit het Land van Maas en Waal moesten circa 30.000 runderen, 71.000 varkens, 20.000 schapen en meer dan een miljoen stuks pluimvee worden afgevoerd. In de Bommelerwaard betrof het 34.000 runderen, 40.000 varkens en 350.000 stuks pluimvee. Een dag later moesten uit de Tieler- en Culemborgerwaard vergelijkbare enorme aantallen dieren worden geëvacueerd. In Limburg bemiddelde de LLTB bij de afvoer van ten minste 9.000 runderen, 12.000 varkens en 30.000 kippen, terwijl tevens een groot aantal Limburgse veehouders buiten de bond om het eigen bedrijf ontruimde. Veel varkens, kippen en runderen uit de getroffen gebieden werden uit nood geslacht. Ten aanzien van het melkvee was er sprake van een dubbel probleem. Niet alleen moest er voldoende stalruimte worden gevonden. De beesten

---

⁷⁵ *Agrarisch Dagblad*, 31 januari 1995.

⁷⁶ M.J. van Duin e.a., *Evacuatie bij hoog water*, 3.

⁷⁷ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 31 oktober 1995, Bijlage N Schade-overzicht tot en met 11-okt-95; *Agrarisch Dagblad*, 8 april 1995. Zie ook: Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 4 april 1995, Bijlage P.g. Persbericht LTO-Nederland teleurgesteld over onzekerheid bij schade-afhandeling.

moesten er ook kunnen worden gemolken. Tot in Friesland en Groningen werd vee ondergebracht.

Begin 1995 moesten door de extreem hoge waterstanden van de grote rivieren veel landbouwbedrijven worden geëvacueerd. (Fotoarchief Nieuwe Oogst - LLTB, LTO Noord, ZLTO)

Het transport van alle dieren vormde een probleem op zich. Omdat niet alleen de boeren met hun vee, maar alle bewoners uit de evacuatiegebieden in korte tijd een veilig heenkomen moesten vinden, raakten veel wegen verstopt. Ter bevordering van de doorstroom verbood de overheid soms op bepaalde plaatsen ieder vervoer van vee. Vanzelfsprekend erkende LTO Nederland dat de evacuatie van de mensen uit de risicogebieden de hoogste prioriteit had. Tegelijkertijd liet de organisatie niet na om waar dit volgens haar verantwoord was er bij de overheid op aan te dringen wegen weer snel voor het landbouwvervoer open te stellen. Het vinden van voldoende transportcapaciteit vormde misschien wel het grootste probleem. De vereniging van veetransporteurs Saveetra bood alle steun en riep haar vierhonderd leden op hun rijdend materieel zo veel mogelijk beschikbaar te stellen. Toch bleef het transport een knelpunt, al was het maar omdat de evacuatie voor de veerijders een uitputtingslag was. Sommige chauffeurs waren dagen achtereen bijna onafgebroken onderweg. Daarom werd het ook zeer gewaardeerd dat Duitse en Belgische transporteurs hulp boden. Bovendien lieten de Nederlandse Spoorwegen voor het eerst sinds veertig jaar weer veetreinen rijden. Dit leverde belangrijke tijdswinst op. De veeauto's hoefden nu niet meer door het hele land op en neer te rijden, maar konden hun lading bij het station van Geldermalsen lossen, waarna de Spoorwegen voor het vervoer over lange afstand zorgde. Ook andere bedrijven boden hulp. De zuivelcoöperaties Coberco en Campina bijvoorbeeld, hielpen via hun netwerken melkveehou-

ders bij het vinden van stalruimte elders in het land. Naast aandacht voor de praktische zaken, was die er ook voor het psychische aspect. LTO Nederland en de regionale landbouworganisaties openden enkele telefonische hulplijnen waar getroffen agrariërs hun hart konden luchten. Om particulieren en bedrijven de mogelijkheid te geven geld voor de gedupeerde boeren te storten, stichtte LTO Nederland het Fonds Watersnood 1995 Land- en Tuinbouw. De voormalig Commissaris van de Koningin in Drenthe Wim Meijer werd benoemd tot de voorzitter van de stichting die het fonds beheerde. Verschillende malen bezochten vertegenwoordigers van overheid en landbouworganisaties de getroffen gebieden om zich ter plekke van de situatie op de hoogte te stellen.⁷⁸ De samenwerking tussen de landbouworganisaties en de overheid werd alom als zeer goed ervaren. De LTO-top was ook zeer tevreden over de interne organisatie bij de evacuaties.⁷⁹

Al tijdens de evacuaties ontstond er een publieke discussie over de vraag of de crisis te voorkomen was geweest en of er wellicht verantwoordelijken voor alle problemen waren aan te wijzen. Vanuit het agrarisch veld legde menigeen de schuld bij de milieubeweging. In de voorafgaande decennia was een bittere strijd gevoerd tussen voor- en tegenstanders van verdere dijkversterking. Aan de ene kant stonden degenen die meenden dat de dijken in het rivierengebied verhoogd, verbreed en rechtgetrokken moesten worden. Hier tegenover stond een even vastberaden groep die vreesde voor onnodige aantasting van landschappelijke en natuurwaarden. Of het nu lag aan de bezuinigingen onder de kabinetten van CDA en VVD uit de jaren tachtig, of aan de door de milieugroepen aangegrepen wettelijke inspraak- en beroepsprocedures, feit was dat er ondanks eindeloos veel gepraat weinig aan de dijken was gedaan. Na de watercrisis van 1995 vonden de vroegere pleitbezorgers voor sterkere dijken, zoals de voormalige CDA-minister van Verkeer en Waterstaat Hanja Maij-Weggen, het gelijk aan hun kant. In een interview in het *Agrarisch Dagblad* liet Maij-Weggen weten de milieubeweging geen verwijten te willen maken. Het *Dagblad De Telegraaf* en het Limburgse VVD-kamerlid Jos van Rey hadden hier minder moeite mee. Zij wezen de milieulobby als schuldigen van alle ellende aan. Zo ook bijvoorbeeld melkveehouder Tonnie van Erp uit Beneden-Leeuwen, die bij de evacuatie van zijn bedrijf geëmotioneerd liet weten: 'Ik word ziek van die mannen met hun verhalen over bloemen en dijkhuisjes. Ze kunnen zich hier beter niet laten zien tussen de

⁷⁸ *Agrarisch Dagblad*, 28 en 31 januari, 1, 2, 3 en 4 februari 1995; *Oogst*, 3 februari 1995 p. 5, 6 en 17; *Bedrijven en de wateroverlast*, 7; Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 28 februari 1995, Bijlage F.d. Persbericht 2 februari 1995 LTO-Nederland opent rekeningnummer voor gedupeerde agrariërs, Bijlage F.b Persbericht 30 januari 1995 Plaatsingsruimte nodig voor te evacueren vee.

⁷⁹ *Agrarisch Dagblad*, 4 Februari 1995; *Oogst*, 10 februari 1995 p. 18; Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 28 februari 1995, Bijlage 14 Kort verslag van de bespreking tussen het Dagelijks Bestuur van het Landbouwschap en de Minister van LNV op 6 februari 1995.

boeren.’ Op dinsdag 14 februari organiseerde de ZMO in het aan de Waal gelegen dorpje Ophemert een debat met de vroegere lijsttrekker van Groen-Links Ria Beckers, die op dat moment voorzitter van Natuur en Milieu was. De sfeer tijdens de bijeenkomst was om te snijden. Het lukte Beckers niet het onbegrip en de woede bij de getroffen boeren weg te nemen. Des te opmerkelijker was het dat LTO-voorzitter Doornbos een dag later de milieubeweging vrijpleitte en expliciet afstand nam van degenen die deze groep de zwarte piet toeschoven. ‘De overheid is verantwoordelijk’, zo zei Doornbos. ‘De overheid neemt besluiten. Burgers hebben het recht daar op in te spreken.’⁸⁰ Met deze opvatting nam de LTO-voorzitter niet alleen een principiële, maar ook een strategisch standpunt in. Dit laatste om twee redenen. Ten eerste zou LTO Nederland nog vaak met de milieubeweging om tafel moeten. Een verziende onderlinge verstandhouding was derhalve ongewenst. Daarnaast hing de schuldvraag nauw samen met een andere kwestie. Dat was wie er voor de kosten moest opdraaien. Volgens LTO Nederland diende de overheid de verantwoordelijkheid voor de wateroverlast op zich te nemen en alle schade te vergoeden.⁸¹ Het was echter lang niet zeker of dit ook zou gebeuren.

Het begin van de onderhandelingen over schadevergoeding

Zo soepel als de samenwerking tussen de landelijke LTO-top, regionale bonden en overheid bij de evacuatie verliep, zo moeizaam ging het bij de afhandeling van de schade. In eerste instantie leek de watersnood de uitgelezen gelegenheid om LTO Nederland positieve bekendheid te geven. Door een gunstige schaderegeling binnen te halen, zou de organisatie aan de Nederlandse agrariërs kunnen laten zien dat zij een goed alternatief bood voor de collectieve belangenbehartiging door het Landbouwschap. Op de achtergrond was overigens van begin af aan sprake van een nauwe en goede samenwerking met het Landbouwschap. Hierbij maakte de nieuwe koepelorganisatie dankbaar gebruik van de oude expertise van het schap. Desondanks draaide de affaire uit op een valse start voor LTO Nederland. Aan de interne communicatie met de regionale landbouworganisaties bleek het nodige te schorten. Hetzelfde gold voor het contact met de achterban. Al snel werd duidelijk dat de landelijke LTO-top onvoldoende oog had voor de emoties en het ongenoegen van de boeren in het rivierengebied. Hierdoor kon NVV-voorzitter Wien van den Brink zich als de woordvoerder van de getroffen boeren opwerpen. Voor LTO Nederland, dat zichzelf als de vertegenwoordiger van de hele Nederlandse landbouw beschouwde, was dit een uitermate ongelukkige situatie. Tot overmaat van ramp leverden landbouw-

⁸⁰ *Agrarisch Dagblad*, 31 januari, 15, 16 en 17 februari 1995.

⁸¹ *Agrarisch Dagblad*, 2 februari 1995; *Oogst*, 24 februari 1995 p. 18.

ministerminister Jozias van Aartsen en enkele landbouwwoordvoerders in de Kamer openlijke kritiek op de onderhandelingen door LTO Nederland. De LTO-top moest alles op alles zetten om de crisis niet alleen voor zijn achterban maar ook voor zichzelf tot een goed einde te brengen.

In het begin leek alles nog goed te gaan. Op vrijdag 27 januari 1995 verklaarde minister-president Wim Kok na afloop van de ministerraad dat burgers en bedrijven die door de watersnood in grote financiële problemen kwamen, in principe op steun van het Rijk konden rekenen. Kok dacht aan een vergelijkbare schaderegeling als bij de wateroverlast van december 1993.⁸² De gedupeerde agrariërs kregen toen, mits zij minimaal tweeduizend gulden schade hadden, 65 procent van hun niet verzekerbare activaschade vergoed. Onder de te vergoeden activa vielen bedrijfsgebouwen, inventaris en apparatuur, gewassen en vee. Niet vergoed werden de gederfde omzet, de opruimingskosten, de gevolgschade en de zogenoemde bereddingskosten, ofwel kosten die gemaakt waren om schade te beperken of te voorkomen. Bovenop de vergoeding van 65 procent, konden getroffen agrariërs die vanwege de schade een extra lening moesten sluiten, een rentesubsidie van 20 procent van het geleende bedrag krijgen. Het geleende bedrag waarover de twintig procent subsidie werd aangevraagd, mocht niet hoger zijn dan 25 procent van het totale schadebedrag.⁸³

Toen premier Kok op 27 januari 1995 aankondigde dat er wederom een schaderegeling kwam, was er alleen nog maar sprake van wateroverlast in het Limburgse Maasgebied. Bij de overstroming van de Maas het jaar tevoren had de LLTB zich namens de getroffen landbouwers met de schadeafhandeling beziggehouden. Omdat dit goed was bevallen, lag het voor de hand dat de LLTB ook deze keer het voortouw nam. Dat vond ook de LTO-top. Het initiatief werd aan de LLTB gelaten. De Limburgse organisatie begon voortvarend met de samenstelling van een taxatieteam en trad met het landbouwministerie in overleg over de toegezegde schadevergoeding. Een paar dagen later raakte ook Midden-Nederland door de hoge waterstanden in moeilijkheden. Hierdoor ontstond een nieuwe situatie. De regionale landbouworganisaties uit dit gebied, de ZMO, NCB en LTO MidOost verzochten LTO Nederland om een coördinerende rol te spelen bij de schadeafhandeling. Plotseling stond de LTO-top voor de taak om voor alle door het water getroffen boeren en tuinders in Nederland een goede schaderegeling in de wacht te slepen.⁸⁴

Voorzitter Doornbos en directeur sectorzaken Duijzer voerden de onderhandelingen voor LTO Nederland. Het eerste wat zij deden, was advies in-

---

⁸² *Agrarisch Dagblad*, 28 januari 1995.

⁸³ *Nederlandse Staatscourant*, 9 februari 1994.

⁸⁴ *Agrarisch Dagblad*, 27 januari en 13 april 1995.

winnen bij Koos Koolen en Cees van Rooij, respectievelijk voorzitter en secretaris van de LLTB. Deze laatsten hadden immers ervaring met de schaderegeling. Het advies van de Limburgse bestuurders aan Doornbos en Duijzer luidde om snel met de door de overheid gesuggereerde schaderegeling akkoord te gaan. Volgens de Limburgers was het geen probleem dat op papier maar 65 procent van de schade werd vergoed. De toepassing van de regeling was veel belangrijker. Die zou net zo moeten zijn als na de wateroverlast van 1993. Waar het volgens Koolen en Van Rooij op aankwam, was dat de agrarische opbrengstderving door de wateroverlast niet als omzetschade werd gedefinieerd. Bij gewassen zou de verminderde opbrengst als teeltplan-schade moeten worden geregistreerd en bij dieren als bedrijfsschade. Een dusdanige registratie was belangrijk, omdat omzetschade expliciet van de schaderegeling was uitgesloten, terwijl teeltplan- en bedrijfsschade wel voor vergoeding in aanmerking kwamen. Doordat de taxateurs na de wateroverlast van 1993 ruimhartig hadden getaxeerd en veel schade tot de teeltplan- of bedrijfsschade rekenden, was volgens de LLTB-bestuurders de feitelijke schadevergoeding veel hoger uitgevallen dan het officiële percentage van 65 procent. Van de 527 gedupeerde agrariërs had maar één bezwaar aangetekend. Ook tegenover de media lieten de Limburgse bestuurders zich positief uit over de regeling van 1993 en het voornemen van de overheid om de schade weer op dezelfde wijze te vergoeden. Achteraf bleek dat de LLTB een wat te gunstig beeld schetste van de schaderegeling van 1993. Er zijn meerdere vermoedelijke redenen aan te wijzen waarom de Limburgse bond een nogal positieve voorstelling van zaken gaf. Om te beginnen waren Roermond en omgeving op 13 april 1992 getroffen door een aardstok. De overheid had na deze gebeurtenis geen schaderegeling ingesteld. Wellicht dat de Limburgers daardoor wat extra enthousiast waren over de vergoeding voor de wateroverlast het jaar daarop. Wat ongetwijfeld ook meespeelde, was dat de LLTB belang had bij een snel akkoord: hoe sneller er overeenstemming over de schaderegeling kwam, hoe sneller de eigen leden hun geld ontvingen. Bovendien maakte de regering op 4 februari 1995 bekend dat boeren die het voorafgaande jaar ook al door het water waren getroffen, konden rekenen op een schadevergoeding van 90 in plaats van 65 procent. Dit gold voor de meeste Limburgse gedupeerden. Ten slotte zat er ook wel degelijk een kern van waarheid in het verhaal van de LLTB-bestuurders dat de schade van de vorige overstroming royaal was getaxeerd. Rond dezelfde tijd trokken accountants van het landbouwministerie een vergelijkbare conclusie. Zij stelden in een intern rapport vast dat er op grond van onjuiste taxaties te veel aan schadevergoeding was uitgekeerd.⁸⁵

---

⁸⁵ *Agrarisch Dagblad*, 31 januari, 3 en 4 februari, 3, 9 en 17 maart en 13 april 1995; Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 28 februari 1995, Bijlage 2 (Dreigende) overstroming 1995.

Op basis van het advies vanuit de LLTB gingen Doornbos en Duijzer de onderhandelingen in. Weken achtereenvolgens overlegden zij welhaast dagelijks over de schaderegeling. Ze spraken vooral met ambtenaren, kamerleden en landbouwminister Van Aartsen. Het waren moeizame onderhandelingen. In eerste instantie spitste de discussie met de minister en zijn ambtenaren zich toe op de vraag welke vormen van schade voor vergoeding in aanmerking kwamen. Hoewel Doornbos al op woensdag 1 februari van minister Van Aartsen eiste dat alle schade honderd procent werd vergoed, lag het accent in deze fase van de onderhandelingen niet bij het percentage van de vergoeding. Vanuit het perspectief van de onderhandelaars van LTO Nederland was dit ook logisch: pas als iets door het ministerie als schade was erkend, kon sprake zijn van vergoeding in meerdere of mindere mate. Daarom was het vooreerst belangrijk om zoveel mogelijk schadeposten erkend te krijgen. Bij het begin van de onderhandelingen toonde het landbouwministerie zich slechts bereid de geleden activaschade te vergoeden. Doornbos en Duijzer zetten in op wat zij noemden een volledige schadevergoeding. Volgens hen zou alle schade voor vergoeding in aanmerking moeten komen, en dus niet alleen de activaschade. Ook bijvoorbeeld de kosten voor evacuatie en preventie van schade zouden moeten worden vergoed. Hetzelfde gold voor de als gevolg van de wateroverlast en evacuatie optredende verminderde opbrengst, ofwel de teeltplan- en bedrijfsschade.⁸⁶

Al snel gingen de onderhandelingen vooral over deze teeltplan- en bedrijfsschade. Het draaide hierbij om twee vragen. Ten eerste was dat de vraag of deze vorm van schade voor vergoeding in aanmerking kwam. Daarnaast was er de minstens zo belangrijke kwestie wat er onder de begrippen teeltplan- en bedrijfsschade moest worden verstaan. Ging het hier uitsluitend om de gevolgschade in de vorm van verminderde opbrengst die ná de periode van evacuatie en wateroverlast optrad, of viel ook de verminderde opbrengst tijdens de watercrisis er onder? Ofwel, moest de verminderde opbrengst tijdens de crisis worden gerekend tot de mogelijk voor vergoeding in aanmerking komende teeltplan- en bedrijfsschade, of viel deze onder de sowieso voor vergoeding uitgesloten omzetschade? Het werd een ingewikkelde juridische discussie. LTO Nederland liet zich hierbij adviseren door een juridisch adviesbureau, een accountantskantoor, de verzekeringsmaatschappij Interpolis/Hagelunie en een hoogleraar verzekeringsconomie. Aan de andere kant stonden de juristen en accountants van het landbouwministerie, die, mede op grond van hun eerdere conclusie dat er na de vorige overstroming teveel was betaald, probeerden de regeling zo goed mogelijk dicht te timmeren. Op 15

---

⁸⁶ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 28 februari 1995, Bijlage 2 (Dreigende) overstroming 1995, Bijlage F.c Persbericht 1 februari 1995 LTO-Nederland dringt aan op volledige vergoeding van schade en kosten; *Agrarisch Dagblad*, 1, 2 en 3 februari en 14 maart 1995; *Oogst*, 3 februari 1995 p. 6.

februari verklaarde LTO-voorzitter Doornbos tijdens een persconferentie in Roermond zeer optimistisch te zijn over de voortgang van de onderhandelingen. Volgens hem was minister Van Aartsen het er zo goed als mee eens dat de derving aan inkomsten tijdens de wateroverlast een vorm van teeltplanschade was. LTO van haar kant legde zich, net zoals de andere werkgeversorganisaties, neer bij het kabinetsbesluit dat de vergoeding maar 65 procent van de feitelijke schade zou zijn. Doornbos was iets voorbarig. Dezelfde dag nog liepen namelijk diverse gesprekken met ambtenaren, kamerleden en de minister op een patstelling uit. De dagen daarna stelden de betrokkenen onderling vast dat de onderhandelingen waren vastgelopen. Het overleg ging op beperkt ambtelijk niveau door. Op 20 februari volgde een doorbraak. De minister verklaarde zich bereid de totale teeltplan- en bedrijfsschade in de schaderegeling op te nemen behoudens de verminderde opbrengst gedurende de calamiteit. Dit laatste werd aangemerkt als omzetschade.⁸⁷

Op 3 maart 1995 liet het landbouwministerie de regeling in de *Staatscourant* afdrukken. In hoofdlijnen kwam de regeling op het volgende neer: de gedupeerde agrariërs kregen hun evacuatiekosten volledig vergoed. Voorwaarde was wel dat er voor de kosten voor vervoer, opslag enzovoort fiscaal erkende facturen en betalingsbewijzen bestonden. Later zou voor de evacuatiekosten nog een maximumbedrag worden vastgesteld, zo kondigde het ministerie alvast aan. De gedupeerde agrariërs kwamen tevens in aanmerking voor een gedeeltelijke vergoeding van de geleden activaschade, teeltplan- of bedrijfsschade en de gemaakte bereddings- en opruimingskosten. Boeren en tuinders die voor de eerste keer getroffen waren, kregen 65 procent van deze schade vergoed, zij die voor de tweede keer schade leden, negentig procent. Evenals voor de evacuatiekosten, gold voor de bereddings- en evacuatiekosten dat ze aan derden verschuldigd moesten zijn en dat er facturen en betalingsbewijzen van dienden te kunnen worden getoond. Schadebedragen lager dan 2000 gulden kwamen niet voor gehele of gedeeltelijke vergoeding in aanmerking. De regeling vermeldde nadrukkelijk dat gederfde omzet of tijdens de periode van overstroming of evacuatie gederfde opbrengst in geen geval als schade werd aangemerkt.⁸⁸ Dit laatste betekende dat opbrengstderving of omzetschade tijdens de calamiteit slechts in aanmerking kwamen voor vergoeding tegen de activawaarde voorafgaand aan de calamiteit. Tijdens de calamiteit misgelopen oogsten bijvoorbeeld, werden tegen aankoop- en opkweekkosten vergoed en niet tegen de hogere prijs die ze op de veiling hadden kunnen opbrengen.

Ondertussen was LTO Nederland zich steeds nadrukkelijker gaan uitspre-

---

⁸⁷ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 28 februari 1995, Bijlage 2 (Dreigende) overstroming 1995; *Agrarisch Dagblad*, 16 en 24 februari, 9 en 14 maart 1995; *Oogst*, 10 maart 1995 p. 11.

⁸⁸ *Nederlandse Staatscourant*, 3 maart 1995.

ken tegen het vergoedingspercentage van 65 procent. Dit had verschillende redenen. Ten eerste was het Doornbos en Duijzer niet gelukt om de tijdens de crisis geleden omzetsderving als teeltplanschade erkend te krijgen. Ze hadden dus niet de beoogde volledige schadevergoeding in kwalitatieve zin binnengehaald: niet alle vormen van schade kwamen voor vergoeding in aanmerking. Daarom veranderden zij hun tactiek en concentreerden zij zich op de volledige vergoeding in kwantitatieve zin. Hun nieuwe refrain luidde dat de wel door het ministerie erkende schadeposten voor de volle honderd procent moesten worden vergoed. Overigens bleven zij tegelijkertijd voor een ruimere teeltplanschaderegeling pleiten. Achteraf valt de subtiele maar cruciale verandering op in het gebruik van het begrip 'volledige vergoeding' door Doornbos en Duijzer. Waar beide onderhandelaars met deze term eerst vooral doelden op de volledige vergoeding in kwalitatieve zin, kwam het accent later te liggen op de volledige vergoeding in kwantitatieve zin. Tevens valt op hoe Doornbos en Duijzer handig van deze betekenisverandering gebruik maakten. Door er op te wijzen dat zij van meet af aan voor volledige schadevergoeding hadden gepleit, wekten zij achteraf de suggestie dat het vergoedingspercentage van honderd procent altijd heilig voor ze was geweest.⁸⁹

De tweede reden waarom de onderhandelaars van LTO Nederland zich tegen het vergoedingspercentage van 65 procent keerden, was dat de achterban zich begon te roeren. Er klonk toenemende kritiek op de onderhandelingen door de LTO-top. Deze kritiek werd gevoed door gebrek aan duidelijkheid van de LTO-bestuurders richting de eigen achterban. Gedurende de eerste weken van de onderhandelingen lieten Doornbos en Duijzer zich net zo uit tegenover hun achterban als dat zij dat deden in het overleg met het ministerie. De onderhandelingen met de overheid verliepen in een sfeer van redelijke communicatie. Het was een sfeer van aftasten, informeren en argumenteren. Vooral ook was het een sfeer van geven en nemen, waarbij de te erkennen schadeposten en het percentage van vergoeding elkaars wisselgeld vormden. Voor de achterban leverde dit echter een nogal onduidelijk verhaal op. In de eerste week van februari 1995 liet LTO Nederland meermaals via de media weten dat zij tegen een vorm van eigen risico voor de getroffen boeren en tuinders was. Op 3 februari stond in het *Agrarisch Dagblad* te lezen dat LTO Nederland van minister Van Aartsen had geëist dat voor geen enkele boer of tuinder een eigen risico gold. Op 7 februari meldde de krant dat LTO Nederland teleurgesteld was over het door het kabinet in de schaderegeling ingebouwde eigen risico van 35 procent. Overigens liet Jef Mares, die behalve vice-voorzitter van LTO Nederland, voorzitter van het Landbouwschap was, vanuit deze laatste functie weten geen bezwaar tegen het eigen risico te hebben. Op 16 februari berichtte het *Agrarisch Dagblad* over de pers-

---

⁸⁹ *Oogst*, 7 april 1995 p. 17.

conferentie de dag tevoren waarop Doorbos vertelde over het bijna bereikte akkoord met de minister. In dit verband meldde de krant dat LTO Nederland zich neerlegde bij het door het kabinet bepaalde eigen risico van 35 procent. Op 10 februari had Duijzer in het LTO-blad *Oogst* al verklaard 'te kunnen leven met de regeling van het kabinet.' Hij voegde daaraan toe: 'Als de taxatie maar volledig is, dan kunnen we ergens anders water bij de wijn doen.' Op 20 februari bleek echter, dat er toch geen volledige taxatie kwam: het ministerie hield de omzetting tijdens de crisis buiten de schaderegeling. Hierop paste LTO Nederland haar verhaal opnieuw aan. Op 3 maart, de dag waarop de regeling in de *Staatscourant* verscheen, liet de organisatie een persbericht uitgaan. In dit persbericht verklaarde LTO Nederland de schaderegeling 'op zich redelijk' te vinden. 'Maar de landbouworganisatie blijft zich verzetten tegen het eigen risico van 35 procent', meldde de zin daarna. Dat LTO Nederland de regeling op zich redelijk noemde, was omdat behalve de geleden activaschade ook de evacuatie- bereddings- en opruimingskosten erin waren opgenomen en dat ook de ná de crisis optredende teeltplanschade werd vergoed. Hiermee ademde het persbericht de geest van de onderhandelingen met het ministerie: de geest van het geven en nemen in een sfeer van redelijkheid. Voor de achterban waren de opeenvolgende mededelingen door de LTO-top echter nogal verwarrend: eerst eisten de onderhandelaars dat voor geen enkele agrariër een eigen risico gold; vervolgens toonden ze zich bereid water bij de wijn te doen en een eigen risico van 35 procent te accepteren, om daarna de vastgestelde regeling 'op zich redelijk' te noemen maar zich tegen het eigen risico van 35 procent te verzetten.⁹⁰ Voor de achterban was dit moeilijk te volgen. Wat de gedupeerde boeren en tuinders wilden, was een heldere boodschap. Zij kregen die van het actiecomité met de niets aan onduidelijkheid overlatende naam '100 %'.

100%

In de eerste week van februari 1995 had de Nederlandse Vakbond Varkenshouders, onder voorzitterschap van Van den Brink, drie bijeenkomsten op het programma staan. Vanwege de evacuaties in het rivierengebied moest de NVV de bijeenkomsten afgelasten. Wel deed de bond namens zijn vijftig leden in het gebied een oproep aan minister Van Aartsen om de geleden schade volledig te vergoeden. Op 20 februari 1995, de dag waarop Van Aartsen de hoofdlijnen van de schaderegeling bekend maakte, had de NVV weer een bijeenkomst gepland. Deze ging wel door. Tachtig varkenshouders spraken vooral over de evacuatie en de aangekondigde schaderegeling. De onvre-

---

⁹⁰ *Agrarisch Dagblad*, 3, 7, 16 en 21 februari 1995; *Oogst*, 10 februari 1995 p. 18; Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 4 april 1995, Bijlage P.d. Persbericht 3 maart 1995 LTO-Nederland: eigen risico moet uit schaderegeling.

de was groot. ‘De schaderegeling van minister Van Aartsen is niet meer dan een appel en een ei’, zo verwoorde Van den Brink het ongenoegen. Volgens hem raakte het geduld van de getroffen varkenshouders op: ‘zij menen dat er met hun belang wordt gesold en dat ze aan hun lot worden overgelaten.’ Op de bijeenkomst van 20 februari besloten de NVV-leden een telegram aan de minister te sturen met daarin een ultimatum. De NVV eiste dat de gedupeerde varkenshouders de directe schade vóór 20 maart kregen uitgekeerd. Voor de vervolgschade moest een voorschotregeling komen. De minister diende vóór 1 maart op de eisen in te gaan. Omdat de minister dit niet deed, belegde de NVV op 2 maart een spoedbijeenkomst. Deze vond plaats in Tiel. Circa driehonderd agrariërs bezochten de vergadering. Behalve varkenshouders, waren ook rundveehouders, champignonkwekers en tuinders aanwezig. Van den Brink hield de aanwezigen voor dat de tijd van het voeren van gesprekken en het aanbieden van petitie voorbij was: er moest nu in actie worden gekomen. Op zijn woorden volgde een daverend applaus. Om de daad bij het woord te voegen, richtten de aanwezigen staande de vergadering het Actiecomité 100% op. Van den Brink werd de voorzitter van het actiecomité. De regionale landbouworganisaties NCB, ZMO en LTO MidOost zegden hun steun en medewerking toe. De voorzitter van de NCB-kring Gelderland, Zegert Stappershoef, vervulde namens de regionale bonden een prominente rol in het actiecomité. Jan Burgers van de Nederlandse Organisatie Pluimveehouders was een andere ervaren bestuurder die in het comité plaatsnam.⁹¹

Het Actiecomité 100% organiseerde in de eerste weken van maart 1995 een serie protestacties. Dit gebeurde onder de bezielende leiding van Van Brink. De NVV-voorman had een heel andere stijl van politiek bedrijven en campagne voeren dan Doornbos en Duijzer van LTO Nederland. Waar de LTO-vertegenwoordigers trachtten via voorzichtige onderhandelingen de gewenste politieke toezeggingen in de wacht te slepen, koos Van den Brink voor felle, aansprekende acties. Hij zette zich hierbij nadrukkelijk af tegen de overheid en politiek, of breder nog, tegen het gevestigde gezag in het algemeen, waartoe hij ook LTO Nederland rekende. In dit verband typeerde hij zijn NVV als de luis in de pels van LTO Nederland: een aanduiding die hij later nog dikwijls herhaalde.⁹² Commentatoren vergeleken Van den Brink wel met Hendrik Koekkoek (1912–1987), ofwel ‘Boer Koekkoek’.⁹³ Deze landbouwvoorman en oprichter van de Boerenpartij verwierf in de jaren zestig tot tachtig bekendheid met zijn kritiek op met name het Landbouwschap en de gevestigde politiek. Van den Brink zou een enigszins

---

⁹¹ *Agrarisch Dagblad*, 7 en 22 februari, 4, 15 en 18 maart 1995.

⁹² *Agrarisch Dagblad*, 18 maart 1995.

⁹³ *Agrarisch Dagblad*, 15 maart 1995.

vergelijkbare politieke koers volgen. Van 2002 tot 2006 nam hij in de Tweede Kamer plaats voor de Lijst Pim Fortuyn (LPF).⁹⁴ Ook deze partij profileerde zich nadrukkelijk als alternatief voor het gevestigde gezag.

Demonstranten van het Actiecomité 100% blokkeren op 6 maart 1995 de toegang van het Gelderse provinciehuis (Fotoarchief Nieuwe Oogst - LLTB, LTO Noord, ZLTO)

Bij de oprichting van het Actiecomité 100% spraken de aanwezigen af dat de protestacties niet schadelijk mochten zijn voor het imago van de boeren. De acties moesten publieksvriendelijk zijn. Een dergelijke welwillendheid

⁹⁴ Zie voor een korte biografische schets van Wien van den Brink: Agrarisch Dagblad, 12 januari 2010.

was er niet ten opzichte van het politieke gezag. De aanwezigen besloten tot het voeren van wat zij noemden ‘politiek onvriendelijke acties’.⁹⁵ Door zo expliciet tegen de politiek te zijn gericht, vormden de protesten een goede uitlaatklep voor het heersende ongenoegen. Tegelijkertijd zetten ze de relatie met de regering op scherp. De eerste grote demonstratie van het Actiecomité 100% vond plaats op maandag 6 maart 1995. Een kleine duizend boeren blokkeerden die dag de ingangen van het Gelderse provinciehuis in Arnhem. Zij eisten dat de Commissaris van de Koningin in Gelderland, Jan Terlouw, zich volledig inzette voor een schadevergoeding van honderd procent. Na een gesprek met enkele actievoerders verklaarde Terlouw het grotendeels eens te zijn met de agrariërs. Ook hij vond een vergoeding van 65 procent onvoldoende. De Commissaris zou proberen een gesprek tussen de actievoerende boeren en premier Kok en minister Van Aartsen te arrangeren. Dit gesprek vond plaats op woensdagmiddag 8 maart. Na afloop ervan toonde Van den Brink zich zeer ontevreden: premier Kok en zijn minister hadden geen toezeggingen gedaan.⁹⁶

Nog diezelfde avond vond een nieuwe protestactie plaats, wederom in Arnhem. Enkele honderden boeren drongen het Gelderse provinciehuis binnen, waar op dat moment een verkiezingsavond gaande was. Op 8 maart vonden namelijk de verkiezingen voor de Provinciale Staten plaats. Behalve tientallen provinciale politici waren enkele landelijke politieke kopstukken in het Gelderse provinciehuis aanwezig. Terwijl de boeren het gebouw binnendrongen, zat CDA-voorman Hans Helgers juist gereed voor een live televisie-interview door AVRO-presentator Karel van der Graaf. Met veel kabaal maakten de demonstranten het interview onmogelijk. Pas nadat Van den Brink zijn zegje voor de televisie had kunnen doen en hem een onderhoud met de fractievoorzitters van de vier grote landelijke partijen was toegezegd, keerde de rust terug.⁹⁷ Saillant detail was dat Van den Brink op deze dag werd gekozen als statenlid voor de Partij Nieuw Gelderland. De volgende dag, donderdag 9 maart, had Van den Brink zijn gevraagde overleg met de landelijke fractievoorzitters. De fractievoorzitters van de drie coalitiepartijen, Jacques Wallage (PvdA), Frits Bolkestein (VVD) en Gerrit Jan Wolffensperger (D66) deden geen enkele toezegging. Alleen fractievoorzitter Enneüs Heerma van oppositiepartij CDA gaf te kennen de bestaande regeling onvoldoende te vinden. Na afloop van het gesprek dreigde Van den Brink met een ‘boerenoorlog’ als de eis tot volledige schadevergoeding niet werd ingewilligd.⁹⁸

Op vrijdag 10 maart voerden groepjes boeren en tuinders korte prikacties

---

⁹⁵ *Agrarisch Dagblad*, 4 maart 1995.

⁹⁶ *Agrarisch Dagblad*, 7, 8 en 9 maart 1995; *Oogst*, 10 maart 1995 p. 19.

⁹⁷ *Agrarisch Dagblad*, 10 maart 1995.

⁹⁸ *Agrarisch Dagblad*, 10 maart 1995.

uit bij de gemeentehuizen in het rivierengebied.⁹⁹ Zaterdag 11 maart volgde in Wageningen een confrontatie met minister Van Aartsen. De minister was naar Wageningen gekomen om met studenten over het landbouwbeleid te discussiëren. De beoogde gedachtewisseling werd in de kiem gesmoord. Van Aartsen was nog maar net aan het woord, toen de collegezaal volstroomde met actievoerende boeren. In reactie op het protest stelde de minister onder meer dat de overheid geen verzekeringsmaatschappij was en dat de boeren van geluk mochten spreken dat de dijken het hadden gehouden. Hij haalde er de woede van de actievoerders mee op de hals. Een aantal boeren wilde de minister te lijf gaan. Er volgde een korte schermutseling, waarbij Van Aartsen door de politie moest worden ontzet. Een agent raakte gewond. Na afloop van de tumultueuze bijeenkomst verweet Van den Brink minister Van Aartsen een arrogante houding. De volgende dag bood Van Aartsen in de Tweede Kamer zijn excuses aan voor de gewraakte uitspraken. Hij verklaarde ze te hebben gemaakt vanuit de emotie van het ogenblik¹⁰⁰

Op dinsdag 14 maart vond een grote protestmanifestatie plaats bij het landbouwministerie in Den Haag. In eerste instantie was het de bedoeling dat de actievoerders met hun tractoren naar Den Haag zouden rijden. Dit zou ongetwijfeld tot grote verkeersopstoppingen in de hofstad hebben geleid, hetgeen niet bepaald publieksvriendelijk kon worden genoemd. Daarom besloten de demonstranten hun trekkers thuis te laten, hoewel Van den Brink de optie van een nachtelijke trekkertocht richting Den Haag nadrukkelijk open liet. Actievoerders plaatsten op een twintigtal strategische plaatsen nabij snelwegen en bruggen tientallen tractoren als waarschuwingstekenen voor de dreigende 'boerenoorlog'. Uiteindelijk kwamen de meeste deelnemers aan de manifestatie in Den Haag met de trein. Het Actiecomité 100% charterde hiervoor extra treinstellen. Wellicht door het mooie weer viel de opkomst wat tegen. Het Actiecomité had op circa 3000 aanwezigen gerekend. Het aantal bleef beperkt tot circa duizend. Toch werd het een indrukwekkend protest. Van den Brink keerde zich in een gloedvol betoog tegen 'de fooi van 65 %'. Doornbos vertelde zijn gehoor vanaf de podiumwagen dat ook LTO Nederland voor een volledige vergoeding pleitte. De sfeer tijdens de demonstratie varieerde van ontspannen tot grimmig. Enkele boeren en tuinders dansten de polonaise op een lied van de populaire zanger Marco Borsato. Elders droegen vier demonstranten een lijk met daarin een pop die minister Van Aartsen voorstelde. Later op de dag werd de pop in brand gestoken. Even liepen de gemoederen hoog op toen een ambtenaar voor zijn raam een pamflet met de tekst '50%' ophing. Enkele actievoerders probeerden het ministerie binnen te stormen. Anderen liepen huilend weg. 'We worden ge-

⁹⁹ *Agrarisch Dagblad*, 11 maart 1995.

¹⁰⁰ *Agrarisch Dagblad*, 14, 16 en 18 maart 1995.

woon voor de gek gehouden', zo verwoorde een van de demonstranten zijn gevoel van onmacht: 'het geld is er maar de regering wil gewoon niet.' Na telefonisch contact van de Haagse politie met het ministerie werd het provocerende '50%' weggehaald en vervangen door de nieuwe tekst 'Sorry'. Een woordvoerder van het ministerie liet later weten dat de betrokken ambtenaren waren opgespoord en disciplinair gestraft. 's Middags kregen enkele boeren de gelegenheid om op het ministerie hun verhaal te doen aan de Vaste Kamercommissie voor de Landbouw. Het werd een emotioneel gesprek waarbij enkele van de demonstranten in tranen uitbarstten. Na afloop verklaarde commissievoorzitter Piet Blauw (VVD) dat de commissie diep getroffen was door de emoties van de gedupeerde boeren en tuinders.¹⁰¹

De protestmanifestaties van het Actiecomité 100% brachten de top van LTO Nederland in een lastig parket. De LTO-bestuurders kwamen klem te zitten tussen enerzijds het landbouwministerie en het kabinet, die om respectvol overleg vroegen, en anderzijds de boerenachterban die aandrong op 'politiek onvriendelijke acties'. Dit leidde bij de LTO-top tot twijfel of de acties wel productief waren. Behalve dat de goede verstandhouding met de minister er misschien onder zou lijden, zou ook het imago van de boeren in de samenleving kunnen worden geschaad. Weinig aantrekkelijk was ook dat het actiecomité zich in eerste instantie leek te ontwikkelen tot cumulatiepunt van kritiek op LTO Nederland. Begrijpelijkerwijs hadden de LTO-bestuurders ten opzichte van het Actiecomité 100% een ambivalente houding: een houding die het er echter voor de achterban weer niet duidelijker op maakte.

Al op 20 februari, de dag waarop Van Aartsen de hoofdlijnen van de schadereregeling bekend maakte, riep LTO-voorzitter Doornbos de getroffen boeren op om de Haagse politiek onder druk te zetten. Volgens Doornbos kreeg minister Van Aartsen onvoldoende onderhandelingsruimte van de andere ministers in het kabinet. Daarom was het zaak druk uit te oefenen op de Tweede-Kamerfracties, zodat die het kabinet tot extra concessies zouden dwingen.¹⁰² Op het moment dat Doornbos zijn oproep deed, was het Actiecomité 100% nog niet opgericht. Een kleine week na de oprichting van het comité verklaarde Duijzer namens LTO Nederland dat hij de boerenacties beschouwde als een meer dan noodzakelijke steun in de rug om tot een hogere vergoeding te komen. Volgens hem moesten LTO Nederland en het Actiecomité 100% samen zoeken naar 'de spleet waar we een breekijzer tussen kunnen zetten'.¹⁰³ Hij deed deze oproep nadat bij de blokkade van het Gelderse provinciehuis op dinsdag 7 maart demonstranten luid en duidelijk

¹⁰¹ *Agrarisch Dagblad*, 14, 15 en 16 maart 1995; *Oogst*, 17 maart 1995 p. 14.

¹⁰² *Agrarisch Dagblad*, 22 februari 1995.

¹⁰³ *Agrarisch Dagblad*, 8 maart 1995.

hun ongenoegen over het Landbouwschap en LTO Nederland hadden laten horen. In dit verband liet het prominente comitélid Stappershoef, die als NCB-bestuurder tevens deel van het LTO-verband uitmaakte, zich uiterst kritisch uit over met name Doornbos. Tegenover het *Agrarisch Dagblad* verklaarde Stappershoef: ‘De LTO-onderhandelaars waren en zijn kennelijk niet op de hoogte van de wens van de leden. (...) Doornbos heeft drie keer de kans gehad met de leden te praten. Hij heeft drie keer over de hoofden heen gepraat. Dat neem ik hem echt kwalijk.’¹⁰⁴ Na een dergelijke kritiek was het logisch dat Duijzer met gemengde gevoelens toenadering tot het Actiecomité 100% zocht, maar het was waar de achterban om vroeg.

Op vrijdag 10 maart ontstond opnieuw grote verwarring over de opstelling van LTO Nederland. Die dag liet vice-voorzitter Varekamp zich tegenover het Algemeen Nederlands Persbureau (ANP) afkeurend uit over Van den Brinks dreigement van een boerenoorlog. Hij voegde daaraan toe: ‘Van den Brink wil honderd procent. Ik wil een afdoende schadevergoeding.’ Meteen na de uitzending stond bij LTO Nederland de telefoon roodgloeiend. De organisatie haastte zich om in een verklaring de woorden van Varekamp te herroepen of in elk geval te nuanceren: Varekamp had zich nadrukkelijk niet van het Actiecomité 100% gedistantieerd, maar nam wel afstand van het idee van een boerenoorlog. Verder mocht er geen onduidelijkheid over bestaan dat LTO Nederland zich inspande voor een vergoeding van honderd procent, zo meldde de verklaring. Een paar dagen later benadrukte Doornbos in een interview voor het *Agrarisch Dagblad* nog maar eens dat er geen sprake was van tweespalt. LTO Nederland stond volgens hem vierkant achter de eisen van het Actiecomité 100%.¹⁰⁵

Op 11 maart gebeurde waar de onderhandelaars van LTO Nederland beducht voor waren. Het was de dag waarop minister Van Aartsen in Wageningen voor het oog van de camera’s door woedende boeren in het nauw werd gedreven. Hoe zou de politiek reageren en wat was de invloed van dit incident op de publieke opinie? Premier Kok had eerder al laten weten dat het kabinet niet voor dreigementen zou wijken. Na de schermutseling gaf PvdA-kamerlid Servaas Huys een vergelijkbare boodschap af. Volgens hem moest de Tweede Kamer ‘zich niet door een stel heethoofden laten chanteren’. Van Aartsen zelf riep de actievoerders op de kalmte te bewaren. Hij zei te vrezen dat zij anders het imago van de Nederlandse land- en tuinbouw aantastten. Vanuit dezelfde vrees voor imagoschade, deed LTO Nederland geen oproep aan haar leden om naar de grote demonstratie in Den Haag te komen.

---

¹⁰⁴ *Agrarisch Dagblad*, 7 maart 1995.

¹⁰⁵ *Agrarisch Dagblad*, 11 maart 1995; Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 4 april 1995, Bijlage P.e. Persbericht 20 maart 1995 LTO-Nederland houdt vast aan volledige schadevergoeding voor boeren en tuinders.

Doornbos zei hierover: 'de acties moeten een doel dienen; ze moeten zich niet tegen je keren.'¹⁰⁶ Wel trad Doornbos tijdens de demonstratie als spreker op. Wederom gaf LTO Nederland een dubbele boodschap af.

De afronding

Op woensdag 15 maart debatteerde de Tweede Kamer over de schaderegeling. Alle partijen waren het erover eens dat er een ruimere vergoeding moest komen. De oppositie verlangde van minister Van Aartsen dat hij zich vastlegde op een vergoedingspercentage dat hoger was dan het geldende 65 procent. De Socialistische Partij (SP) was als enige partij in de Kamer voor een vergoeding van honderd procent; de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) bijvoorbeeld pleitte voor 85 procent. Bovendien wensten de oppositiepartijen dat er een maximum werd gesteld aan het door de gedupeerde boeren te dragen eigen risico. Zij dachten hierbij, in navolging van LTO Nederland, aan een bedrag van vijfduizend gulden. De minister wenste zich echter niet op een ander vergoedingspercentage of concreet maximumbedrag vast te leggen. Hij wilde eerst de taxaties afwachten, om zo inzicht in de kosten te krijgen. Bijkomende factor was dat in navolging van de landbouw ook ondernemers uit andere sectoren voor een volledige schadevergoeding waren gaan pleiten. Als de getroffen boeren en tuinders een hogere schadevergoeding kregen, zou dit ook voor de andere ondernemers moeten gelden. De minister was wel bereid de bestaande schaderegeling op een aantal punten aan te passen. Zo mochten voortaan ook zelf verrichte evacuatie- bereddings- en opruimingswerkzaamheden worden gedeclareerd: het hoefde niet meer om kosten aan derden te gaan. Het eerder aangekondigde maximum aan te declareren evacuatiekosten kwam er niet. De periode waarvoor teeltplan- of bedrijfsschade declarabel was, werd uitgebreid: dergelijke schade tijdens de evacuatieperiode gold niet langer automatisch als omzetschade. In totaal zou de overheid via de op 15 maart in de Tweede Kamer overeengekomen regeling bijna zeventig miljoen gulden aan schadevergoedingen uitkeren, zo bleek achteraf. Tijdens het kamerdebat werd tevens afgesproken dat de gedupeerden een voorschot op hun definitieve vergoeding konden krijgen. Ook kwam er een vergelijkbare rentesubsidiereregeling als na de wateroverlast van 1993. Op basis van een motie van de coalitiepartijen zei de minister verder toe dat de overheid een nader te bepalen bedrag zou storten in het door LTO Nederland opgerichte Fonds Watersnood 1995 Land- en Tuinbouw. Het fonds kon dat geld gebruiken voor het verlagen of 'aftoppen' van het eigen

---

¹⁰⁶ *Agrarisch Dagblad*, 14 maart 1995.

risico en het oplossen van enkele knelpunten in de schaderegeling.¹⁰⁷

Zodra duidelijk was dat er een aangepaste schaderegeling kwam, ontstond een openlijke discussie over de vraag wiens verdienste dit was. Van den Brink claimde dat de aanpassingen te danken waren aan de protesten door het Actiecomité 100%. Hij beklemtoonde in dit verband dat de acties het imago van de sector niet hadden geschaad. LTO Nederland meende dat de nieuwe schaderegeling vooral te danken was aan de onderhandelingen met de minister, die voortdurend waren doorgegaan. Van Aartsen liet weten dat hij zich door niets en niemand onder druk had laten zetten en al helmaal niet door het Actiecomité 100%. Volgens hem zaten de aanpassingen al in de pen.¹⁰⁸ Tezelfdertijd ontstond discussie over de vraag hoe het kwam dat zoveel onrust was ontstaan. Er volgde een rondje zwartepieten. De coalitiepartijen verweten LTO Nederland niet op tijd aan de bel te hebben getrokken, met als gevolg dat de politiek zich geconfronteerd zag met wilde acties en organisaties buiten het gangbare overlegcircuit. Zoals Willem Keur van de VVD het cynisch verwoordde: 'Er kan in Nederland bij wijze van spreken geen kip worden geslacht of het Landbouwschap en LTO Nederland staan bij ons op de stoep, maar bij zo'n belangrijke kwestie als de waterschade dan zijn ze er niet.' De kamerleden hadden al helemaal geen goed woord over voor het Actiecomité 100%, dat zij betichtten van het stoken van onrust. Minister Van Aartsen verklaarde pijnlijk getroffen te zijn door alle commotie. Hij was dit te meer omdat LTO Nederland en het Landbouwschap volgens hem weinig kritiek hadden toen de hoofdlijnen van de regeling duidelijk werden: 'ze zaten er allemaal bij, maar ik heb toen geen kik gehoord, ook niet over het eigen risico.' Storend vond de minister ook dat LTO Nederland zich door het Actiecomité 100% onder druk had laten zetten. In deze context maakte Van Aartsen over Doornbos en Varekamp de harde opmerking: 'je hebt lieden die leiden, en je hebt mensen die zeggen: ik ben hun leider dus ik moet ze wel volgen.' Doornbos reageerde met de opmerking dat dit laatste verwijt onterecht was, aangezien LTO Nederland en het Actiecomité 100% aan elkaar gelieerd waren. In beide waren immers de regionale landbouworganisaties vertegenwoordigd. Over Van Aartsen zei hij: 'er zijn mensen die kunnen luisteren en mensen die niet kunnen luisteren.'¹⁰⁹

Op donderdag 16 maart kwam het Actiecomité 100% in Tiel bijeen om het kamerdebat van de dag tevoren te evalueren. De aanwezigen besloten voorlopig even af te wachten hoeveel geld de regering in het agrarische watersnoodfonds zou storten voor het aftoppen van het eigen risico en het op-

¹⁰⁷ *Agrarisch Dagblad*, 15, 16 en 18 maart 1995; *Nederlandse Staatscourant*, 22 maart 1995; Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 31 oktober 1995, Bijlage N Schade-overzicht tot en met 11 oktober 1995.

¹⁰⁸ *Agrarisch Dagblad*, 18 maart 1995; *Oogst*, 24 maart 1995 p. 19.

¹⁰⁹ *Agrarisch Dagblad*, 17 maart 1995 en 18 maart 1995.

lossen van de knelpunten in de schaderegeling. Tot die tijd zou het comité geen massale acties meer organiseren. Wel zou het met prikacties druk op de ketel houden. Met de opmerking dat er misschien politie in burger in de zaal zat, bouwde Van den Brink tijdens de bijeenkomst verder aan de sfeer van onderlinge verbondenheid in strijd tegen het gevestigde gezag.¹¹⁰ Na de bijeenkomst in Tiel volgden, zoals was afgesproken, enkele kleinere acties. Zo plaatste het actiecomité op 20 maart voor het Gelderse provinciehuis een enorme stropop met daarop de tekst ‘Terlouw wat maak je ons nou’. De demonstranten waren kwaad op de Commissaris omdat hij, na zijn eerdere positieve reactie, ondertussen had opgeroepen de acties te beëindigen omdat ze geen doel meer dienden. Ook elders in het land plaatsten actievoerders zogenoemde ‘monumenten van politiek falen’.¹¹¹ Op woensdagavond 22 maart reed een colonne van tientallen tractoren enkele kilometers over de A2 bij Hedel.¹¹² Enkele dagen later riep het Actiecomité 100% op tot een boycot van de Gecombineerde Opgave, in de volksmond beter bekend als de ‘meitelling’. De meitelling is een jaarlijkse telling door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), die bedoeld is om inzicht te krijgen in de stand van de landbouw en die tevens wordt gebruikt bij het bepalen van de agrarische toeslagen voor de afzonderlijke boeren. Van den Brink zei op de voor hem typerende wijze over de actie: ‘een overheid die niet betrouwbaar is, verdient geen respect maar een boycot’. Tot ongenoegen van een deel van haar achterban, steunden LTO Nederland de boycot van de meitelling niet. De in het actiecomité vertegenwoordigde regionale landbouworganisaties reageerden ook afwijzend.¹¹³ Evenmin voelden zij voor het voeren van een juridische procedure tegen de Staat, een ander idee van het Actiecomité 100%.¹¹⁴ Deze meningsverschillen maakten duidelijk dat de samenwerking tussen het Actiecomité 100% en de regionale landbouworganisaties zijn langste tijd had gehad. Op donderdag 30 maart ontstond een vertrouwensbreuk. Die dag organiseerden de regionale landbouworganisaties voor leden van de Tweede Kamer een rondleiding door het getroffen gebied. Het actiecomité, dat vooraf niet op de hoogte was gesteld, reageerde zeer ontstemd over dit ‘stiekem bezoek’. Het gaf de kamerleden de gelegenheid nogmaals hun beklag te doen over de gebrekkige communicatie en samenwerking tussen de verschillende agrarische organisaties.¹¹⁵ Op dinsdag 11 april verstoorden actievoerders van het Actiecomité 100% in Den Haag de presentatie door minister Van Aartsen

¹¹⁰ *Agrarisch Dagblad*, 18 maart 1995.

¹¹¹ *Agrarisch Dagblad*, 17, 21 en 22 maart 1995.

¹¹² *Oogst*, 24 maart 1995 p. 13.

¹¹³ *Agrarisch Dagblad*, 31 maart, 4, 7 en 8 april 1995; *Oogst*, 7 april 1995 p. 17, 14 april 1995 p. 7, 28 april 1995 p. 7.

¹¹⁴ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 2 mei 1995, Bijlage 3 Brief 19 april 1995 van de gezamenlijke Gelderse Landbouworganisaties ZMO, LTO MidOost en NCB aan het Actiecomité 100%.

¹¹⁵ *Agrarisch Dagblad*, 4 en 5 april 1995.

van zijn prioriteitennota. Het leidde tot woedende reacties van de aanwezige journalisten.¹¹⁶ Er kon zo langzamerhand geen misverstand meer over bestaan: extra acties zouden hun doel voorbijschieten.

Ondertussen was het overleg tussen het ministerie en LTO Nederland over de overheidsbijdrage aan het Fonds Watersnood 1995 Land- en Tuinbouw gewoon doorgedaan. Overeengekomen werd dat de overheid een bedrag van 16,5 miljoen gulden in het agrarische watersnoodfonds stortte. Het ging om geld dat eerder voor het Nationale Rampenfonds voor particulieren was gereserveerd, maar dat in de praktijk daarvoor niet nodig bleek. Dankzij de overheidsbijdrage en het al door particuliere stortingen aanwezige geld kon het Fonds Watersnood 1995 Land- en Tuinbouw het eigen risico van de gedupeerde agrariërs terugbrengen van 35 naar tien procent. Voor boeren en tuinders die voor de eerste keer door het water waren getroffen, gold een maximum eigen risico van 5000 gulden. Agrariërs die ook al bij de overstroming van 1993 schade hadden geleden, moesten hoogstens 2000 gulden voor eigen rekening nemen. Bovendien verhielp het fonds met het beschikbare geld een aantal knelpunten in de schaderegeling van de overheid. Acht categorieën gedupeerden konden een extra vergoeding uit het fonds krijgen. Het ging bijvoorbeeld om bloementelers die een onevenredig hoge omzetschade hadden geleden doordat zij de piekafzet op Valentijnsdag hadden gemist, of om agrariërs die getroffen waren door olieverontreiniging op hun land. In totaal keerde het Fonds Watersnood 1995 Land- en Tuinbouw voor het aftoppen van het eigen risico en het oplossen van de knelgevallen een bedrag uit van circa negentien miljoen gulden. Dit geld kwam bovenop de bijna zeventig miljoen gulden die de overheid rechtstreeks via haar eigen schaderegeling uitkeerde. De totale vergoeding bedroeg dus bijna negentig miljoen gulden. Dit betekende dat de door de agrarische sector geleden schade, die ruim negentig miljoen gulden bedroeg, voor bijna honderd procent werd vergoed.¹¹⁷

Op 3 mei 1995 stemden de boeren en tuinders uit het rivierengebied definitief met de schaderegeling in. Dit gebeurde tijdens een bijeenkomst in motel Tiel. Twee maanden eerder was in dit etablissement het Actiecomité 100% opgericht. Hoewel de afsluitende bijeenkomst volledig in het teken van de goede onderlinge samenwerking stond, sluimerde op de achtergrond de rivaliteit tussen de betrokken organisaties. Voorafgaand aan de bijeenkomst was discussie ontstaan over de vraag wie het bereikte resultaat aan de achterban mocht presenteren. De regionale landbouworganisaties trokken aan het

---

¹¹⁶ *Agrarisch Dagblad*, 12 april 1995.

¹¹⁷ *Oogst*, 5 mei 1995 p. 7, 6 oktober 1995 p. 20, 29 maart 1996 p. 17; *Agrarisch Dagblad*, 7 april 1995; Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 31 oktober 1995, Bijlage N Schade-overzicht tot en met 11 oktober 95, Bijlage N.b. Bulletin 9 Bureau Watersnood Agrarisch 6 oktober 1995.

kortste eind. Doornbos en Duijzer van LTO Nederland en Van den Brink van de NVV namen achter de tafel op het podium plaats. Van den Brink prees de aanwezigen dat zij gezamenlijk de politiek had overwonnen. ‘Als boeren en tuinders samenspannen, dan is er geen politiek die anders wil, die overeind blijft’, zo hield hij zijn toehoorders voor. Omdat er nu een goede schaderegeling lag, hief het Actiecomité 100% de boycot van de meitelling op. De aangekondigde juridische procedure om honderd procent vergoeding af te dwingen, werd afgeblazen. Doornbos gaf in zijn toespraak ruitelijk toe dat LTO Nederland fouten had gemaakt. Maar, zo beklemtoonde hij, deze waren gaandeweg hersteld.¹¹⁸

Doornbos’ analyse sloot aan bij een kritisch onderzoek door het bestuur van LTO Nederland naar de eigen rol bij de afhandeling van de waterschade. De hoofdconclusie van dit onderzoek was dat LTO Nederland een goede inzet had gepleegd, maar dat er toch het een en ander was misgegaan. Zo was het achteraf bezien niet zo handig dat de onderhandelaars Doornbos en Duijzer in eerste instantie de schaderegeling van het voorafgaande jaar als richtlijn hadden aangehouden. Het LTO-bestuur stelde tevens vast dat het de emoties van de gedupeerde agrariërs had onderschat en dat het de achterban te weinig bij de onderhandelingen had betrokken. Hierdoor kon bij de gedupeerden het beeld ontstaan dat LTO Nederland zich onvoldoende voor hen inspande, wat resulteerde in de opkomst van het Actiecomité 100%. Dat de regionale landbouworganisaties in dit comité zitting hadden genomen, werd evenmin als ideaal opgevat. Voor de achterban kon het zo immers lijken alsof deze organisaties meer vertrouwen in het actiecomité hadden dan in hun eigen koepelorganisatie LTO Nederland.¹¹⁹ Na de interne evaluatie volgde een enquête onder de getroffen boeren en tuinders. Dit onderzoek bevestigde het beeld dat LTO Nederland er ondanks de binnengehaalde vergoeding van bijna honderd procent niet in was geslaagd zich goed te presenteren. De ge-enquêteerden beschouwden de schaderegeling als redelijk noch onredelijk. Bijna de helft van hen vond de protestacties van het Actiecomité 100% heel goed. De inzet van LTO Nederland werd beoordeeld als enigszins goed.¹²⁰

---

¹¹⁸ *Agrarisch Dagblad*, 6 mei 1995; *Oogst*, 12 mei 1995 p. 18-19.

¹¹⁹ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 2 mei 1995, Bijlage 1 Verslag van de 3e vergadering van het bestuur van LTO-Nederland op 4 april 1995; *Agrarisch Dagblad*, 13 april 1995.

¹²⁰ *Oogst*, 15 maart 1996 p. 20.

4

Open vensters. De rol van LTO Nederland bij de veranderingen in de landbouw

Een deel van het werk van LTO Nederland bestond uit het *ad hoc* vinden van oplossingen voor plotseling ontstane problemen, zoals bij de overstroming van de grote rivieren. Tegelijk moest LTO Nederland inspelen op de lange termijn-ontwikkelingen in de maatschappij. De organisatie ontwikkelde uitgesproken ideeën over de rol van de landbouw in de samenleving en zijn plaats op het platteland. Ook de regionale en sectorale landbouworganisaties toonden toenemende belangstelling voor de maatschappelijke inbedding van de agrarische sector. Dat de georganiseerde landbouw zich vanaf de jaren negentig van de twintigste eeuw zo nadrukkelijk met haar plaats in de maatschappij bezighield, had verschillende redenen.

Aanzetten tot een nieuw Europees landbouwbeleid

De eerste reden waarom de landbouwsector zich op zijn positie in de samenleving bezon, was dat het Europese landbouwbeleid daar aanleiding toe gaf. In de jaren negentig werkte de Europese Unie aan een grondige hervorming van haar landbouwpolitiek. Het Europese landbouwbeleid had zijn oorsprong in de jaren vijftig, toen voor velen de soms nijpende voedselschaarste uit de voorafgaande periode van crisis en oorlog nog vers in het geheugen lag. Vanuit deze pijnlijke herinnering spanden de naoorlogse beleidsmakers zich in voor het definitief veilig stellen van de Europese voedselvoorziening. De Europese Unie ontwikkelde hiervoor twee beleidsinstrumenten. Ten eerste was dit het landbouwstructuurbeleid. Met diverse subsidieregelingen stimuleerde Europa de modernisering van het landbouwbedrijf, om zo de voedselproductie op te voeren. In de praktijk werd echter de tweede pijler van het Europese landbouwbeleid veel belangrijker. Dat was het zogeheten markt- en prijsbeleid. Het bestond er in hoofdzaak uit dat de prijzen op de Europese markt voor een aantal belangrijke agrarische producten stabiel werden gehouden. Op deze manier beschermde de Europese overheid zowel agrariërs als consumenten tegen de gevolgen van extreme prijschommelingen. Om de prijzen stabiel te houden, stelde de Europese Unie voor diverse landbouwproducten, zoals melk, granen en rundvlees, minimum- en maximumprijzen vast. Dit waren de zogeheten interventieprijzen. Als voor

een bepaald product de prijs op de Europese en de mondiale markt beneden de overeengekomen minimumprijs daalde, kocht de Europese Unie het Europese productieoverschot tegen die minimumprijs op. Zo verzekerde zij de Europese boeren van een redelijk inkomen. Producenten die wilden exporteren, kregen een uitvoersubsidie die gelijk was aan het verschil tussen de wereldmarktprijs en de door Europa vastgestelde minimumprijs. Tegelijk verhinderde de Europese overheid door het heffen van invoerheffingen dat producenten van elders hun producten onder de vastgestelde minimumprijs op de Europese markt brachten. Als echter de Europese marktprijs boven de vastgestelde minimumprijs steeg, dan mochten landen van buiten de Europese Unie hun producten zonder beperkingen in Europa invoeren. Op deze manier remde de Europese overheid een verdere prijsstijging op de Europese markt en hielp zij de bevolking aan voedsel tegen een redelijke prijs.

Dit systeem had heel aardig kunnen functioneren als de Europese Unie een netto-importeur van agrarische producten was gebleven. Doordat zij echter al snel voor steeds meer producten het niveau van zelfvoorziening oversteeg,¹²¹ ontstonden grote problemen. De Europese overheid zag zich genoodzaakt steeds grotere overschotten van haar boeren op te kopen, om deze vervolgens tegen hoge kosten op te slaan, of met exportsubsidies op de mondiale markt te dumpen. Het leidde tot toenemende kritiek van Europa's handelspartners. Het Europese landbouwbeleid werd zo een belangrijk twistpunt in de internationale onderhandelingen over liberalisering van de wereldhandel, die werden gehouden in het kader van het *General Agreement on Tariffs and Trade* (GATT) en zijn opvolger uit 1995 de *World Trade Organization* (WTO). Voor de Europese industrie en dienstensector, alsmede voor delen van de agrarische sector, was de wereldwijde vrijhandel erg belangrijk. Om een ernstige verstoring van de vrijhandel met vooral de Verenigde Staten van Amerika te voorkomen, moest de Europese Unie haar landbouwpolitiek wijzigen. De eerste maatregel door de Europese overheid was de invoering in 1984 van de zogenoemde superheffing op melk. Melkveehouders kregen een productiequotum opgelegd. Over de te veel geproduceerde melk moesten zij een heffing betalen die de extra productie onrendabel maakte. Op deze manier lukte het de Europese Unie de melkproductie binnen haar grenzen te verlagen. De invoering in de tweede helft van de jaren tachtig van een enigszins vergelijkbaar systeem voor de graanteelt bracht niet het gewenste resultaat. De beoogde daling van de graanproductie bleef uit.

Na deze eerste aanzetten uit de jaren tachtig, begon de Europese Unie in de jaren negentig aan een grondige hervorming van haar landbouwbeleid. Dit gebeurde in twee etappes. Onder de Ierse Eurocommissaris voor Landbouw Ray MacSharry (1989-1992) werden de naar hem vernoemde MacSharry-

---

¹²¹ G. Meester en D. Strijker, *Het Europese landbouwbeleid voorbij de scheidslijn van zelfvoorziening*.

hervormingen doorgevoerd. Deze hervormingen kregen een vervolg in het hervormingsprogramma Agenda 2000, dat voornamelijk ten tijde van de Oostenrijkse landbouwcommissaris Franz Fischler (1995-2004) inhoud kreeg. Behalve dat Agenda 2000 de verdere liberalisering van de Europese markt regelde, was het hervormingsprogramma ook bedoeld om de beoogde uitbreiding van de Europese Unie met een tiental landen uit het voormalige Oostblok betaalbaar te houden. Door deze uitbreiding zou het aantal boeren in de Europese Unie royaal verdubbelen. Dit maakte de hervorming van het Europese landbouwbeleid des te urgenter. De landbouwhervormingen van de jaren negentig brachten een wijziging in het markt- en prijsbeleid. De Europese Unie verlaagde in stappen de aan haar boeren gegarandeerde minimumprijzen. Tevens verlaagde zij de aan producenten van elders opgelegde importheffingen. Als compensatie voor de verminderde prijssteun voor de geleverde primaire agrarische producten, konden de Europese boeren een directe toelage krijgen. Om hiervoor in aanmerking te komen, moesten zij goed presteren op de gebieden van dierenwelzijn en milieu. Ook het structuurbeleid ging op de schop. Het werd verruimd tot een bredere vorm van plattelandsbeleid. Waar de structuurgelden oorspronkelijk bedoeld waren voor de rationalisatie van de landbouw, mocht voortaan ook subsidie worden aangevraagd voor projecten ter verbetering van landschap en natuur, of voor het behoud van de vitaliteit van het platteland.

De Europese Unie beoogde met de omslag in het beleid een meervoudig doel. Met de verlaging van prijssteun en importheffingen gaf zij gehoor aan de roep van haar handelspartners om een liberaler marktbeleid. Tegelijk continueerde ze via de nieuwe subsidieregelingen de financiële steun aan de Europese boeren. De gedachte achter het nieuwe subsidiesysteem was dat de individuele boer waarschijnlijk eerder zijn productie zou verlagen, omdat de omvang ervan minder bepalend was voor de ontvangen steun. Het zou tot minder overschotten leiden, wat het steunbeleid beter verdedigbaar maakte tegenover de handelspartners. Bovendien was het een goed verhaal richting de Europese belastingbetaler dat hij voortaan bijdroeg aan een vorm van landbouw met meer aandacht voor dierenwelzijn, landschap, leefbaarheid en milieu.¹²² De koerswijziging had vooral gevolgen voor de marktgeordende sectoren, zoals de rundveehouderij en de graanteelt, maar ook de andere agrarische bedrijfstakken kregen, via de wijziging van de structuurpolitiek, met het nieuwe Europese beleid te maken. Daarom was het voor alle Nederlandse boeren van belang dat LTO Nederland adequaat op de beleidsverandering reageerde.

---

¹²² Zie voor een helder overzicht van de ontwikkeling van het Europese landbouwbeleid: Walter Luchetti, René Harpes en Gianfranco Laccone ed., *Fieragricola*.

Een sector in het defensief

De tweede reden waarom LTO Nederland veel aandacht aan de maatschappelijke positie van de landbouwsector besteedde, was dat de sector zich door de samenleving in het defensief gedrongen voelde. Dit was iets wat al sinds de jaren zeventig en tachtig speelde. Door met name het bestrijdings-middelengebruik en het mestoverschot was de landbouw steeds meer in een kwaad daglicht komen te staan. Vanuit de opkomende milieubeweging werd luid en duidelijk aangedrongen op een koersverandering in de landbouw. Met betrekking tot het mestoverschot vormde Braks' interimwet uit 1984 voor de intensieve veehouderij een begin van de oplossing van het probleem. Door een wat ongelukkige implementatie van de wet nam het aantal varkens en kippen voorlopig echter nog fors toe. Pas in de decennia daarna werd het mestprobleem stapje voor stapje opgelost. Doordat het proces naar de oplossing van de mestproblematiek zo lang duurde, liep de spanning tussen de milieubeweging en de agrarische sector steeds hoger op en raakte het imago van landbouw meer en meer aangetast. Voorlopig fungeerde het beeld van een spuitende gierkar in Nederland als het bekendste symbool van de landbouw.¹²³

Tegelijkertijd nam voor de landbouwsector het belang van een goed imago toe. Dit hing samen met een combinatie van veranderingen op de markt voor agrarische producten. Om te beginnen veranderden de wensen van de consument geleidelijk. Steeds meer consumenten achtten het van belang dat de aangeboden landbouwproducten milieu- en diervriendelijk waren geproduceerd. Deze wens kwam bovenop de aloude consumentenvoorkeur voor een betaalbaar product van goede kwaliteit. De veranderende voorkeur van de consument was iets om rekening mee te houden, te meer omdat er behalve aan de vraagkant ook een verandering optrad aan de aanbodkant van de agrarische markt. Een positief imago was voor alle sectoren belangrijk, maar met name voor de sectoren die opereerden in een niet door de Europese Unie geordend of ondersteund marktsegment. De bedrijven binnen deze onbeschermde sectoren moesten zich handhaven op een internationale markt van vrije concurrentie. Van oudsher gold dit bijvoorbeeld voor de glastuinbouw en de varkens- en pluimveehouderij. Door de liberalisering van het Europese landbouwbeleid kwamen echter geleidelijk meer sectoren aan toenemende internationale concurrentie bloot te staan.

Hoe belangrijk een goed imago was en hoe snel marktaandeel aan buitenlandse concurrenten kon worden kwijtgeraakt, ondervond aan het begin van de jaren negentig de Nederlandse glastuinbouw. Tomaten waren een belangrijk exportproduct van deze sector en Duitsland vormde een belangrijke af-

---

¹²³ G. van Dijk, L.F.M. Klep en A.J. Merckx, *De corrosie van een ijzeren driehoek*, 35-37; J.L. van Zanden en S.W. Versteegen, *Groene geschiedenis van Nederland*, 76 en 84-90. Zie ook: *Oogst*, 12 september 2003 p. 16.

zetmarkt. Vanaf 1990 verschenen in de Duitse media echter berichten met als strekking dat de in Nederlandse kassen gekweekte tomaten waterig waren en geen smaak hadden. De Nederlandse kastomaten kregen de naam *Wasserbomben* te zijn. Deze negatieve berichtgeving leidde tot het inzakken van de Nederlandse tomatenexport naar Duitsland. Voorlopig prefereerden de Duitsers zongerijpte tomaten uit Zuid-Europa. In Nederland zorgde de affaire voor een hernieuwde dynamiek in de tomatenteelt en overige glastuinbouw. Veredelaars ontwikkelden nieuwe tomatenrassen, waarbij behalve op hoge productie en goede houdbaarheid werd geselecteerd op zaken zoals smaak, kleur en textuur. Door op deze manier rekening te houden met de veranderde wensen van de consument, lukte het de Nederlandse glastuinbouw het verloren aandeel op de Duitse markt terug te winnen.¹²⁴

Fotografen en cameramannen brengen op 14 februari 1997 in Venhorst één van de eerste preventieve ruimingten ter bestrijding van de varkenspest in beeld (Fotoarchief Nieuwe Oogst - LLTB, LTO Noord, ZLTO)

Een serie uitbraken van besmettelijke dierziekten vormde een extra risico voor het landbouwimago. In 1997 en '98 woedde in Nederland een epidemie van de klassieke varkenspest. De ziekte was moeilijk onder controle te krijgen. In totaal raakten 429 bedrijven besmet. Alle bijna 650.000 dieren uit de besmette bedrijven werden afgemaakt. Daarnaast werden ruim een miljoen

¹²⁴ Levensmiddelen in de 21ste eeuw, 15; Berichten Buitenland, 7.

varkens preventief geruimd, en nog eens bijna acht miljoen omdat de stallen vanwege de wegvallende afzetmogelijkheden overvol raakten. In totaal werden ruim 9,6 miljoen varkens gedood. Drie jaar later ging het weer mis. In 2001 werd in Nederland bij verschillende rundveebedrijven de ziekte Monden Klauwzeer (MKZ) geconstateerd. De crisis duurde tot 2003. Op dat moment waren er, om verdere verspreiding te voorkomen, naar schatting 260.000 dieren op circa 2.500 bedrijven geruimd. In 2003 werd Nederland ook nog geconfronteerd met een grote uitbraak van de vogelpest: een voor pluimvee uiterst besmettelijke ziekte. De epidemie greep razendsnel om zich heen. Op 255 locaties werd de ziekte vastgesteld. Alle hier gehouden dieren werden geruimd. Daarnaast vonden op 1094 locaties preventieve ruiming plaats. In totaal werden 30,7 miljoen dieren geruimd. De ziekte bleek ook op mensen overdraagbaar. Bij de ruiming raakte een aantal personen besmet. Een van hen overleed aan de gevolgen van de ziekte. Behalve met deze drie epidemieën kreeg Nederland te maken met de ziekte Bovine Spongiforme Encephalopathie (BSE), in de volksmond beter bekend als de gekkekoeienziekte. Het betrof een dodelijke hersenaandoening bij runderen, die via bepaalde rundvleesproducten ook op de mens overdraagbaar was. De ziekte woedde vooral in Groot-Brittannië, waar waarschijnlijk honderdduizenden dieren met BSE besmet raakten en tientallen mensen aan de ziekte overleden. In 1997 werd voor het eerst in Nederland bij een rund BSE vastgesteld. Hoewel het daarna geconstateerde aantal besmettingen in het niet viel bij het aantal BSE-gevallen in Groot-Brittannië, overleden vanaf 2005 ook in Nederland enkele personen aan de ziekte. De verschillende dierziekten waren op twee manieren een bedreiging voor het imago van de Nederlandse landbouwsector. Ten eerste kon bij de consument twijfel ontstaan over de veiligheid van het door de sector geleverde product. Daarnaast riepen de massale ruiming vragen op met betrekking tot het dierenwelzijn: was de manier waarop de Nederlandse veehouderij met haar dieren omging wel ethisch verantwoord?

Behalve de dierziektencrises bedreigden enkele voedselschandalen het imago van de landbouwsector. In 1998 ontstond in België grote opschudding toen bleek dat via een lading verontreinigd veevoer de kankerverwekkende stof dioxine in de voedselketen was terechtgekomen. De affaire leidde ook in Nederland tot ongerustheid. In 2004 was opnieuw sprake van een dioxineschandaal. Deze keer hadden behalve Belgische veehouders, ook Duitse en Nederlandse boeren verontreinigd veevoer aan hun dieren gevoerd. Overigens waren de betrokken veehouders niet vooraf van de verontreiniging op de hoogte. Ondertussen was in 2002 een aantal Nederlandse varkenshouders gedupeerd geraakt doordat het door hen gekochte varkensvoer bleek te zijn verontreinigd met het verboden hormoon MPA. Met name de pluimveesec-

tor bleef worstelen met het probleem van de ziek makende salmonellabacterie. Niet alleen de veehouderij kampte met imagoproblemen op het gebied van de voedselveiligheid. Ook de met planten werkende sectoren moesten voortdurend hun goede naam op dit terrein bewaken. Soms was alleen het maatschappelijke debat over een bepaald onderwerp al potentieel schadelijk voor het imago. Gedacht kan worden aan het oplaaierende debat over de genetische modificatie van gewassen. Problematisch was ook de voortslepende discussie met de milieubeweging over de vermindering van het bestrijdingsmiddelengebruik.

Identiteit en ethiek

Behalve dat de overheid en een deel van de consumenten om een breder of anders georiënteerde agrarische sector vroegen, was er nog een reden waarom LTO Nederland zich bezon op de plaats van de land- en tuinbouw in de maatschappij. Deze derde reden was dat binnen de eigen achterban de intrinsieke behoefte bestond een positieve bijdrage aan de samenleving te leveren en daarvoor maatschappelijke waardering krijgen. Het ging hierbij niet om een zoeken naar waardering uit bedrijfseconomische overwegingen, maar om het algemeen menselijke verlangen een positieve en gewaardeerde rol in de maatschappij te vervullen. Deze behoefte leefde op meer plaatsen in de organisatie, maar werd vooral binnen de werkgroep Identiteit verwoord.

De LTO-werkgroep Identiteit was bij de oprichting van LTO Nederland in het leven geroepen, met als doel een forum te zijn voor de interne discussie over levensbeschouwelijke vragen. Met name bij de christelijke fusiepartners, KNBTB en CBTB, heerste het gevoel dat zij met hun toetreding tot het algemene, overkoepelende LTO-verband iets van hun eigen identiteit kwijtraakten. De werkgroep Identiteit moest vorm geven aan de identiteit van het nieuwe verband. Dat was een lastige opgave, aangezien de deelnemers in de werkgroep vrijwel allemaal van protestantse of katholieke huize waren,¹²⁵ maar de identiteit van het overkoepelende LTO-verband niet louter een christelijke grondslag kon krijgen. Tenslotte waren ook het KNLC en de niet-religieuze georiënteerde sectororganisaties in de federatie opgegaan. Na enkele jaren zoeken en discussiëren, vond de werkgroep in 1997 een oplossing, door zich te gaan concentreren op het thema 'identiteit en ethiek in de land- en tuinbouw'. Deze nieuwe insteek behelsde een impliciete verbreding van de oriëntatie. Het woord identiteit had altijd de connotatie van Christelijke identiteit gehad. De term ethiek kon zowel religieus als humanistisch worden opgevat. In 2000 ging de werkgroep Identiteit verder onder de

---

¹²⁵ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 6 juni 1995, Bijlage A Verslag van de eerste vergadering van de Werkgroep Identiteit van LTO-Nederland gehouden op 18 april 1995 te Utrecht.

nieuwe naam werkgroep Land- en Tuinbouw en Ethiek.¹²⁶

De werkgroep voor identiteit en ethiek besteedde veel aandacht aan de vraag hoe boeren en tuinders een positieve bijdrage aan de samenleving konden leveren. Deze vraag was actueel geworden door de grote productieverhoging die de landbouw in de voorgaande decennia had gerealiseerd. Tot in de tweede helft van de twintigste eeuw konden agrariërs tamelijk eenvoudig een positief zelfbeeld ontleen aan hun rol als voedselproducent voor de Nederlandse samenleving. De problematiek van de overproductie maakte dit echter een stuk lastiger. De samenleving beschouwde de hoge landbouwproductie niet langer als een zegen, maar als een last. Waarom, zo klonk hardop de vraag, zou men de gewenste landbouwproducten niet elders ter wereld laten produceren, om ze vervolgens te importeren? Dankzij de liberalisering van de wereldhandel behoorde dit tot de mogelijkheden. Om de bijdrage van de landbouw aan het nationaal inkomen en de werkgelegenheid hoefde het niet te worden gelaten, zo oordeelden de critici van de Nederlandse landbouw, want die was de voorgaande decennia toch al gestaag afgenomen. De geuite kritiek was uiteraard niet bevorderlijk voor het zelfbeeld van de Nederlandse landbouwsector. Daarom was het voor de sector als geheel, maar ook voor individuele agrariërs persoonlijk, belangrijk om opnieuw vast stellen hoe zij een positieve bijdrage aan de maatschappij konden leveren.¹²⁷

De last van een gedifferentieerde lobby in een semi-liberaal economisch bestel

Binnen LTO Nederland bestond kort samengevat om verschillende redenen de behoefte de agrarische productiemethoden beter bij de wensen van de samenleving te laten aansluiten. Naast de factor van het zelfbeeld en het zelfrespect, speelden het veranderende Europese landbouwbeleid en het toenemende belang van een goed imago. De traditioneel ondersteunde bedrijfstakken ondervonden het sterkst de gevolgen van de Europese beleidsverandering. Het nieuwe beleid behelsde een geleidelijke afbouw van de prijssteun, om zo de Europese agrarische overproductie te doen afnemen en de opkoopkosten in de hand te houden. Met het verlagen van de importheffingen en exportsubsidies kwam Europa verder tegemoet aan de roep van haar handelspartners om een liberaler marktbeleid. De Europese Unie stelde ter compensatie aan haar boeren nieuwe vormen van inkomenssteun beschikbaar. Om voor deze steun in aanmerking te komen, moesten de agrariërs op een meer milieu- en diervriendelijke manier produceren. Dit maakte het voor hen

¹²⁶ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 7 maart 2000, Bijlage 5 Instellingsbesluit werkgroep Land- en Tuinbouw en Ethiek.

¹²⁷ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 21 januari 1997, Bijlage L Stuk getiteld Beeldvorming rond de Nederlandse boer en tuinder, Agenda bestuursvergadering 10 juli 2001, Bijlage 7 Conceptnota Oogsten in een nieuwe eeuw; *Oogst*, 29 november 2002 p. 18.

economisch interessant zich hierop te richten. De vrijer wordende agrarische markt versterkte het belang van een goed imago. Voor de Nederlandse agrariërs werd het belangrijker dat de consument specifiek voor hun producten koos. Dit kon door onderscheidend te zijn op de vlakken van productkwaliteit, dierenwelzijn en milieu.

Toch moet de impact van de optredende veranderingen niet worden overschat. De Europese Unie hevelde bij de hervormingen onder de landbouwcommissarissen Mac Sharry en Fischler slechts een klein deel van haar totale landbouwbudget over naar de subsidiepotten voor een milieu- en diervriendelijker productie. Hoewel de gegarandeerde minimumprijs voor een aantal producten omlaag ging, kwam veruit het meeste geld nog steeds via de traditionele prijssteun beschikbaar. Daar kwam bij dat het concurrentievoordeel dat de boeren op de liberaler wordende markt voor agrarische producten konden halen uit een milieu- en diervriendelijke productiemethode gering was. De maatschappelijke roep om een andere productiewijze weerspiegelde zich maar zeer ten dele in het kopersgedrag. De vraag naar ecologische of anderszins milieu- en diervriendelijk geproduceerde en daardoor iets duurere landbouwproducten bleef in Nederland en de omringende landen vooralsnog uiterst klein.¹²⁸ De consument liet zich bij zijn aankoopgedrag niet alleen leiden door de wijze waarop het product tot stand was gekomen, maar vooral ook door de kwaliteit van het product en de prijs ervan. Wat hierbij meespeelde, was dat de kwaliteitsbeleving van persoon tot persoon kon verschillen. Een deel van de consumenten beschouwde bijvoorbeeld het niet toepassen van kunstmest en bestrijdingsmiddelen als een voorwaarde voor een goede productkwaliteit, maar aan de andere kant konden juist dankzij deze stoffen fraaie producten worden gekweekt. Bovendien maakten deze middelen een hoge productie tegen een lage prijs mogelijk. Het behalen van een hoge productie tegen lage kosten was zowel belangrijk voor de boeren en tuinders die moesten concurreren op de vrije markt, als voor de agrariërs die Europese prijssteun ontvingen op basis van de hoeveelheid geleverd product. De Nederlandse boeren en tuinders hadden kortom te maken met een agrarische markt die deels geliberaliseerd was en deels niet. In beide segmenten bestond een spanning tussen dierenwelzijn en milieu enerzijds en prijs en productieomvang anderzijds. Ten aanzien van het door Europa ondersteunde segment gold dat de landbouwers subsidies konden krijgen voor een milieu-vriendelijke productiewijze en prijssteun voor hun afzet. De boeren en tuinders op het vrije segment konden profiteren van de consumentenvraag naar een milieu- en diervriendelijk product, of van de vraag naar een goedkoop product. Voor LTO Nederland was het zaak binnen de veranderende politie-

---

¹²⁸ K.L. Zimmermann en M.J.G. Meeuwse-van Onna, *De concurrentiepositie van de Nederlandse biologische agribusiness*, 30-31.

ke en maatschappelijke situatie, de voor de Nederlandse boeren beste verhouding tussen liberalisering, ondersteuning, prijspolitiek en milieubeleid te vinden en te verdedigen.

Bij haar behartiging van het Nederlandse agrarische belang had LTO Nederland te maken met verschillende deelvragen. De eerste was of verdere liberalisering van de agrarische markt gunstig dan wel ongunstig was voor de Nederlandse boeren en tuinders. Het was een vraag zonder een simpel antwoord. De belangen verschilden per sector, en daarbinnen van bedrijf tot bedrijf. De Nederlandse landbouw had over het algemeen genomen een sterk concurrentievermogen. Vanwege zijn kleine oppervlak en grote bevolkingsdichtheid was Nederland minder geschikt voor extensieve, laagwaardige bulkproductie. Tegelijkertijd maakte het relatief hoge loonpeil een arbeidsintensieve productiewijze te duur. Waar de Nederlandse landbouw zijn concurrentiekracht aan ontleende, was met name zijn voortdurende innovatie en productontwikkeling. De Nederlandse landbouwsector was sterk geïntensiveerd en generationaliseerd. Dit was mede te danken aan het Europese structuurbeleid, maar kwam vooral door het krachtige nationale landbouwstructuurbeleid van Nederland.¹²⁹ Decennia van ruilverkaveling, streekverbetering, schaalvergroting en specialisatie hadden gezorgd voor een buitengewoon efficiënt producerende agrarische sector.¹³⁰ De toegevoegde waarde per hectare of per dier was verhoudingsgewijs hoog. Aan het eind van de jaren negentig kwam meer dan vijftig procent van de totale Nederlandse agrarische productiewaarde uit de bedrijfstakken met een industrieel karakter, zoals de glastuinbouw of de pluimvee-, kalver-, pelsdier-, en varkenshouderij. Dankzij de sterke rationalisatie van de agrarische sector kon blijvend tegen een lage kostprijs worden geproduceerd. Het maakte Nederland, ondanks zijn geringe oppervlak, tot een van de drie grootste exporteurs van agrarische producten ter wereld. Circa twee derde van de Nederlandse agrarische productie werd in het buitenland afgezet.¹³¹ Ongeveer een even groot deel van de nationale landbouwproductie bestond uit producten die niet- of maar in beperkte mate Europese prijs- of inkomenssteun kenden.¹³² Behalve sterk exportgericht, was de Nederlandse landbouw over het algemeen genomen dus ook relatief onafhankelijk van het Europese prijsbeleid.

De glastuinbouw, intensieve veehouderij en de sierteelt waren belangrijke voorbeelden van agrarische bedrijfstakken die al sinds lang succesvol op een vrij marktsegment opereerden. Vanwege hun sterke exportgerichtheid hadden zij er alle belang bij dat de landen buiten de Europese Unie hun markten

---

¹²⁹ A. van den Brink, *Structuur in beweging*.

¹³⁰ Jan Bieleman, *Boeren in Nederland*, 464-471.

¹³¹ J.H.M. Maas, *De Nederlandse agrosector*, 149-151.

¹³² Henk Massink en Gerrit Meester, *Boeren bij vrijhandel*, 22.

verder openstelden. Voor deze bedrijfstakken was het goed verdedigbaar als dit werd bewerkstelligd met het tegenbod van een minder sterk Europees protectionisme. Mogelijk zouden zij bij lagere invoerheffingen, als ongunstig effect wat meer concurrentie op de Europese markt ondervinden van producenten van buiten Europa. Van een mogelijke afbouw van het prijsbeleid hadden zij echter weinig te vrezen, omdat ze daar toch al niet van profiteerden. Ook sommige wel door Europa ondersteunde bedrijfstakken zouden vermoedelijk goed zonder steun kunnen functioneren. Voor de Nederlandse akkerbouw leek er zonder Europese steun geen toekomst te zijn.¹³³ De Nederlandse melkveehouderij daarentegen zou vermoedelijk standhouden.¹³⁴ Behalve van haar hoge innovatieniveau profiteerde zij van de gunstige bodemkundige gesteldheid in grote delen van Nederland. Zij was over het algemeen genomen beter toegerust voor de vrije markt dan de melkveehouders uit Europa's minder rendabele gebieden, zoals de bergregio's. Deze laatsen hadden daardoor meer belang bij de continuering van het Europese ondersteuningsbeleid. Dit illustreert overigens goed waarom het voor de agrarische sector moeilijk was om in Brussel invloed uit te oefenen. De Europese lobbyorganisatie voor de landbouw, COPA, waarin de nationale landbouworganisaties samenwerkten, was vanwege allerlei belangentegenstellingen vaak intern verdeeld. Voor veel argariërs elders in Europa waren de Nederlandse boeren en tuinders met hun efficiënte, exportgerichte bedrijfsvoering vooral lastige concurrenten.¹³⁵ Mede vanwege de heersende belangentegenstellingen had LTO Nederland, in navolging van bijvoorbeeld de *Irish Farmers' Association* (IFA) en de Britse *National Farmers Union* (NFU), in Brussel een eigen bureau met lobbyisten.

Op het nationale vlak pleitten de landbouwministers Jozias van Aartsen (1994–1998) en Laurens Jan Brinkhorst (1999–2002) nadrukkelijk voor een liberaal beleid en meer marktwerking. Haijo Apotheker (1998–1999) en Cees Veerman (2002–2007) hadden vergelijkbare opvattingen.¹³⁶ Ook LTO Nederland liet een liberaal geluid horen, dat wil zeggen tot op zekere hoogte. Deels was dit omdat de organisatie, evenals de opeenvolgende landbouwministers, nuchter vaststelde dat Europa naar een vrijere markt met minder handelsbelemmeringen toeging. LTO-voorzitter Doornbos zette het voor zijn achterban als volgt uiteen: 'De ontwikkeling naar meer markt oriëntatie gaat door, of je dat nu leuk vindt of niet. Het gebeurt gewoon. Als je dat met

¹³³ Henk Massink en Gerrit Meester, *Boeren bij vrijhandel*, 23.

¹³⁴ P. Berkhout e.a., *Zuivelbeleid zonder melkquotering?*.

¹³⁵ Archief LTO Nederland, Agenda extra bestuursvergadering 18 juni 1997, Bijlage 2 De ondernemende organisatie; *Oogst*, 5 januari 1996 p. 14, 12 april 1996 p. 11, 22 november 1996 p. 19, 13 december 1996 p. 18, 20 november 1998 p. 22–23.

¹³⁶ Zie de prioriteitennota's *Dynamiek en vernieuwing*; *Kracht & kwaliteit*; *Visienota voedsel en groen*; *Inspelen op de verandering*.

elkaar vaststelt, moet je ook bereid zijn na te gaan waar je belangen liggen.¹³⁷ Deze nuchtere constatering sloot tegelijk precies aan bij het belang van een groot deel van de Nederlandse landbouw naar meer marktwerking. Begin 1996 kwam LTO Nederland tot de voorlopige conclusie dat verdere liberalisering voor de exportgerichte Nederlandse landbouw nieuwe kansen bood. De organisatie tekende hierbij meteen aan dat per sector nauwkeurig moest worden vastgesteld wat de kosten en de baten van een vrijere markt waren. Alleen op basis van een dergelijk precies inzicht was het mogelijk een definitief standpunt in te nemen over de gewenste mate van liberalisering en het tempo van de afbouw van bescherming.¹³⁸

Ondanks deze nuancering veroorzaakte de liberale koers van LTO Nederland binnen de eigen achterban enige beroering. Evenals de Europese agrarische sector vormde de Nederlandse landbouw geen eenheid. Daardoor kon een sterkere marktwerking weliswaar voor de Nederlandse landbouwsector als geheel gunstig uitpakken, terwijl dit voor de individuele boer niet zo hoefde te zijn. Zoals uiteengezet, handhaafde de Nederlandse landbouw zijn concurrentiekracht door een voortdurend proces van efficiencyverbetering, schaalvergroting en productvernieuwing. In elk fase van vernieuwing en vergroting waren er echter bedrijven die niet konden meekomen en afvielen. Door in te stemmen met meer marktwerking, koos LTO Nederland impliciet voor de agrarische bedrijven die op eigen kracht, zonder overheidssteun stand konden houden. Volgens de organisatie dienden er voor de agrariërs die zich genoodzaakt zagen hun bedrijf te beëindigen goede sociale voorzieningen te zijn. Als die voorzieningen er waren, achtte zij de voortdurende uitstoot uit de landbouw aanvaardbaar.¹³⁹ Dit leverde het bestuur, vanuit onder meer de werkgroep Identiteit, de kritiek op dat LTO Nederland er voor alle agrariërs moest zijn en niet alleen voor de voorlopers.¹⁴⁰ Als reactie op de interne kritiek liet Doornbos in februari 1996 namens het LTO-bestuur weten dat het bestuur er naar streefde dat zoveel mogelijk boeren boer bleven: ‘Primair gaat het LTO-Nederland om het in stand houden van zoveel mogelijk sociaal en economisch goed renderende agrarische bedrijven in Nederland. Daar mag – en daar hoeft vanaf nu ook niet meer – geen enkel misverstand over bestaan.’¹⁴¹ LTO Nederland verkoos kortom een kleiner aantal rendabele be-

¹³⁷ *Oogst*, 15 november 1996 p. 19.

¹³⁸ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 6 februari 1996, Bijlage 4 Covernotitie Gemeenschappelijk Landbouwbeleid op langere termijn.

¹³⁹ Archief LTO Nederland, Agenda extra bestuursvergadering 18 juni 1997, Bijlage 2 De ondernemende organisatie.

¹⁴⁰ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 6 juni 1995, Bijlage P.c. Brief 29 mei 1995 van J.W.A. van Paassen, voorzitter Werkgroep Identiteit aan het Bestuur van LTO-Nederland, Agenda bestuursvergadering 4 juli 1995, Bijlage D Vergadering van de Werkgroep Identiteit gehouden op 23 mei 1995 te Utrecht; *Oogst*, 2 juni 1995 p. 19.

¹⁴¹ *Oogst*, 23 februari 1996 p. 18.

drijven boven een groter aantal onrenderende bedrijven. Wederom Doornbos: ‘Het aantal boeren in Nederland is geen doel op zich. Het heeft geen zin om dat aantal kunstmatig hoog te houden als er geen boterham te verdienen is. Het aantal boeren wordt bepaald door de markt.’¹⁴²

Met het eerder genoemde denkbeeld dat per sector de voor- en nadelen van verdere liberalisering moesten worden vastgesteld, koos LTO Nederland van meet aan minder eenduidig voor een liberaal marktbeleid dan haar critici suggereerden. Wellicht vanwege de kritiek uit de eigen achterban liet de LTO-top zich echter weldra in het openbaar nog wat voorzichtiger over het onderwerp uit. Een mooi voorbeeld hiervan deed zich voor op woensdag 11 september 1996 tijdens een hoorzitting van de Tweede Kamer over de toekomst van het Europese landbouwbeleid. Tijdens deze bijeenkomst kwamen diverse landbouwvertegenwoordigers aan het woord. Voorzitter Jaap van der Veen van de tuinbouwproductieschappen hield een warm pleidooi voor verdere liberalisering: ‘Wij hebben belang bij vrijhandelsverkeer en bij uitbreiding van de EU. De tuinbouw heeft daar stelselmatig van geprofiteerd en ik verwacht dat dat zo blijft.’ Het NAJK daarentegen waarschuwde voor een ‘blind vertrouwen in de vrije markt’. LTO Nederland nam een tussenpositie in. De organisatie liet bij monde van voorzitter Doornbos weten: ‘De gedachte dat marktwerking overal het beste is, is op zijn retour. Ook bij liberalisering zie je een slingerbeweging.’¹⁴³ De hoorzitting illustreerde fraai dat LTO Nederland te maken had met een zeer diverse agrarische achterban. Tegenover de sectoren of bedrijven die baat hadden bij een vrije markt, stonden ondernemingen die afhankelijk waren van de Europese prijssteun voor het primaire agrarische product, of van subsidies voor bijvoorbeeld landschapsbeheer. Vanwege deze diversiteit kon LTO Nederland zich niet eenduidig uitspreken voor ofwel verdere liberalisering ofwel behoud van het Europese ondersteuningsbeleid. Zij kon niet een overkoepelend betoog voor alle sectoren houden. Doornbos zei het als volgt: ‘Je kunt er bijna niet omheen dat je per produkt beleid moet gaan voeren.’¹⁴⁴

Haar dubbelheid ten aanzien van het vrije-marktdenken bracht LTO Nederland in een wat lastige positie. Een te sterke omarming van het liberalisme leidde al snel tot kritiek uit de eigen achterban. Tegelijk was de organisatie gevoelig voor het commentaar dat de Nederlandse landbouw zich te afhankelijk van het Europese ondersteuningsbeleid toonde. Deze kritiek werd scherp verwoord door Gerrit Zalm. Van 1994 tot 2002 was Zalm minister van Financiën in de twee paarse kabinetten. Hij was een minister van VVD-komaf met uitgesproken liberale opvattingen. Zalm nam namens Nederland deel aan

---

¹⁴² *Oogst*, 16 januari 2004, p. 8.

¹⁴³ *Oogst*, 13 september 1996 p. 8.

¹⁴⁴ *Oogst*, 23 februari 1996 p. 19.

de Europese onderhandelingen van Agenda 2000. Zijn onderhandelingsinzet was dat er een aanpassing kwam op de verhoudingsgewijs hoge afdracht van Nederland aan de Europese Unie. Dit kon worden bereikt door óf de andere landen meer te laten betalen, óf ze minder te laten ontvangen, óf door het mes flink in de Europese begroting te zetten zodat de netto-afdrachten omhoog konden. Hierbij lag een bezuiniging op de grote post van de landbouwuitgaven, die bijna de helft van de totale EU-begroting bedroeg, voor de hand.¹⁴⁵ In de marge van een van de onderhandelingsrondes typeerde Zalm, op maandag 8 februari 1999, het Europese landbouwbeleid als 'bijstand voor een hele beroepsgroep'. In een latere toelichting gaf hij in enigszins provocerende bewoordingen toe dat het voor sommige bedrijfstakken onmogelijk zou zijn op de vrije markt stand te houden: 'Voor de akkerbouw zal het heel moeilijk zijn tegen wereldmarktprijzen te concurreren. Ze hebben ook niemand die het Nederlandse graan wil eten, behalve de varkens. Dat lijkt me lastig om te overleven, de akkerbouw zal zonder steun niet kunnen bestaan.' Dit nam niet weg dat de boeren en tuinders daar moesten produceren waar het tegen de laagste kosten kon, zo meende Zalm. 'Dan rijst de vraag waarom je permanent aan inkomensvoorziening moet doen voor bepaalde producenten in Nederland. Dat hebben we bij de scheepsbouw niet gedaan en bij de kolenboeren niet. (...) Je moet niet iedereen die hier vroeger iets produceerde op grond daarvan inkomenssteun geven. Dat doen we bij geen enkele categorie. Zeker als je overproductie hebt, is dat raar. Tenzij je het voeden van varkens ook als een essentiële overheidstaak ziet... We barsten van de subsidies, maar behalve de bijstand zijn die altijd gericht op een bepaald doel. Een ander doel dan dat iemand inkomen heeft.' Vanuit LTO Nederland volgde een felle reactie op de uitlatingen van Zalm. De voorzitter van de vakgroep Akkerbouw, Aike Maarsingh, sprak van 'een grote belediging van de boerenstand.' Doornbos noemde de uitlatingen van Zalm 'kortzichtig', 'asociaal' en 'erg luchthartig'. In een gesprek met de bewindsman liet hij weten dat de agrarische sector absoluut niet blij was met de vergelijking met de bijstand. Toch gaf de LTO-voorzitter ook in dit verband blijk van de genoemde pragmatische houding ten aanzien van de verdere liberalisering. Doornbos erkende dat er een moment in de Brusselse onderhandelingen kon komen waarop het slim werd te gaan meepraten over verlaging van de inkomensstoelagen: 'Uiteindelijk zul je je knopen moeten tellen en redden wat er te redden valt. Maar zover zijn we nu nog niet.'¹⁴⁶

Hoewel LTO Nederland ambivalent tegenover het liberaliseringsvraagstuk stond, was zij over één ding heel duidelijk: als er inderdaad verder werd geliberaliseerd, dan moest het ook goed gebeuren. Daarmee bedoelde de organi-

¹⁴⁵ *Agrarisch Dagblad*, 13 september 1997.

¹⁴⁶ *Oogst*, 12 februari 1999 p. 6, 12 maart 1999 p. 14-15.

satie dat als de agrarische ondernemers te maken kregen met vrije prijsvorming, zij ook de vrijheid moesten krijgen hun bedrijfsvoering zo concurrerend mogelijk te maken. De grote angst van LTO Nederland was dat Nederlandse boeren op een geliberaliseerde markt moesten gaan werken terwijl tegelijk de milieuwetgeving niet versoepelde of juist werd aangescherpt. Als deze aanscherping onvoldoende werd gecompenseerd, bijvoorbeeld met milieusubsidies, of door afscherming van de eigen markt voor minder milieuvriendelijk geproduceerde producten van elders, zou het eenvoudig tot concurrentienadeel kunnen leiden. Het betekende dat de Nederlandse of Europese agrariërs moesten gaan concurreren met boeren van elders die met minder strenge regels te maken hadden. Deze laatsten zouden door de ter plekke geldende soepeler milieueisen efficiënter en goedkoper kunnen produceren, waardoor zij concurrentievoordeel genoten, aldus LTO Nederland.¹⁴⁷ Het ging hierbij trouwens niet om een nieuw argument, maar om een denkbeeld dat al veel langer door de landbouw naar voren werd gebracht om te argumenteren dat Nederland op het gebied van de milieuwetgeving niet alleen voorop moest lopen.¹⁴⁸

Van markt- en prijsbeleid naar directe inkomenssteun

De hoofdvraag met betrekking tot het Europese landbouwbeleid was die van verdere liberalisering of gecontinueerde ondersteuning. Hoewel een belangrijke, was het tevens een enigszins academische kwestie, omdat het volkomen duidelijk was dat Europa, ondanks haar inzet op meer marktwerking, de steun aan de landbouw niet plotseling zou beëindigen. In de praktijk was het voor LTO Nederland een veel belangrijker vraag hoe het beschikbare Europese geld onder de boeren werd verdeeld. Het Europese landbouwbeleid kende vanouds twee pijlers: het markt- en prijsbeleid en het landbouwstructuurbeleid. Vanaf de jaren negentig werden ten aanzien van beide pijlers belangrijke veranderingen doorgevoerd.

Bij de pijler van het markt- en prijsbeleid trad een verschuiving op van de prijssteun voor het geleverde agrarische eindproduct naar een vorm van steun voor de beschikbare productiemiddelen. De bedoeling was dat de Europese akkerbouwers en rundveehouders ter compensatie van een lagere garantieprijs voor hun graan of melk een toeslag per hectare of per dier zouden krijgen. Nadat hun aantallen dieren en gebruikte grondoppervlak vooraf waren vastgesteld, zouden deze niet meer zomaar mogen toenemen. Op deze manier beoogde de Europese Unie een meer extensieve manier van produceren te stimuleren. Deze omschakeling was met name voor de Nederlandse melk-

¹⁴⁷ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 6 februari 1996, Bijlage 4 Covernotitie Gemeenschappelijk Landbouwbeleid op langere termijn.

¹⁴⁸ Zie bijvoorbeeld: Nota intensieve veehouderij.

veehouderij bedreigend. Het betrof een buitengewoon efficiënt producerende sector. Doordat de Nederlandse koeien een hoge melkproductie hadden, kon de Nederlandse melkveehouderij met relatief weinig dieren een grote hoeveelheid melk produceren. De Nederlandse melkveehouders hadden er derhalve belang bij dat de hoeveelheid geleverde melk zwaar meewoog in de subsidieberekening en dat het aantal gehouden koeien van minder invloed was op het ontvangen bedrag. Vandaar dat LTO Nederland zich voor een dergelijke berekening van de Europese subsidie inspande.¹⁴⁹

Nauw gerelateerd aan de verschuiving van de prijssteun naar de directe inkomenssteun voerde de Europese Unie een andere wijziging door in haar ondersteuningsbeleid. Voor het ontvangen van de nieuwe vorm van inkomenssteun moesten de desbetreffende agrariërs gaan voldoen aan een reeks eisen op het vlak van milieu, omgeving en dierenwelzijn. Deze koppeling van de Europese agrarische inkomenspolitiek aan het milieubeleid in brede zin werd aangeduid met de term *cross compliance*. In Nederland sprak men ook wel van ‘voor-wat-hoort-wat-beleid’. De belangrijke vraag was aan welke milieuvorwaarden de boeren moesten voldoen om voor de directe inkomenssteun in aanmerking te komen. Dit was onderwerp van discussie vanaf het moment dat het *cross compliance*-beleid midden jaren negentig op de Europese politieke agenda verscheen. Ten eerste werden enkele reeds bestaande Europese wetten ten aanzien van dierenwelzijn, natuur, milieu en volks-, dier- en plantengezondheid tot harde voorwaarde voor het ontvangen van de directe inkomenssteun gemaakt. Vanzelfsprekend behoorden de Europese landbouwers deze wetten sowieso al na te leven. Het *cross compliance*-beleid vormde een extra stok achter de deur. Daarbovenop verwachtte de Europese Unie van haar lidstaten dat zij elk afzonderlijk voor hun boeren een aantal aanvullende en op de specifieke situatie toegespitste eisen op het gebied van bodemkwaliteit en landschapsbeheer opstelden.¹⁵⁰ De toenmalige Nederlandse minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Van Aartsen, toonde zich al in een vroeg stadium van de discussie, namens het eerste paarse kabinet, een voorstander van het voor-wat-hoort-wat-beleid. In zijn prioriteitennota *Dynamiek en Vernieuwing* uit 1995 stond het als volgt: ‘Sinds de hervorming van het Gemeenschappelijk landbouwbeleid in 1992 vormt directe inkomenssteun, bijvoorbeeld door hectare-toeslagen en dierpremies, een belangrijk onderdeel hiervan. Naar de mening van het Kabinet zouden dergelijke toeslagen waar mogelijk ingebed moeten worden in het beleid tot bescherming van natuur en landschap, zodat zij een meervoudige functie krijgt.’¹⁵¹ Van Aartsen dacht hierbij aan het stellen van voorwaarden ten aan-

¹⁴⁹ *Oogst*, 8 december 1995 p. 15, 11 juli 1997 p. 6.

¹⁵⁰ Cross-compliance; Randvoorwaarden GLB (cross-compliance).

¹⁵¹ *Dynamiek en vernieuwing*, 18.

zien van bijvoorbeeld het slootkantenbeheer, de erfbeplanting of de bescherming van weidevogels. In elk geval diende het te gaan om relatief makkelijk te controleren maatregelen, die weinig administratieve lasten gaven.¹⁵²

LTO Nederland zag niets in het idee van Van Aartsen. De organisatie was sowieso kritisch ten aanzien van het Europese voornemen om extra voorwaarden aan de directe inkomenssteun te verbinden. Volgens de organisatie was het geld voor de dierpremies of hectaretoeslagen bedoeld als compensatie voor de korting op de prijssteun. Omdat het geld door middel van deze korting van de boeren was afgenomen, diende het zonder extra voorwaarden aan hen te worden teruggegeven, zo redeneerde LTO Nederland. Zij was tegen invoering van het voor-wat-hoort-wat-beleid als de boeren er niet een extra beloning voor kregen. De organisatie was weliswaar voorstander van het leveren van extra prestaties ten behoeve van natuur en milieu, maar dan alleen als dit op basis van vrijwilligheid gebeurde en er een passende vergoeding bovenop de prijs- en de directe inkomenssteun tegenover stond. Voor de uitkering van de directe inkomenssteun waren deze extra prestaties niet nodig, aldus LTO Nederland, omdat de Nederlandse landbouw al veel deed op het vlak van natuur en milieu. Gedacht kon worden aan de regelgeving rond het gebruik van bestrijdingsmiddelen of aan het mest- en mineralenbeleid. Ook in dit verband speelde de angst voor concurrentievervalsing. LTO Nederland meende dat Europa al relatief strenge milieuwetten had en vreesde dat Nederland in het kader van het voor-wat-hoort-wat-beleid daarbinnen nog weer strengere eisen zou stellen dan de overige Europese landen.¹⁵³

LTO Nederland benadrukte met betrekking tot de inkomenssteun kortom één bepaald facet van de Europese beleidsverandering. De organisatie presenteerde bij haar lobbyvoering de directe inkomenssteun voor de productiefactoren land en vee als vanzelfsprekende compensatie voor de verlaagde prijssteun. Zij stond hiermee in oppositie tot de milieubeweging. Vanuit deze beweging werd een ander accent gelegd. De milieubeweging benadrukte juist de *cross compliance*-gedachte. Zij beschouwde de directe inkomenssteun niet als een automatische compensatie voor de ontnomen prijssteun, maar benadrukte dat de boeren voor hun directe inkomenssteun moesten gaan voldoen aan extra voorwaarden op het gebied van natuur en milieu.¹⁵⁴

---

¹⁵² *Oogst*, 6 februari 1998 p. 27.

¹⁵³ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 5 mei 1998, Ongenummerde bijlage betreffende Brief 28 april 1998 van G.J. Doornbos namens LTO Nederland aan de minister van Landbouw Natuurbeheer en Visserij J.J. van Aartsen. Zie verder: *Oogst*, 28 juni 1996 p. 17, 15 november 1996 p. 19, 29 november 1996 p. 15, 6 februari 1998 p. 24, 25 en 27, 3 april 1998 p. 22, 15 mei 1998 p. 22, 19 mei 2000 p. 19.

¹⁵⁴ *Natuur en milieu*, juli/augustus 2003 p. 4.

Volgens de LTO-vakgroep Melkveehouderij mocht de bedrijfstak niet een industrieel karakter krijgen. Zij zag koeien in de wei als haar 'beste ambassadeurs naar de samenleving'. (Fotoarchief Nieuwe Oogst - LLTB, LTO Noord, ZLTO)

Met de uiteenzetting van minister Van Artsen en de visie van de milieubeweging, leek LTO Nederland met betrekking tot het *cross compliance*-denkbeeld alleen te staan. Toch was het verschil in opvatting met het ministerie in de praktijk niet zo groot. Op woensdag 22 april 1998 presenteerde de LTO-vakgroep Melkveehouderij haar toekomstvisie *Uitzicht op een veelzijdige toekomst*.¹⁵⁵ In dit rapport zette de vakgroep onder meer uiteen dat alle melkveehouderijen in de toekomst grondgebonden moesten zijn, dat wil zeggen dat zij in hun eigen ruwvoer konden voorzien. De sector mocht zich niet ontwikkelen in de richting van een industriële productiewijze, zoals met name de varkenshouderij die kende.

Minister Van Aartsen nam met loftuitingen het eerste exemplaar van het rapport in ontvangst. Hij verklaarde hierbij niet te begrijpen waarom LTO Nederland zo afwijzend tegenover het *cross compliance*-beleid stond. 'U gaat produceren in overeenstemming met natuur en milieu. Dat is precies wat met *cross-compliance* wordt beoogd. Het vormt dus geen bedreiging, maar is juist een ondersteuning van uw visie', zo vertelde de minister.¹⁵⁶ Door lovend over de melkveehouderij te spreken en hierbij een verwijzing naar het voor-

¹⁵⁵ *Uitzicht op een veelzijdige toekomst*.

¹⁵⁶ *Oogst*, 24 april 1998 p. 8.

wat-hoort-wat-beleid te maken, gaf Van Aartsen impliciet aan dat de sector wat hem betreft voldoende deed voor het ontvangen van de directe inkomenssteun. Dit realiseerde LTO Nederland zich ook.¹⁵⁷ In de daaropvolgende jaren bepaalde de Nederlandse overheid met betrekking tot de door Europa gesteunde sectoren precies wat de nationale *cross compliance*-voorwaarden werden. Het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij overlegde hierbij met onder meer LTO Nederland. De organisatie van boeren en tuinders gaf in dit verband nauwkeurig per sector aan wat zij als de mogelijkheden en onmogelijkheden van het nieuwe beleid zag.¹⁵⁸ Bij de concrete invulling van het voor-wat-hoort-wat-beleid toonde het ministerie oog voor de milieubelangen, maar ook voor de praktische haalbaarheid van de nieuwe regelgeving voor de betrokken boeren. Een voorbeeld deed zich voor bij de Nederlandse *cross compliance*-regelgeving voor de zetmeelaardappelteelt. Een van de door het landbouwministerie opgestelde nieuwe bepalingen was dat de aardappeltelers om voor Europese steun in aanmerking te komen, bij het oogsten niet meer dan dertig procent van hun planten met chemische loofdoodingsmiddelen mochten doodspuiten. In 2002 schrapte de toenmalige landbouwminister, Veerman, deze bepaling echter weer. Dit gebeurde na kritiek van LTO Nederland op de praktische consequenties ervan voor de bestrijding van de beruchte aardappelziekte *phytophthora*.¹⁵⁹

Van landbouwstructuurbeleid naar plattelandsbeleid

Naast het markt- en prijsbeleid paste de Europese Unie ook het landbouwstructuurbeleid aan. Ze verruimde het tot een vorm van structuur- en plattelandsontwikkelingbeleid. De oorspronkelijke doelstelling tot het verbeteren van de landbouwstructuur, door middel van bijvoorbeeld ruilverkaveling en technische innovatie, werd uitgebreid. Voortaan kon een deel van het beschikbare geld ook worden gebruikt voor het beheer van landschap en natuur en het behoud van de vitaliteit van het landelijke gebied. Op deze wijze integreerde de Europese Unie het landbouwstructuurbeleid nadrukkelijk in haar bredere plattelandspolitiek. Voor de agrarische sector hield deze verbreding een risico in. Het gevaar bestond dat Europees geld dat voorheen automatisch naar de agrarische sector ging, voortaan weliswaar aan het platteland werd besteed, maar niet meer bij de boeren terecht kwam. Andere partijen konden namelijk ook aanspraak maken op een deel van het voor het platteland bestemde geld.

LTO Nederland was zich terdege van dit risico bewust. Haar vrees voor

¹⁵⁷ Archief LTO Nederland, Diverse stukken 1998, stuk getiteld Melkveehouderij en cross-compliance; *Oogst*, 1 oktober 1999 p. 17, 19 mei 2000 p. 19.

¹⁵⁸ *Oogst*, 8 januari 1999 p. 22; Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 16 februari 1999, Bijlage 3 Cross-compliance: De visie van LTO-Nederland.

¹⁵⁹ *Oogst*, 15 februari 2002 p. 19, 20 september 2002 p. 24.

het wegvloeiën van Europees plattelandsgeld naar sectoren buiten de landbouw leidde in 2001 tot een harde confrontatie met toenmalig landbouwminister Brinkhorst. De kritiek van LTO Nederland spitste zich toe op de besteding van de gelden uit het zogeheten plattelandsontwikkelingsprogramma (POP). Het plattelandsontwikkelingsprogramma was onderdeel van het nieuwe Europese structuur en plattelandsbeleid. De lidstaten konden in het kader van het POP geld ontvangen voor het tot verdere ontwikkeling brengen van hun rurale gebieden. Zij konden subsidie aanvragen voor heel uiteenlopende zaken, zoals de verbetering van de verwerking en afzet van landbouwproducten, de bevordering van toeristische en ambachtelijke activiteiten, dorpsvernieuwing, herverkaveling en grondverbetering, milieubehoud en landschapsbeheer, of de bescherming en instandhouding van het landelijk erfgoed. De Europese Unie hanteerde bij de POP-regeling een systeem van medefinanciering; de lidstaten moesten zelf ongeveer de helft van de kosten dragen, Europa paste de rest bij. Om voor Europese cofinanciering in aanmerking te komen, moest de nationale overheid een integraal plattelandsontwikkelingsplan indienen waarin zij de problematiek van het desbetreffende rurale gebied schetste en zij een strategie van aanpak gaf.

In 2000 en 2001, de eerste twee jaren van de regeling, gebruikte het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij een groot deel van het Europese POP-geld voor de aankoop van grond ten behoeve van de aanleg van nieuwe natuurgebieden. In 2001 ging het om 21,9 miljoen van de beschikbare 55,9 miljoen euro, wat neerkwam op een percentage van bijna veertig procent.¹⁶⁰ Het ministerie worstelde namelijk met een probleem. In 1990 was besloten dat Nederland binnen dertig jaar tijd een uitgebreid netwerk van aaneengesloten natuurgebieden moest krijgen: de zogenoemde Ecologische Hoofdstructuur (EHS).¹⁶¹ Boeren en andere particulieren mochten een deel van de EHS gaan beheren. Daarnaast startte de Nederlandse overheid in het kader van de EHS een beleid van gerichte grondaankoop. Haar bedoeling was een aantal van bijzonder belang geachte gebieden te verwerven, om deze vervolgens in beheer te geven van een van de drie officieel erkende terreinbeherende instanties: Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer of de Provinciale Landschappen. Mede door de hoogconjunctuur van de jaren negentig, de grondspeculaties en de daarmee samenhangende stijging van de grondprijzen, raakte de overheid bij het aankopen van gebieden voor de EHS echter al snel

---

¹⁶⁰ Vaststelling van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (XIV) voor het jaar 2001. Brief van de minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij; Vaststelling van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (XIV) voor het jaar 2002. Brief van de minister van Landbouw, Natuurbeheer over het Nederlandse Plattelandsontwikkelingsprogramma.

¹⁶¹ Regeringsbeslissing natuurbeleidsplan.

achter op schema.¹⁶² Toen het landbouwministerie begin 2000 in relatief korte tijd bij Europa een voorstel voor het gebruik van het beschikbare POP-geld moest indienen, lag een besteding ten behoeve van grondverwerving voor de hand.

Het POP-geld was slechts een onderdeel van het Europese structuur- en plattelandsbeleid, terwijl dit beleid qua budget vooralsnog niet opwoog tegen het markt- en prijsbeleid. Toch maakte LTO Nederland fel bezwaar tegen de besteding van de POP-gelden door de Nederlandse overheid. Zij achtte het ongeoorloofd dat de regering de gelden gebruikte voor het opkopen van terreinen, die op deze manier voor de agrarische sector verloren gingen. De spanning tussen LTO Nederland en de Nederlandse regering liep zo hoog op dat de organisatie in september 2001 het overleg met landbouwminister Brinkhorst tijdelijk opschortte. LTO Nederland reageerde zo heftig omdat zij voorzag dat het structuur- en plattelandsbeleid in de toekomst steeds belangrijker werd. De organisatie wilde daarom koste wat kost voorkomen dat er van de volgens haar onjuiste besteding van de POP-gelden een precedentwerking uitging. Zij maakte in dit verband ook bezwaar tegen de zogeheten modulatie. Dit was het voorgenomen beleid om de directe inkomenssteun aan de grootste boerenbedrijven af te toppen en het aldus bespaarde geld te besteden aan het structuur- en plattelandsbeleid. LTO Nederland weigerde met de modulatie in te stemmen zolang niet zeker was dat het op de directe inkomenssteun ingehouden geld weer volledig aan de boeren ten goede kwam.¹⁶³ Hierbij moet worden opgemerkt dat de organisatie weliswaar vermoedde dat in de toekomst meer geld naar het nieuwe plattelandontwikkelingsbeleid zou gaan, maar dat zij niet verwachtte dat de verbrede landbouw een substantiële inkomensbron zou gaan vormen. Voorzitter Doornbos hamerde er namens zijn organisatie dan ook voortdurend op dat de zogenoemde plattelandsvernieuwing niet moest worden gezien als vervanging van het Europese markt- en prijsbeleid, maar als een aanvulling erop.¹⁶⁴ Naast een constaterende was dit natuurlijk ook een politieke boodschap.

Het verzet van LTO Nederland tegen de concrete, nationale invulling van het Europese POP-beleid leidde ertoe dat de minister de organisatie vroeg zelf met voorstellen voor de besteding van de gelden te komen. LTO Neder-

---

¹⁶² *Grond voor de natuur*, 5.

¹⁶³ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering commissie Internationaal Economisch en Sociaal Beleid 15 juni 1999, Bijlage 7 Notitie inzake Kaderverordening Plattelandsontwikkeling en Rurale Ontwikkelingsplannen, Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 23 oktober 2001, Bijlage 20 CLM-rapport over Modulatie, Agenda vergadering algemeen bestuur 28 juni 2004, Bijlage 6 De evolutie van het plattelandsontwikkelingsprogramma; *Oogst*, 2 maart 2001 p. 6, 9 maart 2001 p. 17, 5 april 2002 p. 8.

¹⁶⁴ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 4 juli 2000, Bijlage 6 Duurzame ontwikkeling platteland, Beleidsnotitie ten behoeve van positionering van dit resultaatgebied in het LTO-concern, Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 7 juli 2003, Bijlage 10 Stuk getiteld Plattelandsontwikkeling: Naar renderende beleidskeuzes in het landelijk gebied; *Oogst*, 2 mei 1997 p. 13.

land deed dit. Al snel bleek echter dat de Europese Unie niet toestond dat de door de nationale overheden ingediende plattelandontwikkelingsprogramma's tussentijds fundamenteel werden aangepast.¹⁶⁵ Dit kon pas met betrekking tot de volgende budgetteringsperiode, namelijk die van 2007 tot 2013. Voor deze periode zette LTO Nederland in op een Nederlands POP-beleid met vier speerpunten. Dat LTO voor een beperkt aantal projecten koos, had een reden. Ondertussen was namelijk gebleken dat door een gefragmenteerde implementatie van het Europese landbouwbeleid en een onduidelijk systeem van evaluatie, de effectiviteit van het beleid niet goed meetbaar was.¹⁶⁶ Met haar speerpuntenbeleid beoogde LTO Nederland te bewerkstelligen dat het Europese POP-geld daadwerkelijk bij de boeren terecht kwam en niet opging aan overheadkosten.¹⁶⁷ Een deel van het door Europa beschikbaar gestelde geld zou volgens de organisatie moeten worden besteed aan ruilverkaveling en vergelijkbare projecten ter versterking van de agrarische structuur. Een ander deel diende te worden aangewend voor de steun aan bedrijven met fysieke beperkingen, zoals de boerderijen in de drassige veenweidegebieden in het westen van het land of die in het kleinschalige coulisselandschap in het oosten. Een derde geldstroom zou moeten worden aangewend ter subsidiëring van innovatieve projecten en bedrijfsinvesteringen. Ten slotte kon een deel van het Europese geld worden gebruikt ter verhoging van de door de Nederlandse overheid gegeven vergoeding van het door boeren uitgeoefende agrarisch natuurbeheer.¹⁶⁸

Ideeën over de ruimtelijke inrichting van Nederland

De vraag over de besteding van de Europese plattelandsgelden hing nauw samen met een andere kwestie. Dat was hoe de landbouw zich diende te verhouden tot de overige functies op het platteland, ofwel hoe het rurale gebied moest worden ingericht. Diverse ministeries waren bij dit vraagstuk betrokken. Behalve het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij,

---

¹⁶⁵ Agenda vergadering algemeen bestuur 16 september 2003, Bijlage 10 Besteding gelden plattelandontwikkelingsprogramma's: Concept-Beleidsnota van LTO Nederland (versie 6). Zie ook: *Oogst*, 18 mei 2001 p. 20. Voor de hele geschiedenis van POP en modulatie vanuit het perspectief van LTO Nederland, zie: *Oogst*, 10 oktober 2003 p. 16-17. Zie voor de bijdrage van LTO Nederland aan de onder Veerman gemaakte POP-plannen: *Oogst*, 23 januari 2004 pag. 14.

¹⁶⁶ Resultaten van plattelandprojecten met Europese subsidie.

¹⁶⁷ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering algemeen bestuur 14 september 2004, Bijlage 6 Commentaar op de Plattelandsverordening 2007-2013 (concept).

¹⁶⁸ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering algemeen bestuur 16 september 2003, Bijlage 10 Besteding gelden plattelandontwikkelingsprogramma's Concept-Beleidsnota van LTO Nederland (versie 6), Agenda vergadering algemeen bestuur 14 september 2004, Bijlage 7 Interne werkwijze LTO plattelandsverordening / Speerpunten voor POP 2007-2013; Agenda vergadering algemeen bestuur 1 maart 2005, Bijlage 5 Plattelandsontwikkelingsprogramma 2007-2013; Voorstel LTO Nederland invulling plattelandsontwikkeling[s]programma voor de periode 2007-2013. In het laatste stuk is sprake van een vijfde punt, namelijk 'verbreding'.

waren dit de ministeries van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM), en het ministerie van Verkeer en Waterstaat (V en W). Daarnaast hadden de lagere overheden, namelijk provincies, gemeenten en waterschappen, belangrijke zeggenschap over de inrichting van hun gebied. Omdat het bij de ruimtelijke ordening en het plattelandsbeleid om complexe vraagstukken ging met veel belanghebbende partijen, paste de regering een bijzonder systeem van besluitvorming toe, namelijk het poldermodel. Het poldermodel bestond er in essentie uit dat de overheid zoveel mogelijk maatschappelijke organisaties en andere belangenvertegenwoordigers bij de politieke besluitvorming betrok. De gedachte was dat door iedereen in een vroeg stadium mee te laten praten, polarisatie in een latere fase kon worden voorkomen. Vanaf ongeveer 1998 werd de nieuw ingerichte overlegstructuur voor zover deze betrekking had op de thema's van plattelandsinrichting en natuurbehoud betiteld als het Groene Poldermodel.¹⁶⁹

LTO Nederland nam namens de agrarische sector deel aan het Groene Polderoverleg. Zij was een van de deelnemers aan het in 1996 door het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij opgerichte Landelijk Overlegplatform Groene Ruimte,¹⁷⁰ maar ook in andere gremia van groen polderoverleg liet zij van zich horen. De organisatie ontdekte het op een belangrijk punt eens te zijn met andere deelnemers aan het polderoverleg. LTO Nederland deelde met natuur-, landschaps- en toeristische organisaties de vrees dat het landelijk gebied of de groene ruimte onnodig terrein zou verliezen aan de zich uitbreidende steden en dorpen. De constatering het op dit punt met elkaar eens te zijn, leidde tot enkele gezamenlijke acties. Op 9 december 1995 presenteerden LTO Nederland, de WLTO, Stichting Natuur en Milieu, Vereniging Natuurmonumenten en de Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB een manifest waarin zij pleitten voor het behoud van het open karakter van het Groene Hart.¹⁷¹ Dit gebeurde nadat de pas aangetreden ministers van LNV, Jozias van Aartsen, en VROM, Margreeth de Boer, na jaar 1995 een serie discussiebijeenkomsten over de toekomst van dit gebied hadden georganiseerd. Het jaar daarop keerde LTO Nederland zich met onder meer de ANWB, Natuur en Milieu, Natuurmonumenten en het Wereld Natuur Fonds (WNF) tegen de aanleg van een spoorlijn voor een nieuwe hogesnelheidstrein dwars door het Groene Hart.¹⁷² Nog weer een jaar later schreven het Interprovinciaal Overleg, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, de Unie van Waterschappen, de ANWB, de Federatie Particulier Grondbezit, Stichting Natuur en Milieu, Vereniging Natuurmonumenten, en

¹⁶⁹ Wijnand Duyvendak, Ingrid Horstik en Bertram Zagema ed., *Het groene poldermodel*, 11.

¹⁷⁰ *Nederlandse staatscourant*, 20 juni 1996.

¹⁷¹ *Agrarisch dagblad*, 12 december 1995; *Natuur en milieu*, december 1995/januari 1996 p. 4-5.

¹⁷² *NRC Handelsblad*, 14 maart 1996. de Volkskrant, 19 oktober 1996.

LTO Nederland een gemeenschappelijke brief aan het kabinet waarin zij pleitten voor een andere besteding van de zogenoemde ICES-gelden. Het ging bij deze gelden om een door de overheid ingesteld fonds van enkele tientallen miljarden guldens bedoeld voor de versterking van de Nederlandse ruimtelijke en economische structuur. De samenwerkende organisaties verzochten de ministerraad een groter deel van het beschikbare geld te besteden aan het platteland.¹⁷³ In 1999 volgde een alarmerend schrijven van LTO Nederland en de Vereniging Natuurmonumenten aan de paarse bewindslieden over de sluipende dichtslibbing van het landelijk gebied.¹⁷⁴ Volgens LTO Nederland moest strikt worden vastgehouden aan het principe van de compacte stad.¹⁷⁵

LTO Nederland zag goede mogelijkheden om samen met andere maatschappelijke organisaties te werken aan de bescherming van het platteland tegen de oprukkende stad. Doordat heel verschillende partijen belang hadden bij het open houden van het platteland, konden zij samen een monsterverbond sluiten. Met betrekking tot de inrichting van het platteland op zich, was sprake van minder eensgezindheid. LTO Nederland behartigde de belangen van boeren en tuinders; andere organisaties waren er primair voor recreanten of natuurliefhebbers. De verschillende belangengroeperingen richtten zich op verschillende rurale functies, zoals landbouw, natuurbehoud, landschapsbeheer en recreatie.¹⁷⁶ Toen LTO-voorzitter Doornbos begin 1997 door een journalist werd gevraagd of de gevormde coalitie voor de belangenbehartiging van het platteland samen zou blijven optrekken, antwoordde hij: 'Als het gaat om investeren in het platteland, denk ik dat dat zeker zal gebeuren. Wanneer straks de vraag aan de orde komt waar de nadruk op moet liggen bij de besteding van het geld, zullen binnen deze coalitie verschillen van inzicht ontstaan.'¹⁷⁷

De insteek van LTO Nederland in de strijd om de inrichting van het platteland was te claimen dat de door haar vertegenwoordigde agrariërs in principe welhaast alle rurale functies konden vervullen. Zij wees hiervoor op de mogelijkheid van functiemenging en het belang van een goed renderende agrarische sector voor de leefbaarheid van het platteland. In haar rapport *In-*

---

¹⁷³ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 4 maart 1997, Bijlage S Brief 24 februari 1997 van G.J. Doornbos namens LTO-Nederland, ANWB-Koninklijke Nederlandse Toeristenbond, Federatie Particulier Grondbezit, Interprovinciaal Overleg, Stichting Natuur en Milieu, Unie van Waterschappen, Vereniging Natuurmonumenten en Vereniging van Nederlandse Gemeenten aan de voorzitter en leden van de ministerraad. De term 'ICES-gelden' was ontleend aan de voor de verdeling van deze gelden in het leven geroepen Interdepartementale Commissie voor de Economische Structuurverbetering.

¹⁷⁴ *Oogst*, 10 december 1999 p. 13.

¹⁷⁵ *Investeren in de groene ruimte*, 21.

¹⁷⁶ Zie voor de visies van de agrarische sector en de milieubeweging: Daniël Broersma, 'Groene idealen in een paars politiek landschap'.

¹⁷⁷ *Oogst*, 28 februari 1997 p. 18.

vesteren in de Groene Ruimte uit september 1997 stond het als volgt: ‘Wat betreft plattelandsvernieuwing doet zich de mogelijkheid voor van verweving van functies. In Nederland, het dichtstbevolkte land van de Europese Unie, is de ruimte schaars. Dat blijkt onder meer uit de hoge grondprijzen. Het omgaan met de ruimte moet daarom op een verstandige manier gebeuren. Wat bijvoorbeeld ónverstandig zou zijn is versnippering: het toedelen van aparte stukjes ruimte aan de afzonderlijke functies landbouw, recreatie, natuur, landschap, wonen e.d. Bovendien zou versnippering frustrerend uitwerken op het proces van versterking van de landbouwkundige structuur. Verweving van functies kan – in de visie van LTO-Nederland – een goede en verantwoorde manier zijn om de groene ruimte optimaal te benutten en kwalitatief te verbeteren.’¹⁷⁸ Wat LTO Nederland met andere woorden bedoelde, was dat haar boerenachterban de geëigende partij was om vorm te geven aan de plattelandsvernieuwing: boeren konden het rurale landschap en de natuur beheren; ze konden toeristische activiteiten ontwikkelen en bijvoorbeeld door het oprichten van zorgboerderijen de sociale structuur van het platteland versterken. De achterliggende gedachte was uiteraard dat de boeren, en dus niet een andere partij, de voor dit werk vrijgemaakte subsidiegelden ontvingen. Als de boeren een goede vergoeding kregen voor het beheer van het landelijk gebied, was dit niet alleen goed voor hen, maar voor de hele rurale gemeenschap, zo redeneerde LTO Nederland. Volgens haar was een goed renderende landbouw voorwaarde voor een vitaal platteland. In het rapport *De boer natuurlijk*, uit juli 2001, verwoordde zij het aldus: ‘De LTO-organisaties (regionale en sectorale organisaties) zijn ervan overtuigd dat een economisch sterke land- en tuinbouw de levensader is voor de verdere ontwikkeling van een aantrekkelijk en vitaal platteland. Het gaat om een duurzame toekomst van het landelijk gebied, waar plaats is voor boeren én natuur. Het beheer van die natuur en het landschap krijgt een steeds belangrijker plaats in hun dagelijks[e] activiteiten.’¹⁷⁹ Of zoals WLTO-voorzitter Jan de Groot en LTO-voorzitter Doornbos dit denkbeeld kort en krachtig samenvatten: ‘Op een economisch kerkhof kun je geen ecologisch paradijs bouwen.’¹⁸⁰

Het concept van agrarisch natuur- en landschapsbeheer was niet nieuw in Nederland. Al in 1975 was door de regering in de zogenoemde Relatienota besloten tot het invoeren van een vergoedingsstelsel voor het natuur- en landschapsbehoud door agrariërs.¹⁸¹ Sindsdien waren steeds meer boeren bij hun bedrijfsvoering aandacht gaan besteden aan bijvoorbeeld de bescherming van weidevogels of het onderhoud van kleinschalige landschapselementen

---

¹⁷⁸ *Investeren in de groene ruimte*, 12.

¹⁷⁹ Cees de Geus, *De boer natuurlijk*, 3.

¹⁸⁰ *Oogst*, 22 mei 1998 p. 19 en 25 oktober 2002 p. 18.

¹⁸¹ Nota betreffende de relatie landbouw en natuur- en landschapsbehoud.

zoals houtwallen en poelen.¹⁸² De koerswijziging van het Europese beleid vormde hiertoe een extra stimulans. Vanaf de jaren negentig ontstonden in snel tempo overal in Nederland lokale verenigingen of coöperaties van boeren die aan agrarisch natuurbeheer deden. In 2003 was hun aantal opgelopen tot 117. Datzelfde jaar verenigden deze lokale verenigingen zich in de koepelorganisatie Natuurlijk Platteland. Het bestuur van Natuurlijk Platteland kreeg gelijktijdig de status van LTO-werkgroep voor het agrarisch natuur- en landschapsbeheer.¹⁸³ De nieuwe werkgroep werd onderdeel van de kort tevoren opgerichte LTO-vakgroep Verbrede Land- en Tuinbouw, die zich naast het agrarisch natuurbeheer richtte op toerisme, huisverkoop en zorgtaken.¹⁸⁴

Hoewel LTO Nederland de mogelijkheid van functiemenging beklemtoonde, bleef haar totaalvisie op het platteland hier niet toe beperkt. Zij sloot pragmatisch aan bij de dubbelheid in het Europese beleid. Met de afbouw van prijssteun en importheffingen maakte de Europese Unie de weg vrij voor verdere liberalisering van de internationale markt voor landbouwproducten. Tegelijk bleef zij via nieuwe subsidieregelingen voor plattelandsvernieuwing en natuurbehoud steun aan de boeren verlenen. Algemeen was de verwachting dat dit zou leiden tot een verdere specialisatie in de landbouw. Vermoedelijk zou een deel van de bedrijven zich toeleggen op de door Europa gesubsidieerde verbrede landbouw, terwijl een ander deel de concurrentie aanging op de internationale markt.¹⁸⁵ Voor deze laatste categorie bedrijven was het van cruciaal belang de kostprijs van het geleverde primaire agrarische product zo laag mogelijk te houden. Dit kon door verdere schaalvergroting en intensivering van de productie. LTO Nederland verwachtte dat deze strategie voorlopig voor de meeste bedrijven het beste rendement zou blijven opleveren. Zij benadrukte daarom dat er in Nederland voldoende ruimte voor intensieve en grootschalige landbouw moest zijn. De organisatie besefte dat op dit punt geen goede mogelijkheid bestond tot samenwerking met andere maatschappelijke organisaties. In een interne nota uit 1997 stond dit als volgt opgeschreven: 'LTO-Nederland heeft in deze nieuwe tijd gekozen voor het vormen van allerlei gelegenheidscoalities, in verband met belangen, imago en effectiviteit. Deze coalities strekken zich met name uit tot de wijze van produceren (welzijn en veiligheid) en de gerichtheid op plattelandsbeleid, recreatie en natuurbehoud. Organisaties als Natuurmonumenten, Natuur en

¹⁸² *Land- en tuinbouwcijfers 2004*, 35, *Idem 2005*, 227. Zie voor extra achtergrondinformatie bij de geregistreerde aantallen: *Oogst*, 27 november 1998 p. 12.

¹⁸³ *Oogst*, 7 maart 2003 p. 16, 16 januari 2004 p. 14.

¹⁸⁴ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 25 februari 2003, Bijlage 16 Rapport Vakgroep verbrede land- en tuinbouw en Boer Natuurlijk Nederland, Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 8 april 2003, Bijlage 1 Verslag van de vergadering van het Algemeen Bestuur gehouden op dinsdag 25 februari 2003; *Oogst*, 28 februari 2003 p. 18.

¹⁸⁵ W.J.J. Bijman ed., *Landbouwbeleid en internationalisatie*, 32-33; *Visienota voedsel en groen*, 8; A.H.F. Stortelder e.a., *Boeren voor natuur*, 9-11.

Milieu, Dierenbescherming, Recron, ANWB enz. enz. zijn voor de land- en tuinbouw geen onbekenden meer. De positie van de land- en tuinbouw in Nederland wordt evenwel niet, of niet alleen gekenmerkt door een toegenomen geïntegreerd productiepatroon, waarbij de volledige productie plaatsvindt in harmonie met de natuurlijke omgeving. Belangrijke delen van de productie kunnen wel worden ingepast in een natuurlijke omgeving, maar vinden plaats op een nagenoeg industriële wijze. (...) Ten behoeve van de economische productie die minder gezien kan worden als een vorm van plattelandslandbouw, kan de LTO-organisatie geen coalities sluiten met de eerder genoemde organisaties.¹⁸⁶

Volgens LTO Nederland kon naast de intensieve landbouw ook de overige landbouw geen grond missen: dit mede vanwege de voor een deel van de agrarische sector gewenste extensivering. Er mocht volgens de organisatie daarom beslist niet meer landbouwgrond in natuur worden omgezet dan was afgesproken in het kader van de realisering van de EHS. Het was een interne discussie hoe de voor de landbouw gewenste ruimte het best kon worden veiliggesteld. Een mogelijkheid was een verdeling te maken tussen gebieden waar de landbouw domineerde, gebieden waar de landbouw met andere functies was verweven en gebieden die voor landbouw ongeschikt waren. Op basis hiervan zou, naar voorbeeld van de Ecologische Hoofdstructuur, een Agrarische Hoofdstructuur kunnen worden ingesteld. Bezwaar was dat de andere spelers op het platteland de Agrarische Hoofdstructuur juist konden opvatten als argument om gebieden buiten het structuurgebied een niet-landbouwkundige functie te geven. LTO Nederland zag daarom meer in het idee om bij geplande ingrepen in het landelijk gebied, naast een milieueffectenreportage ook een landbouweffectenreportage te laten maken. Waar zij intern over de middelen discussieerde, was LTO Nederland het over de gewenste richting eens. Zij gebruikten in dit verband twee termen, 'verweving' en 'flexibiliteit'. Met het begrip verweving doelde LTO Nederland op de mogelijkheid tot het combineren van landbouw met onder meer natuur- en landschapsbehoud. Het begrip flexibiliteit werd gebruikt om aan te geven dat de individuele agrariër zelf moest kunnen kiezen voor een dergelijke vorm van functiemenging, of voor een koers van intensivering en schaalvergroting.¹⁸⁷

Gewasbeschermingsmiddelen of bestrijdingsmiddelen

Vanwege het gezamenlijke belang bij een niet verstedelijkt platteland, kon

¹⁸⁶ Archief LTO Nederland, Agenda extra bestuursvergadering 18 juni 1997, Bijlage 2 De ondernemende organisatie.

¹⁸⁷ *Investeren in de groene ruimte*, 9-10, 12-13, 15-18 en 21-22; Cees de Geus, *De boer natuurlijk*, 6, 15, 19 en 33-35; *Oogst*, 20 september 1996 p. 15, 17 januari 1997 p. 19, 16 mei 1997 p. 20, 13 juni 1997 p. 18-19, 27 juni 1997 p. 17, 24 april 1998 p. 20, 6 juli 2001 p. 19.

LTO Nederland op het gebied van de ruimtelijke ordening soms goed samenwerken met de milieubeweging. Niet op alle vlakken was echter sprake van een goede samenwerking. Beide partijen botsten hard met elkaar rond de kwestie van het bestrijdingsmiddelengebruik. Het conflict klonk door in de woordkeus door beide partijen: de milieubeweging had het over bestrijdingsmiddelen; LTO Nederland prefereerde de term gewasbeschermingsmiddelen. De discussie over het middelengebruik had een lange voorgeschiedenis. Vanaf 1962 kende Nederland een afzonderlijke wet voor het tegengaan van de schadelijke gevolgen van bestrijdingsmiddelen. Dit was de Bestrijdingsmiddelenwet. In eerste instantie was de wet vooral gericht op het behoud van de veiligheid en gezondheid van mens en dier. Later kwam de bescherming van het leefmilieu meer centraal te staan. De wet kreeg een aantal bepalingen gericht op het tegengaan van de aantasting van de bodem-, water- of luchtkwaliteit. De toelating van de gewasbeschermingsmiddelen gebeurde door het landbouwministerie, in samenspraak met een aantal andere ministeries. Vanaf 1993 werd deze bevoegdheid gedelegeerd aan het zogenoemde College voor de Toelating van Bestrijdingsmiddelen (CTB). In datzelfde jaar kregen de milieuorganisaties de wettelijke mogelijkheid om tegen de toelating van een middel bezwaar aan te tekenen. Voorheen hadden alleen fabrikanten en importeurs het recht op beroep. Doordat voortaan meerdere partijen bezwaar konden aantekenen, ontstond de reële mogelijkheid van tijdrowende beroepsprocedures over en weer.¹⁸⁸

Een andere ontwikkeling kon polarisatie wellicht tegengaan. In 1993 sprak de agrarische sector bij monde van het Landbouwschap met de overheid af het middelengebruik fors te zullen terugdringen. In 1995 zou sprake moeten zijn van een volumereductie van vijftig procent ten opzichte van de gekozen referentiejaar 1984-1988. De emissie naar het oppervlaktewater moest in 1995 met zeventig procent zijn gedaald. In de periode tot 2000 zou het middelengebruik nog verder omlaag moeten gaan. Door instemming met dit plan wist de agrarische sector een eerder aangekondigde heffing op bestrijdingsmiddelen af te wenden. Bij een tussentijdse evaluatie in 1997 bleek dat de landbouw het bestrijdingsmiddelengebruik weliswaar fors had teruggedrongen, maar toch niet aan alle eerder gestelde doelen voldeed. De uitkomsten verschilden per soort middel en vorm van emissie. Landbouwminister Van Aartsen liet vermanend weten dat in de komende jaren nog een forse inspanning nodig was om de einddoelen te halen. De agrarische sector verwachtte deze doelen te kunnen realiseren door middel van een zorgvuldiger manier van werken. Daartoe werden teeltplannen ontwikkeld die minder bestrij-

---

¹⁸⁸ Elizabeth M. Vogelzang-Stoute, *Bestrijdingsmiddelenrecht*, 256-278. Voor de nieuwe mogelijkheid voor de milieuorganisaties om bezwaar aan te tekenen tegen een beslissing van het CTB, zie: *Natuur en milieu*, september 1995 p. 4.

dingsmiddelen vereisten. De sector verwachtte ook veel van technische innovatie. Zo zou door het toepassen van een nieuw soort spuitdoppen de onbedoelde verwaaiing van pesticiden naar het slootwater kunnen worden tegengegaan. LTO Nederland stimuleerde deze en andere aanpassingen. Daarbij benadrukte zij voortdurend voor de buitenwereld dat de landbouw al veel had gedaan om het bestrijdingsmiddelengebruik te verminderen. Tegelijk betoogde zij dat de agrarische sector niet geheel zonder deze middelen kon. De inzet van LTO Nederland was dat alle gewassen in Nederland moesten kunnen blijven groeien. Daarom hechtte zij sterk aan het behoud van een breed middelenpakket. Vanwege de kostbare toelatingsprocedures was het voor de producenten en importeurs van gewasbeschermingsmiddelen soms niet rendabel om voor bepaalde weinig gebruikte middelen toelating op de Nederlandse markt aan te vragen. Om de toelating van deze middelen te bekostigen, stichtte LTO Nederland in 1999 samen met producentenorganisatie Nefyto het Fonds Kleine Toepassingen, waaraan weldra ook het landbouwministerie meebetaalde. LTO Nederland maakte tevens gebruik van gerichte lobbyvoering voor het behoud van een breed middelenpakket. Zij pleitte er bij de regering en het parlement voor sommige middelen die niet aan de milieucriteria voldeden, via een bestaande wettelijke uitzonderingsclausule, toch op de Nederlandse markt toe te staan vanwege hun landbouwkundige onmisbaarheid. Volgens LTO Nederland hoefden niet alle gewasbeschermingsmiddelen behouden te blijven, maar kon de landbouw een aantal ervan beslist niet missen.¹⁸⁹

De milieubeweging dacht hier anders over. Zij achtte de reductie van de gebruikte hoeveelheid gewasbeschermingsmiddelen onvoldoende. Bovendien vond zij dat meer middelen vanwege hun schadelijkheid geheel moesten worden verboden. Zij achtte het aantal voor de landbouw onmisbare middelen minder groot dan de agrarische sector zelf. In 1995 tekende de Stichting Natuur en Milieu namens de Nederlandse natuurorganisaties bezwaar aan tegen de toelating van de veel gebruikte schimmelbestrijder chloorthalonil. Het werd het begin van een jarenlang juridisch en politiek getouwtrek, waarbij de milieubeweging wees op de schadelijkheid van het middel en de agrarische sector op de onmisbaarheid ervan. Voor de milieubeweging werd chloorthalonil het symbool voor haar strijd tegen de bestrijdingsmiddelen.¹⁹⁰ Ook rond de toelating van andere middelen werd echter heftig gestreden. In 1999 moest staatssecretaris van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Geke Faber, bepalen welke middelen voor het komende jaar als onmisbaar werden aangemerkt. Strevend naar vroegtijdige consensus, verzocht zij LTO Neder-

¹⁸⁹ *Oogst*, 21 maart 1997 p. 18-19, 2 mei 1997 p. 19, 30 mei 1997 p. 45, 31 oktober 1997 p. 14, 8 januari 1999 p. 10, 5 maart 1999 p. 19-20, 20 augustus 1999 p. 17.

¹⁹⁰ *Natuur en milieu*, september 2001 p. 12-14.

land, Stichting Natuur en Milieu, de vereniging van drinkwaterbedrijven, Vewin, en de branchevereniging van pesticidenleveranciers, Agrodis, om gezamenlijk een lijst van deze middelen op te stellen. Het consensusmodel ten spijt, kwamen de vier partijen er onderling niet uit. LTO Nederland en de Stichting Natuur en Milieu beschuldigden elkaar van het mislukken van het overleg.¹⁹¹ In deze gespannen situatie haalde ook staatssecretaris Faber zich het ongenoegen van LTO Nederland op de hals. Zij deed dit door op 9 juli 2001 bij de presentatie van haar visienota *Zicht op gezonde teelt* het bestrijdingsmiddelengebruik in de landbouw te vergelijken met het dopinggebruik in de sport. Voor LTO Nederland was Fabers harde toonzetting – naast het eerder genoemde ongenoegen over de besteding van de POP-gelden en ernstige onvrede over het mestbeleid, waarover verderop meer – reden om in september 2001 het overleg met de bewindslieden van het landbouwministerie tijdelijk op te schorten.¹⁹²

In 2002 kreeg Nederland een nieuw kabinet, waarin voor het eerst sinds acht jaar het CDA weer was vertegenwoordigd. Cees Veerman werd de nieuwe minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. Meteen na zijn aantreden liet Veerman weten dat hij een minder gespannen verhouding tussen de georganiseerde landbouw en de milieuorganisaties wenste. Er diende wat hem betreft een eind te komen aan het slepende juridische steekspel rond de bestrijdingsmiddelen. Daarom drong hij er bij de betrokken partijen op aan dat zij in goed overleg met elkaar een convenant sloten voor de terugdringing van het bestrijdingsmiddelengebruik. LTO Nederland reageerde gematigd positief. Ook de milieubeweging was terughoudend, mede omdat Veerman tegelijk werkte aan een wetswijziging die het makkelijker moest maken om gewasbeschermingsmiddelen als landbouwkundig onmisbaar op de markt te houden. Toch lukte het Veerman de partijen om de tafel te krijgen. In 2003 sloten zij het door hem beoogde convenant. Al snel liepen de spanningen echter weer hoog op. Stichting Natuur en Milieu verweet LTO Nederland dat zij te weinig deed om de overeengekomen milieudoelen te halen. LTO Nederland op haar beurt was er zeer over ontstemd dat de milieubeweging bleef procederen tegen de toelating van specifieke middelen en meer in het algemeen tegen het ondertussen dankzij Veerman verruimde toelatingsbeleid. In 2004 zegde de Stichting Natuur en Milieu haar medewerking aan het convenant op. Het politieke en juridische steekspel rond het bestrijdingsmiddelenbeleid duurde voort.¹⁹³

¹⁹¹ *Oogst*, 17 september 1999 p. 8, 8 oktober 1999 p. 15, 29 oktober 1999 p. 6.

¹⁹² *Agrarisch Dagblad*, 11 juli 2001; *Oogst*, 13 juli 2001 p. 16, 14 september 2001 p. 6.

¹⁹³ *Oogst*, 20 september 2002 p. 6 en 23-24, 25 oktober 2002 p. 8, 24 januari 2003 p. 9, 31 januari 2003 p. 10-11, 7 februari 2003 p. 6, 28 februari 2003 p. 10, 14 maart 2003 p. 8, 9 mei 2003 p. 18-21, 18 juli 2003 p. 12, 8 augustus 2003 p. 16, 10 oktober 2003 p. 4, 24 oktober 2003 p. 10, 23 januari 2004 p. 4, 30

Het mest- en mineralenbeleid

Evenals het bestrijdingsmiddelenbeleid had ook het Nederlandse mestbeleid een voorgeschiedenis. Hierin werden drie fases onderscheiden. In de eerste fase was het beleid gericht op het stabiliseren van het mestprobleem en het op gang brengen van oplossingen. De Interimwet van minister Braks uit 1984 tegen de verdere uitbreiding van de intensieve veehouderij vormde er het begin van. In 1987 werd deze tijdelijke wet vervangen door twee nieuwe wetten, namelijk de Wet Bodembescherming en de Meststoffenwet. Op basis van de Wet Bodembescherming werd een maximum gesteld aan de hoeveelheid fosfaat die de agrariërs jaarlijks per hectare grasland, bouwland of maïsland mochten uitrijden. Dit was de zogenoemde gebruiksnorm voor fosfaat. Bedrijven die meer fosfaat produceerden, moesten een heffing betalen. Veel intensieve veehouderijen hadden onvoldoende eigen grond om aan de gebruiksnorm te kunnen voldoen. Zij kregen daarom zogenoemde mestproductierechten, die werden berekend op basis van de omvang van hun veestapel op 31 december 1986. Voor hen gold dat zij hun mest elders moesten laten uitrijden of verwerken. De Meststoffenwet was bedoeld om dit allemaal in goede banen te leiden. Op basis van deze wet moesten alle bedrijven die mest produceerden, verhandelden of verwerkten vanaf 1987 een mestboekhouding bijhouden. In de tweede fase van het mestbeleid, die duurde van 1991 tot 1994, werd de gebruiksnorm voor fosfaat geleidelijk aangescherpt. Dit betekende dat de veebedrijven minder mest konden produceren, of dat zij de hoeveelheid fosfaat in de mest moesten terugbrengen, door bijvoorbeeld het gebruik van ander diervoer. In 1995 ging de derde fase van het mestbeleid in. Deze derde fase kende twee hoofddoelstellingen. Ten eerste werd zowel voor fosfaat als stikstof gestreefd naar het realiseren van zogenoemde evenwichtsbemesting in 2000. Dit betekende dat de gift van de fosfor- en stikstofhoudende mineralen gelijk zou moeten zijn aan de onttrekking ervan door het gewas. Het betrof een ideaalbeeld. Het was namelijk duidelijk dat altijd een percentage van de aangebrachte mineralen verloren zou gaan, bijvoorbeeld door uitspoeling naar het grond- en oppervlaktewater. Hiervoor werden zogenoemde verliesnormen opgesteld. Naast dit streven naar evenwichtsbemesting voor fosfaat en stikstof bij zo laag mogelijke verliesnormen, was er de doelstelling om de emissie van (de stikstofhoudende stof) ammoniak fors te reduceren.

Voor het realiseren van de doelen uit de derde fase van het mestbeleid werden verschillende middelen ingezet. De agrarische sector kreeg te maken met aanvullende regels voor de opslag en het uitrijden van mest. Stallen moesten voortaan zo worden gebouwd dat de emissie van ammoniak zo laag

mogelijk bleef. Voor de intensieve veehouderij stelde de overheid een herstructureringsfonds in van 475 miljoen gulden. Ondernemers die hun bedrijf beëindigden, konden hun niet-grondgebonden mestrechten aan dit fonds verkopen. Op deze manier kon een deel van de rechten uit de markt worden gehaald, terwijl een ander deel gericht kon worden doorverkocht aan de overblijvende bedrijven, die daardoor verder konden groeien. Tevens kwam er geld beschikbaar voor het verplaatsen of moderniseren van bedrijven. Een belangrijk beleidsmiddel was de invoering in 1998 van het mineralenaangifte-systeem (MINAS). Het ging hierbij om een boekhoudkundig systeem waarin de boeren moesten bijhouden hoeveel stikstof en fosfaat zij op hun bedrijf aanvoerden in de vorm van vooral kunstmest en veevoer en hoeveel werd afgevoerd in de vorm van producten en mest. Het verschil tussen aanvoer en afvoer mocht niet groter zijn dan de geldende verliesnorm, op straffe van een heffing. MINAS ging het eerst in voor bedrijven met een hoge veedichtheid per hectare. Vervolgens ging het systeem ook gelden voor bedrijven met een lagere veedichtheid. Ten slotte kregen ook niet-dierhoudende sectoren, zoals de akkerbouw, ermee te maken.¹⁹⁴

Toen LTO Nederland in 1995 ontstond, lag het raamwerk voor de derde fase van het mestbeleid al vast. Dit gold niet voor de concrete invulling ervan. Zo moesten de in te voeren verliesnormen nog worden vastgesteld. Dit maakte het mestbeleid tot een belangrijk onderwerp voor LTO Nederland. Op 15 mei 1995 namen LTO Nederland, het Landbouwschap, het NAJK, de voedingsbonden en de productschappen voor Veevoeder, Zuivel, Vee, Vlees en Eieren een gezamenlijk standpunt in over de verliesnormen. Volgens deze organisaties zou in 2000 voor fosfaat een verliesnorm van 45 kilo per hectare per jaar moeten gelden en voor stikstof een verliesnorm van 375 kilo. Omdat het mestbeleid echter gevoelig lag in de agrarische sector en de achterban haar voormannen er al eerder op had teruggefloten, stelde de regionale landbouww organisatie ZMO voor dat LTO Nederland het ingenomen standpunt eerst voorlegde aan haar leden. Dit waren officieel de aangesloten regionale organisaties. Deze organisaties lieten, al dan niet na raadpleging van hun leden, weten dat zij een verliesnorm van 50 kilo voor fosfaat als absolute ondergrens beschouwden. Voor de stikstofverliezen zagen zij enige rek. LTO Nederland nam dit als algemeen standpunt over. De organisatie liet vanaf juni 1995 bij monde van voorzitter Doornbos luid en duidelijk aan politici en beleidsmakers weten dat zij weigerde te praten over een verliesnorm voor fosfaat van minder dan 50 kilo.¹⁹⁵ Het leek weinig indruk te maken. Al snel werd duidelijk dat de betrokken ministers, De Boer van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM) en Van Aarsten van LNV,

---

¹⁹⁴ Corine Baarda, *Politieke besluiten en boerenbeslissingen*, 13-43.

¹⁹⁵ *Oogst*, 19 mei 1995 p. 6, 2 juni 1995 p. 17, 9 juni 1995 p. 17, 30 juni 1995 p. 17, 7 juli 1995 p. 18.

mikten op een verliesnorm in 2000 van 35 kilo. De coalitiepartners VVD, PvdA en D66 spraken zich uit voor een nog lagere norm, van 30 kilo.¹⁹⁶ Vanuit deze zorgelijke situatie zagen LTO Nederland en de aangesloten regionale organisaties zich geplaatst voor een oude vraag: onderhandelen of actievoeren? Omdat het mestbeleid de emoties in de agrarische sector al sinds lang hoog deed oplopen, kon de LTO-top het zich niet permitteren bij de achterban een zwakke indruk te wekken: er moest actie worden gevoerd. Met name de vakgroep Varkenshouderij drong hierop aan.¹⁹⁷ Voor de voorbereiding en uitvoering van de beoogde acties stichtten LTO Nederland en de zeven regionale organisaties begin september in Wageningen een landelijk coördinatiecentrum. Ieder leverden zij één afgevaardigde. De organisaties werkten nauw samen met het tegen het mestbeleid gerichte actiecomité ‘Wij zijn ’t zat’, onder leiding van varkenshouder Jos Roemaat.¹⁹⁸ Een lange reeks acties volgde, waaronder een protestbijeenkomst met circa 10.000 deelnemers op 15 september 1995 in Den Haag. Tijdens deze manifestatie overhandigde Doornbos samen met een delegatie van ‘Wij zijn ’t zat’ aan premier Kok een petitie, met daarin het verzoek om een haalbaar en stimulerend milieubeleid met praktische en goed onderbouwde regelgeving.¹⁹⁹ Een dag eerder had ook Van dan Brink van de NVV duidelijk van zich laten horen. Op 14 september brak hij in het bijzijn van de media met een aantal medestanders in bij het Bureau Heffingen in Assen, om er vervolgens met honderden mestdossiers vandoor te gaan. Hoewel hij achteraf verklaarde dat het slechts om een ‘gijzeling’ van de documenten ging, kregen Van dan Brink en de zijnen van de rechter een voorwaardelijke straf voor diefstal.²⁰⁰ Het aan LTO Nederland gelieerde actiecomité ‘Wij zijn ’t zat’ pakte het wat gematigder aan, door te beginnen met een boycot van de landelijke mestadministratie. De bedoeling was dat de boeren hun mestboekhouding niet naar het Bureau Heffingen in Assen opstuurden, maar naar de stichting ‘Wij zijn ’t zat’ in Wageningen, die de stukken zou bewaren. Omdat het niet tijdig inleveren van de mestboekhouding een economisch delict was waar een sanctie op stond, liepen de deelnemers aan de actie een zeker risico. Voor hen kwam er een solidariteitsfonds, om eventuele boetes en gerechtelijke procedures mee te betalen.²⁰¹ De verschillende acties hadden niet het gewenste effect. Op 11 december 1995 stemde de Tweede Kamer in met het mestbeleid van Van Aartsen en De Boer. Dit betekende dat vanaf 1998 een verliesnorm voor fosfaat ging gelden van 40 kilo. In 2000 ging deze norm omlaag naar 35 kilo. Tot 2008/2010

¹⁹⁶ Integrale Notitie mest- en ammoniakbeleid; *Oogst*, 7 juli 1995 p. 6, 25 augustus 1995 p. 22.

¹⁹⁷ *Oogst*, 14 juli 1995 p. 20.

¹⁹⁸ *Oogst*, 8 september 1995 p. 16.

¹⁹⁹ *Agrarisch Dagblad*, 16 september 1995; *Oogst*, 22 september 1995 p. 19.

²⁰⁰ *Agrarisch Dagblad*, 15 september 1995; *Oogst*, 17 mei 1996 p. 5

²⁰¹ *Oogst*, 29 september 1995 p. 8

LTO-voorzitter Gerard Doornbos voert het woord tijdens een demonstratie tegen het mestbeleid op 15 september 1995 in Den Haag. (Fotoarchief Nieuwe Oogst - LLTB, LTO Noord, ZLTO)

zou een geleidelijke verdere aanscherping volgen, tot een uiteindelijk toegestaan fosfaatverlies van 20 kilo per hectare per jaar.²⁰²

Na deze teleurstellende uitkomst verlegde LTO Nederland het accent bij haar lobbyvoering. De organisatie richtte zich op een snelle evaluatie van het aangekondigde beleid. Volgens haar moest in de praktijk worden nagegaan of de opgelegde verliesnormen landbouwkundig gezien wel haalbaar waren. Als dit niet het geval bleek, zou een snelle bijstelling van het beleid moeten volgen. De overheid stemde hiermee in. Het leidde tot de opstart in 1997 van het Project Praktijkcijfers. Op 240 voorbeeldbedrijven verspreid over het land werd nauwkeurig nagegaan hoe ver de agrariërs hun mineralenverliezen en ammoniakemissie wisten te reduceren bij wat genoemd werd 'een goede landbouwpraktijk'. Met deze goede landbouwpraktijk werd bedoeld dat de deelnemende boeren zich moeten houden aan de geldende adviezen voor onder meer voeding en bemesting. Overeengekomen werd dat de uitkomsten van dit praktijkonderzoek zwaar zouden meewegen bij de evaluatie van het mestbeleid in 2000. Zij zouden mede bepalend zijn voor de aangekondigde verdere aanscherping van de verliesnormen nadien.²⁰³ Ondertussen

²⁰² *Agrarisch Dagblad*, 12 december 1995; *Oogst*, 15 december 1995 p. 14-15. Zie ook: Integrale Notitie mest- en ammoniakbeleid.

²⁰³ *Oogst*, 26 januari 1996 p. 17, 19 juli 1996 p. 18, 2 augustus 1996 p. 20, 24 januari 1997 p. 19; *Oogstplus voor de veehouderij*, 31 mei 1996 p. 6-7.

LTO-voorzitter Gerard Doornbos voert op 21 februari 1995 overleg met de ministers Jozias van Aartsen en Margreeth de Boer over de uitwerking van het mestbeleid (Fotoarchief Nieuwe Oogst - LLTB, LTO Noord, ZLTO)

waren de acties, zoals de boycot van de mestboekhouding, gewoon doorgaan. De animo was verschillend. In de zandgebieden van zuid en oost Nederland, waar sprake was van een groot mestoverschot en de nieuwe wetgeving dus de meeste invloed had, deden veel boeren aan de acties mee. In de kleigebieden van noord en west Nederland was de actiebereidheid daarentegen gering. Deze tegenstelling leidde in januari 1996 tot beroering in de LTO-vakgroep Melkveehouderij. Dit gebeurde nadat vakgroepvoorzitter Pé Miedema zich kritisch over de acties had uitgelaten. In *Oogst* verklaarde hij: 'Burgerlijke ongehoorzaamheid levert niets op. We moeten aan het werk met de voorbeeldbedrijven. Dáár is voor ons de winst te behalen.' Na een ingelaste spoedvergadering, liet de vakgroep enkele dagen later weten zowel de boycotactie als het praktijkonderzoek naar de mineralenverliezen te steunen.²⁰⁴

De boycotactie en het Project Praktijkcijfers stonden symbool voor enerzijds de koers van harde confrontatie en anderzijds de gematigder lijn van

²⁰⁴ *Oogst*, 12 januari 1996 p. 18, 26 januari 1996 p. 19, 2 februari 1996 p. 17.

overleg en samenwerking met de overheid. Dit onderscheid speelde een belangrijke rol bij de eerste vakgroepverkiezingen van LTO Nederland. Bij de totstandkoming van de organisatie was overeengekomen dat de aangesloten boeren en tuinders hun eigen vakgroepvoorzitters mochten kiezen. Dit gebeurde voor de eerste keer in het najaar van 1996. Opmerkelijk was dat de voorzitters van twee externe protestorganisaties aan de verkiezingen meededen. Bij de vakgroepverkiezing voor de Varkenshouderij nam NVV-voorzitter Wien van Den Brink het op tegen Jac Martens. Bij de vakgroepverkiezing voor de Melkveehouderij nam Jan Cees Vogelaar van de Nederlandse Melkveehouders Vakbond (NMV) het op tegen Harm Evert Waalkens. Verspreid over het land organiseerde LTO Nederland een aantal verkiezingsbijeenkomsten. Tijdens deze bijeenkomsten profileerden Van den Brink en Vogelaar zich als voorstander van de mestboycot, terwijl Martens en

Waalkens wezen op het belang van het Project Praktijkcijfers. Van den Brink en Vogelaar wonnen de verkiezingen. Hiermee kreeg LTO Nederland twee bestuurders van de harde lijn in haar midden.²⁰⁵ Vogelaar en zijn NMV integreerden al snel geheel in LTO Nederland. Dit gold niet voor Van den Brink en zijn NVV. Vlak voor zijn aantreden in het LTO-bestuur vertelde Van den Brink aan een verslaggever: 'Ik denk dat ik binnenkom in een mij niet-welgezend kamp van bestuurders.'²⁰⁶ Of het aan zijn collega's in de LTO-vakgroep Varkenshouderij lag, of aan zijn eigen optreden, feit was dat Van den Brink niet lang als vakgroepvoorzitter aanbleef. Van meet af aan verliep de samenwerking met de door de regionale landbouworganisaties afgevaardigde vakgroepleden uiterst moeizaam. In november 1997, minder dan een jaar na zijn aantreden, trok Van den Brink zijn conclusies en legde hij zijn functie als voorzitter van de LTO-vakgroep Varkenshouderij neer.²⁰⁷

Het aftreden van Van den Brink vond plaats tegen de achtergrond van een hectische situatie, waarin de spanningen hoog opliepen. Vanaf begin 1997 woedde in Nederland een grote epidemie van de klassieke varkenspest. Honderden bedrijven raakten besmet. Miljoenen dieren werden preventief geïmmeerd om de ziekte onder bedwang te krijgen, hetgeen uiteindelijk pas in 1998 lukte. Al voor de pestuitbraak werkte de overheid aan een reconstructieplan voor de intensieve veehouderij en dan met name de varkenshouderij, waar de mestproblematiek het grootst was. Daartoe was, zoals gemeld, een herstructureringsfonds van 475 miljoen gulden ingesteld. LTO Nederland probeerde te bewerkstelligen dat de reconstructieregeling een voor de be-

---

²⁰⁵ *Oogst*, 25 oktober 1996 p. 19, 1 november 1996 p. 7, 8 november 1996 p. 19, 15 november 1996 p. 6.

²⁰⁶ *Oogst*, 20 december 1996 p. 18-19.

²⁰⁷ *Oogst*, 12 december 1997 p. 18-19.

trokken boeren zo gunstig mogelijke invulling kreeg. Haar streven was dat de overheid zo weinig mogelijk van het beschikbare geld gebruikte voor het uit de markt halen van mestrechten en zo veel mogelijk geld beschikbaar stelde voor bedrijfsinnovatie.²⁰⁸ Na de grote pestuitbraak kreeg het herstructureeringsbeleid voor de varkenssector een nieuwe wending. Minister Van Aartsen en de Tweede Kamer grepen de gelegenheid aan om de varkenshouderij verder te doen inkrimpen. Bepaald werd dat de varkenshouderij vanaf 1 september 1998 niet langer van de bestaande mestproductierechten gebruik mocht maken. Voor de bedrijfstak kwamen er aparte varkensrechten. De varkenshouders konden hun oude mestrechten tegen de nieuwe varkensrechten inruilen, maar moesten daarbij een generieke kortingen van tien procent accepteren. In 1999 zouden zij nog eens vijftien procent van hun rechten moeten inleveren. Tegenover de ontnomen rechten stond geen financiële vergoeding. De belangenbehartigers voor de varkenshouderij achtten dit volstrekt onacceptabel. LTO Nederland begon, samen met de Vereniging van Accountants- en Belastingadviseurs (VLB), een bodemprocedure tegen de Staat der Nederlanden. De NVV startte een verkorte bodemprocedure.²⁰⁹ In de laatste week van december 1998 sprak de rechter het tussenvonnissen uit in de door de NVV aangespannen zaak. Hieruit bleek dat de rechter de generieke korting zonder schadevergoeding niet accepteerde.²¹⁰ Voor landbouwminister Hajjo Apotheker, die ondertussen Van Aartsen was opgevolgd, vormde dit een groot probleem. De juridische basis onder de eerder dat jaar bewerkstelligde krimp van tien procent van de varkensstapel was weggeslagen. Nadat een door hem ontwikkelde noodwet door de rest van het kabinet was afgewezen, trad Apotheker op 7 juni 1999 af als minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij.²¹¹

Laurens Jan Brinkhorst werd de nieuwe bewindvoerder op het landbouwministerie. Omdat het juridisch niet mogelijk leek de agrariërs hun oude mest- of varkensrechten te ontnemen, voerde hij een nieuw meststelsel in. Voor de veeboeren ging de verplichting gelden dat zij met een andere partij een contract afsloten voor de afzet van hun mest. Tegelijk werden de verliesnormen uit het mineralenaangiftesysteem MINAS verder aangescherpt. Dit maakte het voor de veehouders moeilijker hun mest kwijt te raken aan de niet-dierhoudende bedrijfstakken, zoals de akkerbouw. Het strengere beleid leidde tot een kwade reactie van LTO Nederland. In december 1999 staakte de organisatie tijdelijk het overleg met de overheid over het mest- en varkensvraagstuk.²¹² Toch vonden de partijen elkaar weer snel rond de onder-

---

²⁰⁸ *Oogst*, 11 april 1997 p. 18-19.

²⁰⁹ *Oogst*, 4 september 1998 p. 6 en 17.

²¹⁰ *Oogst*, 1 januari 1999 p. 17.

²¹¹ *Oogst*, 11 juni 1999 p. 6-7.

²¹² *Oogst*, 10 december 1999 p. 17.

handelingstafel. Ondanks het protest had de agrarische sector namelijk een duidelijk belang bij de instandhouding van MINAS. Dit had te maken met de Europese regelgeving. Sinds 1991 gold een Europese richtlijn, die bepaalde dat de concentratie (van het stikstof houdende) nitraat in het grondwater niet boven de 50 milligram per liter mocht uitkomen. Alles wees erop dat het vooral op de voor uitspoeling gevoelige droge zandgronden zeer lastig zou zijn aan deze norm te voldoen. In grote delen van het oosten en zuiden van het land kwamen nitraatconcentraties voor van meer dan vier keer de door Europa toegestane waarde. De hoogste overschrijdingen werden gemeten bij intensieve veehouderijen en rundveehouderijen met een hoge veebezetting.²¹³

Er was nog een Europese regel waar Nederland niet aan voldeed. Dat was de regel dat jaarlijks maximaal 170 kilogram stikstof uit dierlijke mest per hectare mocht worden uitgereden. In plaats van uit te gaan van deze Europese norm voor de aanvoer van dierlijke mest, gebruikte Nederland het systeem van mineralenverliezen MINAS. Met name de melkveehouderij profiteerde hiervan. Deze bedrijfstak produceerde en gebruikte meer stikstof uit dierlijke mest dan de Europese gebruiksnorm toestond. Door de hoge productiviteit van de Nederlandse melkveehouderij werd echter, via het gras en de melk, weer veel stikstof aan het land onttrokken, zodat de verliesnorm laag bleef. Bij toepassing van de Europese gebruiksnorm dreigde extensivering van de bedrijfstak. MINAS diende dus een dubbel doel. Binnenlands werd de mestproblematiek ermee aangepakt, maar in Europees verband gebruikte Nederland het systeem om de eigen veehouderij relatief groot en intensief te houden. Daarom hechtte LTO Nederland toch waarde aan MINAS met zijn verliesnormen.²¹⁴ Daar kwam bij dat de eerste tussentijdse resultaten van het Project Praktijkcijfers lieten zien dat het merendeel van de deelnemende bedrijven erin slaagde onder de gestelde verliesnormen te blijven.²¹⁵ Overigens was niet iedereen enthousiast. De vakgroepen Akkerbouw en Vollegrondsgroenteteelt lieten zo nu en dan weten er niet blij mee te zijn dat hun leden, vanwege het mestprobleem van de veeteelt, mede zaten opgezaald met een ingewikkelde mineralenboekhouding.²¹⁶

In de loop van de jaren negentig liet de Europese Commissie steeds duidelijker blijken niet tevreden te zijn over het Nederlandse mestbeleid. Het werd zaak voor de Nederlandse landbouw Brussel ervan te overtuigen dat aan de Europese nitraatnorm voor het grondwater kon worden voldaan, zonder dat daarvoor de Europese gebruiksnorm voor stikstof hoefde te worden inge-

²¹³ Frank J. Dietz, *Meststoffenverliezen en economische politiek*, 57-58.

²¹⁴ *Oogst*, 6 september 2002 p. 20-21 en 23.

²¹⁵ *Oogst*, 23 oktober 1998 p. 18 en 38-39.

²¹⁶ *Oogst*, 19 juli 1996 p. 19, 17 januari 1997 p. 15, 12 april 2002 p. 37, 3 januari 2003 p. 6.

voerd. Het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij wees de Europese Commissie daartoe op de plaatsvindende herstructurering van de varkenshouderij en pleitte in Brussel voor de omarming van het mineralenaangiftesysteem MINAS. Tevens kwam zij met aanvullend beleid voor de droge zandgronden, hetgeen inhield dat in deze gebieden voor stikstof strengere verliesnormen gingen gelden.²¹⁷ In september 2001 schortte LTO Nederland het overleg met de minister wederom op. Deze keer mede omdat zij vond dat een te groot gebied als droge zandgrond was aangemerkt.²¹⁸ Toch gold ook nu weer dat LTO Nederland zich niet te sterk tegen de aanscherping van het Nederlandse beleid kon verzetten, omdat deze aanscherping tevens diende ter afwending van het strengere Europese mestbeleid. Als de organisatie geen verzet leverde, kon de minister zonder probleem de verliesnormen aanscherpen en zou de achterban morren, als zij wel succesvol weerstand bood, nam de kans op Europees ingrijpen toe: het was een klassieke Catch-22. De enige mogelijke strategie leek om samen met het landbouwministerie te proberen Brussel te overtuigen van de Nederlandse aanpak.

Naast het landbouwministerie en LTO Nederland, pleitten ook de Nederlandse milieubeweging en de waterleidingbedrijven in Brussel voor het behoud van MINAS. Weliswaar wensten de milieuorganisaties strengere verliesnormen dan het landbouwministerie hanteerde, maar zij verkozen het subtiele Nederlandse systeem van verliesnormen boven het Europese systeem, waarbij slechts de aanvoer van stikstof en fosfaat werden geregistreerd.²¹⁹ De gezamenlijke Nederlandse inzet voor het mineralenaangiftesysteem mocht niet baten. In oktober 2003 velde het Europese Hof van Justitie in Luxemburg een vernietigend oordeel over het Nederlandse mestbeleid. MINAS was voor Europa niet acceptabel.²²⁰ Hoewel de Nederlandse regering ondertussen bij de Europese Commissie een verzoek had ingediend om de aanvoernorm voor stikstof voorlopig te mogen blijven overschrijden,²²¹ maakte de uitspraak van het Hof één ding heel duidelijk: de Europese wet kon niet worden genegeerd. Dit maakte het belangrijk al in een vroeg stadium invloed uit te oefenen op de Europese wetgeving. Het was deze wijze les die LTO Nederland uit het mestdebaat trok. De organisatie paste hem meteen toe in de praktijk, door goed op te letten hoe Europa invulling gaf aan een nieuwe kaderrichtlijn voor de waterkwaliteit. LTO Nederland wilde graag bijtijds verhinderen dat de nieuwe waterrichtlijn net zo'n struikelblok werd als de nitraatrichtlijn

---

²¹⁷ *Oogst*, 31 juli 1998 p. 19, 4 december 1998 p. 18-19, 9 juli 1999 p. 14, 20 augustus 1999 p. 22-23 en 25.

²¹⁸ *Oogst*, 14 september 2001 p. 6.

²¹⁹ *Natuur en milieu*, december 2003 p. 10; *Oogst*, 16 oktober 1998 p. 17.

²²⁰ *Oogst*, 10 oktober 2003 p. 11.

²²¹ *Oogst*, 8 februari 2002 p. 9, 1 maart 2002 p. 9, 27 juni 2003 p. 11.

uit 1991.²²²

Sectorale initiatieven voor een beter imago

Een belangrijk deel van het werk van LTO Nederland bestond uit directe lobbyvoering. Door onder meer het participeren in allerlei overlegorganen en het voeren van gesprekken met bewindslieden, probeerde zij de politieke besluitvorming te beïnvloeden. Zij deed dit met betrekking tot het Europa landbouwbeleid, rond de inrichting van de Groene Ruimte en bij het mest-, mineralen- en het bestrijdingsmiddelenbeleid. Naast deze directe strategie paste LTO Nederland een meer indirecte benadering toe. De organisatie trachtte op uiteenlopende manieren het publiek en zijn politieke vertegenwoordigers een positief beeld van de Nederlandse landbouw te geven. Door zelf initiatieven te nemen en deze breed uit te meten, hoopte zij via de publieke opinie de politiek te verleiden tot voor de landbouw gunstige besluiten.

Een deel van de initiatieven kwam voort uit het sectorale niveau. Sowieso lieten de sectoren in de jaren rond de millenniumwisseling een sterke dynamiek zien. Diverse initiatieven ter verbetering van sectorale prestaties zagen het licht. De glastuinbouw ontwikkelde na de crisis in de tomatenteelt nieuwe groentenrassen die beter aan de smaak van de consument voldeden, maar ook andere sectoren probeerden hun afzet veilig te stellen. Zij deden dit onder meer door middel van 'kolomcertificering'. Bij het systeem van kolomcertificering kregen de partijen in de productieketen – denk bijvoorbeeld bij de vleesproductie aan mengvoerfabrikanten, veehouders, dierenartsen, transporteurs en slachterijen – een certificaat als zij aan een aantal eisen voldeden. Deelnemers aan het certificatiesysteem mochten alleen zaken doen met andere gecertificeerde bedrijven. Op deze manier werd het gehele traject van een bepaald product door de productieketen bewaakt. Voor de deelnemende producenten was het certificaat of keurmerk een middel om zich op de voedingsmiddelenmarkt te onderscheiden. Afhankelijk van de wensen van de consument konden verschillende eisen aan de productie worden gesteld, bijvoorbeeld op de gebieden van grondstoffen- en geneesmiddelengebruik, hygiëne en dierenwelzijn. Deze eisen kwamen bovenop de door de overheid vastgestelde regels en voorwaarden. LTO Nederland was nauw betrokken bij de ontwikkeling van de nieuwe keurmerken en certificaten. Zo richtten haar vakgroep Melkveehouderij en de Nederlandse Zuivelorganisatie (NZO) in de tweede helft van de jaren negentig de Stichting Keten Kwaliteit Melk op. De stichting beheerde het zogeheten KKM-keurmerk voor de zuivelsector. Ongeveer tegelijkertijd stichtten LTO Nederland en de brancheorganisaties rond

---

²²² Oogst, 25 februari 2000 p. 13, 15 november 2002 p. 20-21, 28 november 2003 p. 6, 9 april 2004 p. 29, 4 juni 2004 p. 16, 9 juli 2004 p. 14, 8 april 2005 p. 13.

de varkenshouderij de Stichting Kolomsamenwerking Varkensvlees (Skovar). Het KKM-keurmerk voor de melkveehouderij werd een succes. Het Skovar-certificaat daarentegen legde het na enkele jaren af tegen het concurrerende PVE/IKB-keurmerk van het Productschap Vee, Vlees en Eieren en het Integraal Keten Beheer.²²³

De sectororganisaties en LTO-vakgroepen probeerden door het instellen van kwaliteitskeurmerken hun leden te bewegen tot een productiewijze die overeenkwam met de wensen van de consument. Dit was onderdeel van een bredere benadering. Alle binnen LTO Nederland vertegenwoordigde sectoren onderzochten de mogelijkheden om tot een maatschappelijk geaccepteerde manier van produceren te komen. Het resultaat was een aantal sectorale toekomstvisies. Voorbeelden daarvan waren de rapporten *Nederland tuinbouwland* en *Glastuinbouw kiest voor milieu en economie* van de glastuinbouwsector, de toekomstvisie *Iedereen kiplekker* van de pluimveesector, het rapport *Kwaliteit en verantwoordelijkheid* van de LTO-vakgroep Varkenshouderij, *Compositie in groenten* van de vakgroep Vollegrondsgroenteteelt en *Bloeiende akkers* van de vakgroep Akkerbouw.²²⁴ De betreffende rapporten bevatten allerlei voorstellen voor reorganisatie en vernieuwing. Zo pleitte de glastuinbouwsector voor herstructurering en concentratie van de Nederlandse glastuinbouwgebieden. Dit zou volgens de sector leiden tot een lager gasverbruik, hetgeen goed was voor het milieu en tevens bijdroeg aan de beheersing van de bedrijfskosten. Bovendien zou concentratie van de glastuinbouw zorgen voor minder aantasting van het landschap. De sectoren Akkerbouw en Vollegrondsgroenteteelt presenteerden in hun rapporten onder meer plannen voor vermindering van het bestrijdingsmiddelengebruik. De sectoren stelden hun toekomstplannen op met het idee dat door zelf het initiatief te nemen extra overheidsingrijpen kon worden voorkomen, bijvoorbeeld op het gebied van de mestproductie of het bestrijdingsmiddelengebruik. Ze waren zo gedeeltelijk initiërend en gedeeltelijk reagerend van aard. Dit kwam duidelijk tot uitdrukking in het eerder genoemde rapport *Uitzicht op een veelzijdige toekomst*, waarin de vakgroep Melkveehouderij in 1998 zijn toekomstvisie uiteenzette. ‘Zelf sturen of worden gestuurd’, zo luidde een terugkerend zinnetje uit het stuk.

Aan het begin van de eenentwintigste eeuw begonnen verschillende van de agrarische sectoren met het opstellen van maatschappelijke jaarverslagen. Vroege voorlopers van deze maatschappelijke jaarverslagen waren de voortgangsreportages van de bloembollensector, die sinds 1996 jaarlijks verschenen.

²²³ Marieke Meusen en Sebastien Deneux, Een Babylonische keurmerkverwarring?; *Oogst*, 18 april 1997 p. 34-35, 26 februari 1999 p. 26, 27 en 29. Trog. Ledenblad NVV (nummer 99, maart 2003).

²²⁴ *Nederland tuinbouwland*; *Glastuinbouw kiest voor milieu en economie*; *Kwaliteit en verantwoordelijkheid*; *Compositie in groenten*; *Bloeiende akkers*; Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 5 mei 1998, Bijlage 1 Rapport getiteld Iedereen kiplekker! Een visie op de ontwikkelingen in de pluimveesector in de periode 1998-2004.

De voortgangsreportages werden gepubliceerd onder auspiciën van het zogeheten Doelgroepenoverleg. Dit was een overlegorgaan van landelijke, provinciale en gemeentelijke overheden, de waterschappen en de bloembollensector, met als doel om in goed overleg de sector minder milieubelastend te maken. Vanaf 2000 ging het Doelgroepenoverleg verder onder de nieuwe naam Landelijk Milieuoeverleg Bloembollen. De voortgangsreportages van de bloembollensector maakten inzichtelijk hoeveel meststoffen en bestrijdingsmiddelen de sector gebruikte en wat voor invloed dit had op de waterkwaliteit in de belangrijkste bloembollenteeltgebieden.²²⁵ In 2001 publiceerde de LTO-vakgroep Glastuinbouw, als eerste van de in LTO Nederland vertegenwoordigde sectoren, een eigen maatschappelijk jaarverslag,²²⁶ in 2004, volgde de LTO-vakgroep Varkenshouderij.²²⁷ Beide sectoren kozen ervoor om bij het schrijven van hun maatschappelijke jaarverslag een onafhankelijke organisatie in te schakelen. De vakgroep Glastuinbouw betrok de informatie voor haar jaarverslag van het Landbouw Economisch Instituut (LEI); de vakgroep Varkenshouderij schakelde het Centrum voor Landbouw en Milieu (CLM) in. De maatschappelijke jaarverslagen waren bedoeld om aan de buitenwacht duidelijk te maken wat de desbetreffende sector op de gebieden van milieu, maatschappij en eventueel dierenwelzijn had bereikt. Met de verschillende sectorplannen en het project Maatschappelijk Ondernemen, waarover straks meer, bevorderde LTO Nederland concrete veranderingen in de agrarische bedrijfsvoering. Met de maatschappelijke jaarverslagen beoogde zij de bereikte resultaten te tonen, om zo het imago van de landbouwsector te verbeteren.²²⁸ De maatschappelijke jaarverslagen pasten binnen een nieuwe vorm van openheid van LTO Nederland naar politiek en samenleving. De organisatie was open over haar doelstellingen, haar strategie, de spelende dilemma's en de bereikte resultaten. Deze openheid ging gepaard met een mate van trots. Bij het tienjarig bestaan van LTO Nederland in 2005 vatte LTO-directeur Duijzer de nieuwe benadering samen met de metafoor: 'We hebben de vensters wagenwijd opengezet'.²²⁹

Maatschappelijk verantwoord ondernemen onder een gedragscode

Bovenop de aanpassingen op sectorniveau wilde LTO Nederland een meer algemene omslag in de landbouw bewerkstelligen. Hiertoe stelde de organisatie een gedragscode op. De gedragscode bevatte een aantal regels voor maatschappelijk verantwoord ondernemerschap. Deze regels stonden los

²²⁵ *Activiteitenverslag 2004 Koninklijke Algemeene Vereniging voor Bloembollencultuur*, 12; *Activiteitenverslag 2006 Algemeene Vereniging voor Bloembollencultuur*, 19.

²²⁶ *Duurzaam en gedurfd*, 3.

²²⁷ *Varkenshouderij in beweging*.

²²⁸ *Oogst*, 3 januari 2003 p. 17, 21 maart 2003 p. 17, 30 mei 2003 p. 17.

²²⁹ *Oogst*, 7 januari 2005 p. 17.

van de doelstellingen uit de sectorplannen en de eisen voor kolomcertificering. Ze waren bedoeld als overkoepelende ethische richtlijnen. Boeren en tuinders die bij hun ondernemerschap met de maatschappij rekening wilden houden, konden in de gedragscode aanwijzingen vinden hoe zij dat het best konden doen. Tegelijk was de gedragscode bedoeld als middel om agrariërs die niet met de wensen van de samenleving rekening hielden en de sector zo een slechte naam bezorgden tot de orde te roepen. LTO Nederland hield de mogelijkheid open om na invoering van de gedragscode, leden die zich niet aan de code hielden uit de organisatie te zetten.²³⁰ Met haar stimulering van het maatschappelijk verantwoord ondernemerschap stond LTO Nederland niet op zich. In de jaren rond de millenniumwisseling was het maatschappelijk verantwoord ondernemen in het Nederlandse en internationale bedrijfsleven een veelbesproken onderwerp.²³¹ Talrijke grote en kleinere ondernemingen stelden in deze periode een interne gedragscode op. Hierbij speelde de behoefte aan positieve profilering richting burgers en consumenten, maar ook het motief om door deze vorm van zelfregulering ingrijpen door de overheid te voorkomen. De maatschappelijke acceptatie van een bedrijf of bedrijfstak was een *licence to operate* of een *licence to produce*, zo heette het in de modetermen uit die tijd. Het olieconcern Shell vormde het bekendste voorbeeld van een bedrijf dat zich vanaf de tweede helft van de jaren negentig als maatschappelijk verantwoorde onderneming ging profileren. Shell koos voor deze benadering nadat de onderneming in 1995 ernstige imagoschade had opgelopen toen zij het afgedankte olielaadstation Brent Spar in de diepzee wilde afzinken. Het concern zag onder druk van de door milieuorganisatie Greenpeace gemobiliseerde publieke opinie uiteindelijk van het afzinken af, maar de imagoschade was toen al geleden.²³² Andere multinationale ondernemingen die zich op het maatschappelijk verantwoord ondernemen richtten, waren bijvoorbeeld de chemiereuzen DSM en Akzo Nobel, het meubelconcern IKEA en de fastfoodketen McDonalds.

Binnen LTO Nederland was het de werkgroep Land- en Tuinbouw en Ethiek die het maatschappelijk verantwoord ondernemen duidelijk op de agenda zette. Dit gebeurde in 2000, toen de werkgroep een projectvoorstel rond het thema ontwikkelde.²³³ Op dat moment werd binnen de organisatie overigens al volop over de maatschappelijke betrokkenheid van landbouwend Nederland nagedacht en gesproken. Dit gebeurde echter nog niet onder het

²³⁰ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 22 oktober 2002, Bijlage 15 Agrarisch ondernemen op maatschappelijke gronden: basisnotitie ten behoeve van het LTO-project Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen, Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 20 mei 2003, Bijlage 11 Voorstel invoering van een gedragscode voor leden van LTO-organisaties.

²³¹ Zie in dit verband: *De winst van waarden*.

²³² Grant Jordan, *Shell, Greenpeace and the Brent Spar*.

²³³ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 3 oktober 2000, Bijlage B Verslag van de vergadering van de werkgroep Land- en Tuinbouw en Ethiek gehouden op 15 september 2000 te Utrecht.

kopje van het maatschappelijk verantwoord ondernemen. In mei 1998 sprak LTO-voorzitter Doornbos bijvoorbeeld: ‘We weten wat we willen: het bereiken van economische, ecologische en maatschappelijke duurzaamheid.’²³⁴ Vermoedelijk doordat de behoefte aan maatschappelijke betrokkenheid op meer plaatsen binnen de organisatie leefde, werd het initiatief van de ethiekwerkgroep meteen door het bestuur omarmd. De jaren daarop bleef de werkgroep nauw betrokken bij de verdere uitwerking van zijn initiatief.²³⁵ Het project begon met een fase van bewustmaking. LTO Nederland maakte de bij haar aangesloten boeren en tuinders bewust van het belang van het maatschappelijk verantwoorde ondernemerschap. Dit gebeurde door middel van lezingen, artikelen, interviews, enzovoort. Zo zette de voorzitter van de werkgroep Ethiek, Albert Lanting, op 2 maart 2001 in *Oogst* uiteen waarom het zo belangrijk was om maatschappelijk te gaan ondernemen. Zijn betoog maakt goed duidelijk dat LTO Nederland, net zoals de maatschappelijk ondernemende multinationals, beducht was voor het verlies aan vertrouwen van de burgers en de politiek. Lanting vertelde: ‘Bij grote multinationals speelt het onderwerp al langer, omdat die eerder onder druk werden gezet door de milieubeweging en de publieke opinie. Shell werd gezien als milieucrimineel toen het de Brent Spar in zee wilde dumpen en liet zich door het publiek terugfluiten. Nu zijn wij regelmatig het mikpunt. Als we de vergelijking met Shell doortrekken, is duidelijk dat we veel kwetsbaarder zijn. Bij ons gaat het immers over gerezen twijfel aan de kwaliteit van onze producten, om het voedsel van de consument. Als Shell zijn boodschap al niet kon overbrengen, dan zullen wij er nog veel harder aan moeten trekken om onze praktijken en de beeldvorming daarover te veranderen. (...) Als het beeld ontstaat dat er met de voedselproductie iets mis gaat, dan hebben wij een ethisch probleem met vergaande gevolgen. Verlies aan vertrouwen betekent twijfel aan onze integriteit, aan de zorgvuldigheid waarmee wij omgaan met waarden als voedselveiligheid en gezondheid. Zonder vertrouwen van de consument, zonder een geloofwaardig verhaal verkopen we minder. We zullen dan ook politieke steun verliezen, omdat politici de kant van het publiek kiezen. Daarom moeten we het in het project Maatschappelijk Ondernemen weer over ethiek hebben, over de waarden waar we voor staan. (...) Ook het opstellen van een eigen beroepscode brengt ons tot gezamenlijke afspraken over onze handelswijze. Als één ondernemer zich niet aan de regels houdt, heeft dit gevolgen voor iedereen. In zo’n gedragscode leggen we als brancheorga-

---

²³⁴ *Oogst*, 22 mei 1998 p. 19.

²³⁵ Zie voor de opbouw en fasering van het LTO-project Maatschappelijk Ondernemen: Archief LTO Nederland, Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 23 oktober 2001, Bijlage 10 Projectplan getiteld Ondernemen in balans. LTO en Maatschappelijk Ondernemen. Plan van aanpak; Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 20 mei 2003, Bijlage 10 Project Maatschappelijk verantwoord ondernemen: Tussentijdse evaluatie en voorstel voor invulling van vervolgtijdstudie.

nisatie en als leden onze maatschappelijke verantwoordelijkheden vast. Daarmee blijven we ook de Tweede Kamer een slag voor, die geneigd is om dit af te dwingen.²³⁶

Deels parallel aan, deels volgend op de fase van bewustmaking, organiseerde LTO Nederland een breed intern debat over het maatschappelijk verantwoord ondernemen. Onder redactie van Ton Duffhues stelde de organisatie een discussienota op, die als uitgangspunt en leidraad voor de discussie fungeerde. In dit stuk, getiteld Agrarisch Ondernemen op Maatschappelijke Gronden, verwoordde LTO Nederland wat zij onder maatschappelijk ondernemerschap verstond. Zij omschreef deze vorm van ondernemen als 'een transparante manier van zaken doen die afgestemd is op de wensen van de samenleving en die zowel gericht is op winst in de vorm van geld als op maatschappelijke winst'. Bij het aspect van de maatschappelijke winst ging het om het rekening houden met het natuurlijk leefmilieu en met de mensen binnen en buiten het bedrijf. Met deze omschrijving sloot LTO Nederland aan bij de gangbare opvatting dat het bij het maatschappelijk verantwoorde ondernemen draaide om de drie P's van *people*, *planet* en *profit*.²³⁷ Daarnaast onderscheidde de organisatie nog een vierde component van het maatschappelijk ondernemen, namelijk de persoonlijke waardenoriëntatie van de ondernemer. Het ging hierbij aldus de opstellers van de discussienota om vragen als: wie wil ik als boer zijn; hoe sta ik in de wereld; welke verantwoordelijkheid voel ik voor mijn dieren; is winstmaximalisatie voor mij leidend; welke bijdrage wil ik leveren aan de kwaliteit van het platteland en de bestrijding van armoede elders; hoe sta ik als werkgever tegenover mijn personeel en waar mag de consument mij op aanspreken?²³⁸ Deze en aanverwante vragen stonden bij de interne LTO-discussie over het maatschappelijk verantwoorde ondernemen centraal. De bedoeling van het debat was helder te krijgen wat de Nederlandse boeren als de specifieke waarden en normen voor hun agrarische arbeid beschouwden. Zo zou een concrete invulling aan het maatschappelijke ondernemen kunnen worden geven. De discussie vond plaats in 2002 en 2003. In die periode organiseerde LTO Nederland allerlei themadagen en andere bijeenkomsten over het maatschappelijk ondernemerschap. Omdat het juist bij dit thema belangrijk was het debat niet volledig naar binnen gericht te laten zijn, kwamen ook relatieve buitenstaanders aan het woord. Op het jaarsymposium van 2002 bijvoorbeeld, kregen de hoofdredacteur van het vrouwen tijdschrift *Libelle*, Franska Stuij, en Rabobankdirecteur Bart Jan Kouwel de gelegenheid hun visie te geven op de plaats van de agrarische

²³⁶ *Oogst*, 2 maart 2001 p. 18.

²³⁷ *Onwards with profit, people, planet*.

²³⁸ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 22 oktober 2002, Bijlage 15 Agrarisch ondernemen op maatschappelijke gronden: basisnotitie ten behoeve van het LTO-project Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen.

sector in de maatschappij. Korte tijd later zette hoogleraar Bedrijfsethiek Eduard Kimman zijn denkbeelden voor een gehoor van LTO-leden uiteen.²³⁹

Ter voltooiing van het proces stelde LTO Nederland in 2003 een concept-gedragscode op. Deze gedragscode bevatte de volgende zes regels: 1. De ondernemer aanvaardt de eigen verantwoordelijkheid voor wat er op zijn bedrijf en erf gebeurt en is daarmee zelf verantwoordelijk voor de gevolgen van de bedrijfsvoering voor de mens en de natuurlijke omgeving. 2. De ondernemer voert zijn activiteiten uit op basis van eerlijkheid, integriteit en openheid. 3. De ondernemer houdt in zijn bedrijfsvoering rekening met wat redelijkerwijs door de samenleving gewenst wordt ten aanzien van de veiligheid van producten, de gezondheid en het welzijn van de dieren, het duurzaam gebruik en beheer van grondstoffen, bodem, natuur en water. 4. De ondernemer doet zaken met betrouwbare leveranciers van bedrijfsmiddelen en afnemers van producten. 5. De ondernemer gedraagt zich als een betrouwbare werkgever die respectvol omgaat met zijn werknemers. 6. De ondernemer onderneemt geen activiteiten die het imago van de agrarische sector schade toebrengen en berokkent zijn collega-ondernemers in de land- en tuinbouw geen schade door onverantwoorde bedrijfsvoering. Aangezien LTO Nederland in strikte zin geen individuele leden had, maar was opgebouwd uit regionale en sectorale landbouworganisaties, kregen de aangesloten organisaties het verzoek voor hun individuele leden een gedragscode in te voeren. Het door LTO Nederland opgestelde concept kon hierbij als voorbeeld dienen.²⁴⁰ De ZLTO trad op dit vlak het meest voortvarend op. Ondertussen was deze organisatie, naar aanleiding van de MPA-hormoonaffaire uit 2002, al op eigen initiatief begonnen aan het opstellen van een gedragscode. Zij voerde deze per 1 januari 2004 voor haar leden in. Tezelfdertijd stelde de ZLTO een vertrouwenscommissie in waar lokale afdelingen terecht konden als individuele leden in strijd met de gedragscode handelden.²⁴¹

Ter verdediging van de eigen goede naam

LTO Nederland werkte op verschillende manieren aan de verbetering van het agrarisch imago. Met onder meer de sectorale jaarverslagen en het maatschappelijk verantwoord ondernemerschap trok zij op dit vlak het initiatief naar zich toe. Desondanks zag de organisatie zich regelmatig in het defensief gedrongen. Meermaals voelde zij zich genoodzaakt te reageren op volgens

²³⁹ Oogst, 11 oktober 2002 p. 18; Archief LTO Nederland, Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 25 februari 2003, Bijlage 6 Verslag LTO themadag Maatschappelijk verantwoord ondernemen De Meern 17 januari 2003.

²⁴⁰ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 20 mei 2003, Bijlage 11 Voorstel invoering van een gedragscode voor leden van LTO-organisaties.

²⁴¹ Oogst 13 december 2002 p. 17, 30 mei 2003 p. 17, 20 juni 2003 p. 17, 4 juli 2003 p. 15, 12 december 2003 p. 13, 13 februari 2004 p. 15.

haar onterechte aantijgingen jegens de Nederlandse landbouw. Zo diende LTO Nederland in 1998 een klacht tegen de Dierenbescherming in bij de Reclame Code Commissie. Dit gebeurde op initiatief van de WLTO en de Nederlandse Organisatie van Konijnenhouders (NOK). Eerder dat jaar had de Dierenbescherming in een dagbladadvertentie, onder het kopje 'Boeren-slimheid', stelling genomen tegen wat zij typeerde als de 'verborgen bio-industrie'. De dierenrechtenorganisatie doelde daarmee op de konijnen-, kalkoenen-, eenden- en struisvogelhouderij. De advertentie wekte diepe verontwaardiging bij de desbetreffende veehouders. NOK-voorzitter Frans Hurkmans verwoordde het als volgt: 'De advertentie riep een sfeer op alsof we criminelen zijn die in het geniep wetten en regels overtreden.' De reclame Code Commissie achtte de klacht gegrond en gaf daarom de Dierenbescherming het advies de advertentie niet meer te gebruiken.²⁴²

In hetzelfde jaar verzocht LTO Nederland aan de redactie van het NOS-journaal om bij nieuwsitems over de dierziekte BSE niet telkens hetzelfde filmpje van een zwalkende, doodzieke Engelse koe te tonen. De gebruikte beelden waren volgens de boeren- en tuindersorganisatie niet illustratief voor de Nederlandse situatie.²⁴³ De angst van de consument voor BSE leidde trouwens ook tot enkele concrete ingrepen in de veehouderij die puur en alleen bedoeld waren om het imago veilig te stellen. Zo besloot de pluimveesector in 1998 dat er in het kippenvoer geen diermeel meer mocht worden verwerkt dat afkomstig was van kadavers. Eerder was door de Europese Commissie het gebruik van diermeel in rundveevoeders verboden. Vermoed werd dat veel runderen met BSE besmet waren geraakt door het eten van voer met diermeel van zieke dieren. Voor zover bekend kleefden er geen risico's voor de gezondheid van mens en dier aan het gebruik van diermeel in pluimveevoeders. Zo bezien, was er dus geen reden om met de verwerking van kadavers in het pluimveevoer te stoppen. Met oog op het imago van de sector was hier wel alle reden toe. De pluimveesector wilde koste wat het kost voorkomen dat bij consumenten de vrees ontstond dat het eten van pluimveeproducten niet veilig was.²⁴⁴

In 2001 zag de rundveesector zich genoodzaakt haar goede naam te verdedigen. In mei van dat jaar werd bekend dat twee voetballers van het Nederlandse elftal, Frank de Boer en Edgar Davids, positief waren getest op het verboden, spierversterkende middel nandrolon. Bert Konterman, die op dat moment als verdediger bij de Glasgow Rangers speelde, meende te weten hoe zijn collega's aan hun te hoge nandrolonspiegel kwamen. Volgens hem

---

²⁴² *Oogst*, 12 juni 1998 p. 17.

²⁴³ *Oogst*, 4 december 1998 p. 13.

²⁴⁴ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 5 mei 1998, Bijlage 1 Rapport getiteld Iedereen kiplekker! Een visie op de ontwikkelingen in de pluimveesector in de periode 1998-2004.

hadden De Boer en Davids het verboden middel in hun lichaam gekregen door het eten van een Nederlandse biefstuk tijdens een trainingskamp van het Nederlandse elftal. Op de website van zijn Schotse club meldde Konterman dat de Nederlandse boeren hun koeien met nandrolon injecteerden om de vleesproductie te verhogen. Volgens Konterman zou zo iets in Schotland nooit gebeuren: 'Hier hebben de koeien geen nandrolon nodig om te groeien. Hier is voldoende frisse lucht.' Kontermans uitlatingen vielen bij LTO Nederland niet in goede aarde. Namens de organisatie stuurden de bestuurders uit de rundveehouderij Siem Jan Schenk en Wynand Offenberg een brief aan de voetballer waarin zij hun verontwaardiging uitten. Ze beschouwden Kontermans uitlatingen als een vorm van 'ongefundeerde antireclame', die van 'grote onwetendheid' getuigde. Konterman werd uitgenodigd om eens kennis te komen maken met de Nederlandse veehouderij.²⁴⁵

Een groot conflict over uitlatingen en beeldvorming deed zich voor met de Stichting Varkens in Nood. Aangezien Varkens in Nood tegen de intensieve varkenshouderij streed, was bij landbouwers het optreden van deze organisatie in elk geval onderwerp van gesprek, zo niet thema van discussie. Desalniettemin bestond tussen LTO Nederland en Varkens in Nood lange tijd een normale, zakelijke verstandhouding. In het voorjaar van 2000 werkten beide organisaties naar tevredenheid samen in een onderwijsproject voor de basisscholen, waarbij schoolkinderen de gangbare en de biologische varkenshouderij konden vergelijken.²⁴⁶ Een halfjaar later was van deze goede samenwerking niets meer over. Om de eigen zaak onder de publieke aandacht te brengen, vroeg Varkens in Nood regelmatig bekende Nederlanders om een tijdje als vertegenwoordiger of 'ambassadeur' van de organisatie op te treden. In oktober 2000 trad de zanger en cabaretier Robert Long als ambassadeur aan. Long kweet zich van zijn taak en liet meteen goed van zich horen. Op 18 oktober plaatste het *Agrarisch Dagblad* onder de titel 'Varkens zijn de joden van de vleesindustrie' een interview met de zanger dat er niet om loog. In het interview verklaarde Long onder meer: 'Wat Dachau was voor de joden, dat is de vleesindustrie voor varkens.' De beelden van de ruiming tijdens de laatste varkenspestepidemie, waarbij gedode varkens met grijpers werden verwijderd, deden hem denken aan de stapels lijken uit de concentratiekampen die met bulldozers in massagraven werden geschoven. 'De varkens worden vanaf hun geboorte getreiterd, verminkt en gemarteld: men denkt dat men alles mag uitvreten wat God verboden heeft', zo liet de kersverse ambassadeur van Varkens in Nood optekenen. Op de schuldvraag wilde Long nadrukkelijk niet ingaan. Hij wilde dus ook geen schuld bij de boeren leggen. In dit verband verklaarde hij: 'Let wel, het gaat er niet om of boeren schuldig

²⁴⁵ *Algemeen Dagblad*, 11 mei 2001; *Trouw*, 11 mei 2001; *Oogst*, 18 mei 2001 p. 20.

²⁴⁶ *Oogst*, 4 december 1998 p. 4-5, 17 maart 2000 p. 18, 27 oktober 2000 p. 16, 10 november 2000 p. 18.

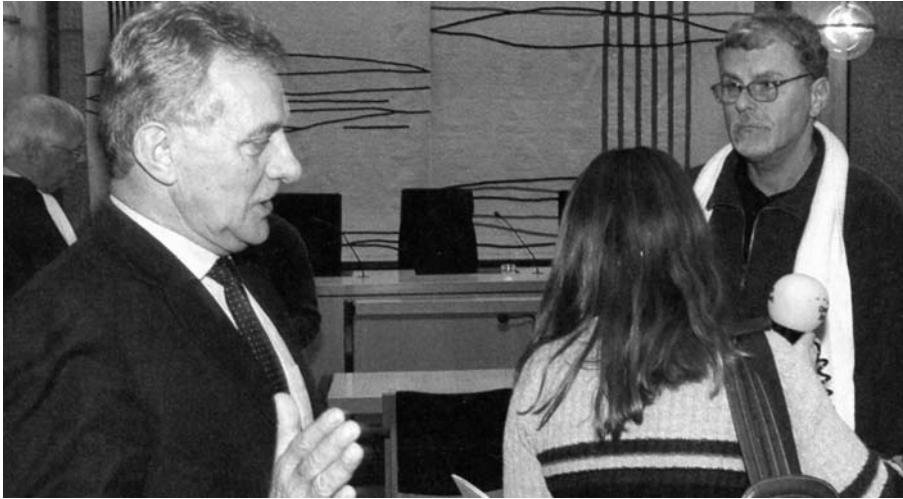
zijn. Dat is een heel andere discussie.’ Een groot deel van het interview ging over de morele rol die de supermarkten volgens Long hadden. De supermarkten zouden hun klanten de keuze moeten bieden tussen biologisch vlees en dat wat Long consequent aanduidde als ‘martelvlees’. Als zij dit deden, zou de consument vermoedelijk vanzelf voor biologisch vlees kiezen. Behalve dat dit vlees op een diervriendelijker manier werd geproduceerd, was het volgens Long ook veel gezonder. Over de kwaliteit van het product uit de bio-industrie oordeelde hij vernietigend: ‘de martelvarkens worden volgestopt met medicamenten en groeibevorderaars.’²⁴⁷ Een dag later, op 19 oktober, schoof Long aan bij het tv-actualiteitenprogramma NOVA. Het leverde een wat rommelige discussie op, waarbij verschillende personen door elkaar praat-ten. Onderlinge miscommunicatie leidde ertoe dat het leek alsof Long toegaf dat hij de individuele varkensboeren met kampbeulen vergeleek.²⁴⁸

Longs interview in het *Agrarisch Dagblad* en zijn optreden in NOVA vielen bij LTO Nederland totaal verkeerd. De top van de organisatie besloot een kort geding tegen de cabaretier en de stichting Varkens in Nood aan te span-nen. De inzet was dat Long zijn uitspraken publiekelijk introk en niet meer herhaalde, op straffe van een dwangsom. Voorafgaand aan de zitting, die plaatsvond op 15 november in Amsterdam, verklaarde Long dat het, anders dan LTO Nederland in de dagvaarding stelde, nooit zijn bedoeling was ge-weest om de individuele varkenshouders met kampbeulen te vergelijken. Deze uitspraak was hem tijdens de NOVA-uitzending in de mond gelegd. Er waren hem op een gegeven moment namelijk meerdere vragen tegelijk ge-steld, waarbij hij slechts op één daarvan bedoeld had positief te antwoorden. Hierop liet LTO Nederland de eis met betrekking tot deze vermeende uit-spraak vallen. Van zijn uitlatingen in het *Agrarisch Dagblad* weigerde Long iets terug te nemen. De ambassadeur van Varkens in Nood had geen spijt van zijn uitspraken. Hij achtte ze niet disproportioneel. LTO Nederland dacht hier heel anders over. De organisatie beschouwde de uitlatingen van Long als onnodig grievend en onjuist. Hoe diep het gevoel van aangedaan onrecht was, blijkt uit een verklaring van LTO-directeur Duijzer in *Oogst*. Duijzer zei: ‘Het verbaast mij hoe wij elkaar in Nederland om de oren slaan. Dit is vergroving van taalgebruik. Voor zover ik weet is dit niet eerder voorgeko-men. Je kunt iemand een klootzak vinden, iemand verkeerd vinden hande-len. Je mag alles vinden. Dan hoort niemand mij. Maar als je een sector te kijk zet, ondernemers vergelijkt met nazibeulen, met hoe mensen zich in concentratiekampen gedragen hebben, als je zegt dat alle varkens worden volgestopt met groeihormonen en medicijnen, dan denk ik ‘stop’. Daar ein-digt het begrip. Robert Long begeeft zich buiten de normale kaders van de

²⁴⁷ *Agrarisch Dagblad*, 18 oktober 2000.

²⁴⁸ *Oogst*, 24 november 2000 p. 18, 7 juni 2002 p. 15.

mensheid.’ Volgens LTO Nederland ging het bij de zaak Long om de principewestie of de vrijheid van meningsuiting in Nederland onaantastbaar was, of dat fatsoensnormen grenzen aan deze vrijheid stelden.²⁴⁹

Vakgroepvoorzitter Chris van Gisbergen (links) toont op 15 november 2000 in de rechtbank van Amsterdam met een afkeurend gebaar zijn ongenoegen over de wijze waarop Robert Long (rechts) zich eerder tegen de varkenshouderij uitsprak. (Foto-archief Nieuwe Oogst - LLTB, LTO Noord, ZLTO)

Op 30 november 2000 deed de rechter uitspraak. Voor LTO Nederland draaide het op een teleurstelling uit. Long hoefde zijn uitspraken niet terug te nemen. Volgens het gerecht was het overduidelijk dat de door de cabaretier gemaakte vergelijking tussen varkensbedrijven en concentratiekampen niet letterlijk moest worden genomen. Het was, aldus de rechter, een welbewust overdreven vergelijking bedoeld om te choqueren en het publiek wakker te schudden. Dit viel onder de vrijheid van meningsuiting. De rechtbank meende verder dat Long zich niet speciaal tegen de varkenshouders had gericht: hij had zich tegen het gehele complex van voedselindustrie, overheid en consumenten gekeerd. Ten slotte oordeelde de rechter dat LTO Nederland niet aannemelijk had kunnen maken dat de uitspraak dat varkens met medicamenten en groeibevorderaars werden volgestopt onjuist was. Met name voorzitter Chris van Gisbergen van de LTO-vakgroep voor de Varkenshouderij reageerde zeer ontstemd op de uitspraak. Volgens Van Gisbergen had Long het vege lijf gered door op de zitting te verklaren dat het niet zijn bedoeling was

²⁴⁹ *Agrarisch Dagblad*, 16 november 2000, 1 december 2000; *Oogst*, 27 oktober 2000 p. 6, 10 november 2000 p. 18, 24 november 2000 p. 18.

geweest om varkenshouders te vergelijken met beulen. ‘Zo lust ik er nog wel een. Dat betekent dat je iemand mag beledigen. Krijg je een kort geding aan je broek, dan zeg je gewoon dat het de bedoeling niet is geweest om iemand te beledigen’, aldus Van Gisbergen. Desondanks probeerde LTO Nederland een positieve draai aan de rechterlijke uitspraak te geven. De organisatie liet via de media weten dat het geding niet voor niets was geweest: Long had afstand genomen van de vergelijking met kampbeulen, waarmee de angel uit de zaak was.²⁵⁰

De wonden waren echter nog niet geheeld, zo bleek anderhalf jaar later. Op 6 mei 2002, negen dagen voor de Tweede Kamerverkiezingen, werd de charismatische politicus Pim Fortuyn vermoord. Fortuyn was lijsttrekker van de naar hem vernoemde Lijst Pim Fortuyn (LPF). Zijn moordenaar was de toen tweeëndertigjarige Volkert van der Graaf. Deze laatste had onder veehouders al langer een beruchte reputatie. Van der Graaf was namelijk een gedreven en bekwame medewerker van de Vereniging Milieuoffensief (VMO): een organisatie die middels juridische procesvoering tegen met name de intensieve veehouderij streed. Na de moord op Fortuyn ging er een schok door Nederland, gevolgd door een lange periode van polarisatie. Naar aanleiding van de moord op Fortuyn plaatste *Oogst* op 17 mei 2002 onder de kop ‘Dierenbeschermers radicaliseren’ een artikel over de diverse Nederlandse organisaties voor dierenrechten. In het bewuste artikel liet Dirk Duijzer zich uiterst kritisch uit over de dierenrechtenbeweging. Hij achtte de houding van veel dierenrechtenactivisten hypocriet: ‘Ze spelen de vermoorde onschuld, terwijl zij zelf het klimaat hebben geschapen waarin moord mogelijk werd.’ In een volgende passage verwees Duijzer naar het eerdere conflict met Long en de stichting Varkens en Nood: ‘Er is al jaren een haatcampagne tegen de veehouderij bezig, waarbij steeds meer is getolereerd. Niet alleen in illegale acties, maar ook in woorden. Boeren bestempelen als kampbeulen. Toen daarbij bleek dat zelfs acties van het Dierenbevrijdingsfront niet werden opgelost, is het klimaat voor een volgende stap geschapen. De bezinning over hun rol mis ik bij deze organisaties.’ In een reactie liet Varkens in Nood weten de uitlatingen van Duijzer onredelijk te vinden. Het was immers duidelijk dat Long de boeren niet met kampbeulen had willen vergelijken, zoals ook de rechter had geconcludeerd. Op het weerwoord van Varkens in Nood volgde een weerwoord van Duijzer. De LTO-directeur erkende dat Long inderdaad afstand had genomen van de vergelijking tussen varkensboeren en kampbeulen. De gemaakte vergelijking van de veehouderij met de holocaust was echter nooit door Long of de stichting Varkens in Nood herroepen. Dat stak. De verhouding tussen LTO Nederland en Varkens in Nood bleef ge-

---

²⁵⁰ *Agrarisch Dagblad*, 1 december 2000; *Oogst*, 8 december 2000 p. 17.

spannen.²⁵¹

Toch kwam er weldra verandering in de relatie tussen beide organisaties. Vanaf 2003 vond een voorzichtige toenadering plaats. Deels kwam dit doordat de nieuwe ambassadeur van Varkens in Nood, Jan Terlouw, een andere stijl van opereren had. In plaats van te provoceren en choqueren, sprak Terlouw zich uit voor samenwerking met de varkenshouders. Deze verandering was exemplarisch voor een bredere koerswijziging door Varkens in Nood. Nadrukkelijker dan voorheen richtte de organisatie haar pijlen op het maatschappelijke systeem waarbinnen de varkenshouderij functioneerde. Zij uitte kritiek op de consumenten, de Nederlandse en Europese overheid, maar vooral ook op de supermarkten. Op 20 november 2003 voerden vertegenwoordigers van LTO Nederland en Varkens in Nood een aftastend gesprek. Zij spraken hierbij af de kwestie Long niet meer op te rakelen. De toenadering resulteerde erin dat op 19 januari 2004 een delegatie van Varkens in Nood het bedrijf van LTO-lid Martin Houben in Ysselsteyn bezocht. Bij deze gelegenheid stelde campagneleider van Varkens in Nood Diana Saaman, die overigens zelf biologisch varkenshoudster was, zich nadrukkelijk achter de Nederlandse varkenshouderij op. Zij gaf aan te beseffen hoe lastig het was om als producent op de mondiale voedselmarkt een goed evenwicht te vinden tussen economisch rendement en dierenwelzijn. Op de vraag wat er over vijf jaar veranderd moest zijn in het welzijn van de varkens, antwoordde zij: 'We hopen dat economie en dierenwelzijn dan meer in balans zijn. We begrijpen heel goed dat dit niet van de ene dag op de andere kan. Maar we hopen dat de varkenshouderij wel in Nederland blijft. Niemand zou er gelukkig mee zijn als varkens bijvoorbeeld voortaan uit Polen komen. Een kleinere omvang van de varkenshouderij is voor ons geen doel. Het gaat om de manier van houden. Als de varkenshouderij in Nederland blijft, kunnen we juist invloed uitoefenen op de manier waarop varkens worden gehouden. Als dat in Polen gebeurt, niet.'²⁵² Deze gedachte sloot aan bij de argumentatie door LTO Nederland dat geen sprake mocht zijn van internationale liberalisering onder verschillende regels. Het liet zien dat de dierenrechtenbeweging zich vanuit een andere doelstelling voor hetzelfde probleem geplaatst zag als waar LTO Nederland voor stond: tot op zekere hoogte kon worden geprobeerd binnen Nederland de eigen belangen na te streven, maar tegelijk kreeg men steeds meer te maken met internationale ontwikkelingen die als nationale belangenorganisatie maar moeilijk te beïnvloeden waren. Zoals LTO Nederland bij haar lobbyvoering in Nederland rekening moest houden met bijvoorbeeld

---

²⁵¹ *Oogst*, 17 mei 2002 p. 10-11, 7 juni 2002 p. 15.

²⁵² Archief LTO Nederland, Agenda vergadering algemeen bestuur 9 december 2003, Bijlage 1 Verslag van de vergadering van de voorzitters veehouderij gehouden op 23 oktober 2003 te Den Haag; *Oogst*, 10 oktober 2003 p. 7, 23 januari 2004 p. 17, 1 oktober 2004 p. 14.

het Europese mestbeleid, kon de milieu- en dierenrechtenbeweging niet om het gegeven heen van de internationale vrije markt. Dit beperkte voor beide partijen de effectieve speelruimte.

Ondernemers van Nature

Ondernemers van Nature was een promotiecampagne waarmee LTO Nederland de bevolking voor de Nederlandse landbouw probeerde te winnen. Medio 1996 lieten enkele agrarisch georiënteerde bedrijven en organisaties, waaronder LTO Nederland, landbouwcoöperatie Cebeco-Handelsraad en de Rabobank, een onderzoek uitvoeren naar het imago van de landbouwsector in Nederland. Het onderzoek leverde een complex beeld op. Het imago van de agrariër als persoon bleek op hoofdlijnen goed te zijn; beter dan de boeren en tuinders zelf verwachtten. De Nederlandse agrariër werd getypeerd als sympathiek en ijverig. Ook het Nederlandse landbouwproduct kreeg een positief oordeel. Aan de andere kant was er forse kritiek op de wijze van produceren, die als milieu- en dierenvriendelijk werd gezien. Het deed nauwelijks af aan het positieve imago van de agrariër als persoon. Een meerderheid van de Nederlanders meende dat de individuele boeren en tuinders hun best deden om het milieu te sparen en dat zij slechts uit bittere noodzaak in gebreke bleven. De Nederlandse consument toonde geen duidelijke voorkeur voor het Nederlandse landbouwproduct boven de producten uit het buitenland. Sowieso kwam uit het onderzoek een grote mate van onverschilligheid ten aanzien van de landbouwsector naar voren. Veel respondenten, met name de jongeren, toonden nauwelijks interesse voor de agrarische sector. Het laatste baarde de onderzoekers zorgen. Zonder werkelijke betrokkenheid bij de landbouw zou de Nederlandse consument niet snel een welbewuste keuze maken voor het binnenlandse landbouwproduct. Dit probleem was overigens maar betrekkelijk, omdat het grootste deel van de Nederlandse agrarische productie in het buitenland werd afgezet. Toch beoogde LTO Nederland ook voor de exportgerichte segmenten van de landbouw de sympathie van de samenleving te winnen. Het paste bij het streven naar het verkrijgen van een maatschappelijke *licence to produce*. Juist op dit punt was echter sprake van een probleem. Hoewel immers de Nederlanders overwegend positief over de Nederlandse boer en zijn producten waren, oordeelden zij minder gunstig over de wijze van produceren door de agrarische sector.

Om de belangstelling voor de Nederlandse landbouw te vergroten, besloot het LTO-bestuur op 21 januari 1997 om een brede publieksgerichte imagocampagne op te zetten. Eerder vervulde de Stichting Public Relations Land- en Tuinbouw een belangrijke rol bij het promoten van de Nederlandse landbouw. De stichting kreeg hiervoor financiële steun van het Landbouwschap. Met de ontmanteling van het Landbouwschap kwam hieraan een eind.

Door met een nieuwe imagocampagne te komen, trok LTO Nederland het initiatief op dit gebied naar zich toe.²⁵³ Dit betekende niet dat de organisatie de campagne Ondernemers van Nature helemaal alleen organiseerde en financierde. LTO Nederland verzocht tientallen bedrijven, organisaties, coöperaties en product- en bedrijfsschappen om aan de campagne mee te doen. Het merendeel reageerde positief. Bedrijven die aan de campagne meebetaalden, waren onder meer Achmea, Cosun, Ernst en Young, Interpolis en de Rabobank. De organisatie en coördinatie van de campagne gebeurde vanuit de speciaal voor dit doel door LTO Nederland opgerichte stichting Hart voor het Land.²⁵⁴

Op zaterdagmorgen 19 september 1998 ging de voorlichtingscampagne Ondernemers van Nature officieel van start. Die ochtend werden op de centrale pleinen van vijftien steden lange ontbijttafels gedekt met daarop producten van het Nederlandse platteland. Iedereen die dat wilde, kon aanschuiven en een hapje mee-eten tijdens dit zogenoemde Nationale Ontbijt. Leden van het Nederlands Agrarisch Jongeren Contact leidden alles in goede banen. Het festijn trok over het hele land verspreid in totaal 15.000 belangstellenden.

Het Nationale Ontbijt van 19 september 1998 op De Dam in Amsterdam (Foto-archief Nieuwe Oogst - LLTB, LTO Noord, ZLTO)

²⁵³ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 21 januari 1997, Bijlage 3 Stuk getiteld Op weg naar een landelijke campagne voor de primaire sector, Bijlage L Stuk getiteld Beeldvorming rond de Nederlandse boer en tuinder, Bijlage L.a. Voorstel nationale publiekscampagne land- en tuinbouw, Agenda bestuursvergadering 4 maart 1997, Bijlage 1 Verslag van de vergadering van het bestuur van LTO-Nederland gehouden op dinsdag 21 januari 1997.

²⁵⁴ *Oogst*, 16 januari 1998 p. 14, 26 februari 1999 p. 24.

Amsterdam telde met 3.500 personen de meeste bezoekers. Het Nationale Ontbijt luidde het begin in van een week vol activiteiten. Zo stelden tijdens deze week, die bekend werd als de Week van het Platteland, veel boeren en tuinders hun bedrijf open voor bezoekers.²⁵⁵ Bij de start van de imagocampagne Ondernemers van Nature sprak LTO Nederland met haar partners af om het project in eerste instantie drie jaar te laten duren. Hierna vond een evaluatie plaats. Omdat de evaluatie goed uitpakte, kreeg de campagne vanaf 2001 een vervolg.²⁵⁶ Geleidelijk werden steeds meer agrarische pr-activiteiten onder de paraplu van Ondernemers van Nature samengebracht. Het betrof hierbij zowel nieuwe als al langer bestaande activiteiten. Gedacht kan worden aan de door de bloembollensector georganiseerde Nationale Bollendagen en het door de glastuinbouw opgezette Kom in de Kas, of aan het voor de schooljeugd bedoelde project Met de klas de boer op. Met steun van het door LTO Nederland aangestelde campagneteam maakte het televisieprogramma Tros Aktua in Bedrijf een aantal uitzendingen over het moderne boeren. Een andere manier waarop de Ondernemers van Nature zich profileerden, was via de sponsoring van een Nederlandse dameswielerploeg.²⁵⁷

Hoewel veel onderdelen van de bredere agrarische imagocampagne goed aansloegen, bleef het af en toe lastig balanceren op de grens van beeldvorming en werkelijkheid. Dit ondervond bijvoorbeeld de varkenshouderijsector bij haar reclameactiviteiten. Medio 2000 besloot de LTO-vakgroep Varkenshouderij om, in aansluiting op het project Ondernemers van Nature, een nieuwe imagocampagne voor de varkenssector te ontwikkelen.²⁵⁸ Het Productschap voor Vee en Vlees was bereid als medesubsidiënt van de campagne op te treden. Het verbond daaraan de voorwaarde dat alle Nederlandse varkenshouders bij het project werden betrokken en dus niet alleen zij die lid waren van LTO Nederland. Vanwege deze eis trad ook de Nederlandse Vakbond Varkenshouders toe als deelnemer aan de imagocampagne. Doordat de verhouding tussen LTO Nederland en de NVV enigszins moeizaam was, raakte ook de organisatie van de campagne wat gecompliceerd. Toch kon, na wat kleine schermutselingen, de imagocampagne van de varkenshouderijsector in het najaar van 2002 van start gaan. Het was een breed opgezette campagne met diverse onderdelen. Er werd gebruik gemaakt van berichtgeving via kranten, radio en internet. Voor schoolkinderen kwam er speciaal lesmateriaal over de varkenshouderij. Geïnteresseerde burgers kregen de gelegenheid een varkensbedrijf te bezoeken.²⁵⁹ De campagne van de varkenssector

²⁵⁵ *Oogst*, 29 mei 1998 p. 19, 4 september 1998 p. 18, 25 september 1998 p. 8.

²⁵⁶ *Oogst*, 2 februari 2001 p. 18.

²⁵⁷ *Oogst*, 3 september 1999 p. 21-24, 12 januari 2001 p. 24-25.

²⁵⁸ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 3 oktober 2000, Bijlage C Verslag van de vergadering van de vakgroep LTO Varkenshouderij gehouden op 30 juni 2000 te Drachten.

²⁵⁹ *Oogst*, 14 juni 2002 p. 19, 5 juli 2002 p. 17, 23 augustus 2002 p. 18, 18 oktober 2002 p. 17.

verliep op hoofdlijnen succesvol. Op een onderdeelje ging het echter mis. In december 2003 verscheen als onderdeel van de campagne in drie landelijke dagbladen een advertentie met daarbij een foto van een varkensstal. De foto wekte de indruk dat er in de varkensstallen altijd stro op de grond lag, hetgeen in de praktijk maar zelden het geval was. Voor de Stichting Wakker Dier en een biologische varkenshouder vormde het reden om bij de Reclame Code Commissie een klacht over de advertentie in te dienen. De commissie verklaarde de klacht gegrond. Tevens oordeelde zij dat de varkenshouderij, anders dan in de advertentie werd beweerd, in het algemeen niet streefde naar optimale beperking van de ammoniakuitstoot.²⁶⁰ Terwijl LTO Nederland in 1998 nog met succes een klacht bij de Reclame Code Commissie had ingediend over een advertentie van de Dierenbescherming over de vermeende ‘verborgen bio-industrie’, draaide de Stichting Wakker Dier de rollen nu om. De intensieve veehouderijsector enerzijds en de dierenrechtenorganisaties anderzijds bleven elkaar bij hun campagnevoering scherp in de gaten houden.

Ook LTO Nederland zelf bleef kritisch ten aanzien van de eigen campagne. De imagocampagne Ondernemers van Nature werd scherp gemonitord. Dit gebeurde door middel van opiniepeilingen. De eerste drie jaar van de campagne werd om het halve jaar onder de Nederlandse consumenten een enquête afgenomen. De geënquêteerden kregen een aantal stellingen voorgelegd waarvan zij konden aangeven of ze het er wel of niet mee eens waren. Voorbeelden van deze stellingen waren: Nederlandse boeren en tuinders gaan goed om met het milieu, ... zorgen goed voor het welzijn van dieren, ... zijn belangrijk voor een gezonde Nederlandse economie, ... voeren vaak protestacties, ... zijn veranderingsgezind. Ten slotte kregen de respondenten de vraag voorgelegd of zij, als ze de keuze hadden, kozen voor een Nederlands agrarisch product. De uitkomsten bij de verschillende stellingen fluctueerden wat in de loop van de tijd, maar werden over het algemeen steeds gunstiger. Betrokkenen beschouwden het als een bewijs van het nut van de campagne. Overigens werd als de uitkomsten van de enquête eens wat tegenvielen, dit ook geïnterpreteerd als een reden om met Ondernemers van Nature door te gaan.²⁶¹

Vrienden van het Platteland

Naast de grote imagocampagne Ondernemers van Nature, ontwikkelde LTO Nederland nog een initiatief om de Nederlandse bevolking nauwer bij de landbouwsector te betrekken. Op 24 januari 2003 richtte de organisatie de

---

²⁶⁰ *Oogst*, 16 april 2004 p. 4.

²⁶¹ *Oogst*, 18 december 1998 p. 8, 9 juli 1999 p. 8, 21 januari 2000 p. 8, 7 juli 2000 p. 8, 12 januari 2001 p. 23, 18 januari 2002 p. 20.

stichting Vrienden van het Platteland op. De bedoeling was dat de stichting uitgroeide tot een brede coalitie van boeren, andere plattelandsbewoners en stedelingen, met een gemeenschappelijke visie op het platteland. Dit was de visie dat voor een aantrekkelijk, leefbaar en vitaal platteland, ‘een duurzame land- en tuinbouw’ nodig was als drager van dat platteland.²⁶² Het gebruik van de term ‘duurzaam’ was hierbij cruciaal. Waar de milieubeweging het accent op de ecologische duurzaamheid legde, probeerde LTO Nederland het belang van de economische duurzaamheid van de agrarische sector onder de publieke aandacht te brengen. Volgens haar was deze tweede vorm van duurzaamheid van fundamenteel belang, hetgeen tot uitdrukking kwam in de eerder genoemde uitspraak dat je op een economisch kerkhof geen ecologisch paradijs kunt bouwen. Op basis van dit denkbeeld argumenteerde de organisatie van boeren en tuinders dat er in Nederland plaats moest zijn voor heel uiteenlopende vormen van landbouw. Voor de stichting Vrienden van het Platteland betekende het concreet dat zij evengoed als voor kleinschalige of anderszinds arcadische overkomende landbouwbedrijven, draagvlak diende te creëren voor de grootschalige en intensieve landbouw. Behalve aan bijvoorbeeld de schapenhouderij, met haar dartelende lammetjes, zou zij aandacht moeten besteden aan minder tot de verbeelding sprekende sectoren, zoals de glastuinbouw en de varkenshouderij.

LTO Nederland ontleende bij de oprichting van de Vrienden van het Platteland inspiratie aan de Nederlandse natuur- en milieuorganisaties. Deze organisaties telden aan het begin van de eenentwintigste eeuw circa vier miljoen leden. Daarmee fungeerden zij als aantrekkelijk voorbeeld. Tegelijkertijd probeerde LTO Nederland met de oprichting van de Vrienden van het Platteland juist een tegenhanger voor de gevestigde Nederlandse natuur- en milieuorganisaties te creëren. Volgens LTO Nederland hadden deze organisaties een te eenzijdige visie op het landelijke gebied. Dit werd als volgt verwoord: “Organisaties als Natuurmonumenten, Natuur en Milieu, de ANWB, de Dierenbescherming en het Wereld Natuurfonds kijken met een ‘stedelijke bril’ naar het platteland. Er is behoefte aan een organisatie (of vereniging) die expliciet opkomt voor de belangen en de leefbaarheid van het platteland. ‘Vrienden van het Platteland’ moet zorgen voor een gelijkwaardige verhouding tussen stad en land.”²⁶³ Of zoals een betrokken agrariër het met lichte spot over de natuurbeschermers zei: ‘Het kan vooral een club zijn voor mensen met een minder hoog gehalte mosgroen jachttenue met veertje op de hoed, of geitenwollensokkenonderzoeker van geelgerande roodstaartkevers. Met andere woorden, voor minder behoudende mensen, die toe-

²⁶² Archief LTO Nederland, Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 25 februari 2003, Bijlage 15 Stichtingsakte van de Stichting Vrienden van het Platteland.

²⁶³ Cees de Geus, *De boer natuurlijk*, 39.

komst zien in het samengaan van een levensvatbare land- en tuinbouw met de natuur.²⁶⁴

Het LTO-bestuur presenteert tijdens zijn vergadering van 25 februari 2003 het logo van dochterorganisatie Vrienden van het Platteland. (Fotoarchief Nieuwe Oogst - LLTB, LTO Noord, ZLTO)

Andere organisaties waar LTO Nederland zich bij de oprichting van de Vrienden van het Platteland door liet inspireren, waren de Belgische Boerenbond en de Britse *National Farmers Union* (NFU). De Belgische Boerenbond had al in 1971 een vereniging voor plattelandsbewoners opgericht, genoemd de Landelijke Gilden. De NFU stichtte in 1992 voor de niet-agrarische plattelandsbevolking de organisatie *NFU Countryside*. Zowel de Belgische Landelijke Gilden als de Britse *NFU Countryside* waren een succes. Het ledental van de Landelijke Gilden bedroeg in 2002 ongeveer 66.000 en oversteeg daarmee ruimschoots het aantal van circa 25.000 Boerenbond-leden met een agrarisch bedrijf. *NFU Countryside* telde ongeveer 80.000 leden, terwijl van de NFU circa 150.000 boeren en tuinders lid waren. Evenals haar Belgische en Engelse zusterorganisaties, hoopte LTO Nederland door het werven van burgers een sterkere positie te krijgen in het nationale debat over het platteland.²⁶⁵ Om van de burgerlijke deelneming in de Vrienden van het Platteland te

²⁶⁴ *Oogst*, 25 april 2003 p. 21.

²⁶⁵ *Oogst*, 13 september 2002 p. 6, 25 oktober 2002 p. 21.

kunnen profiteren, moest de stichting uiteraard op de een of andere manier aan LTO Nederland verbonden blijven. LTO Nederland zorgde er middels de samenstelling van het stichtingsbestuur voor dat dit gebeurde. De stichting Vrienden van het Platteland kreeg volgens haar statuten negen bestuursleden. Vijf daarvan werden door LTO Nederland benoemd, waarna deze vijf bestuursleden de overige vier aanstelden. De stichting Vrienden van het Platteland was kortom ontworpen als een nauw aan LTO Nederland gelieerde, semi-zelfstandige organisatie. Het streven was om in een jaar tijd 100.000 donateurs voor de stichting te werven. De daaropvolgende twee jaar zou het aantal donateurs tot 250.000 moeten doorgroeien.²⁶⁶ Deze ambitie bleek te hoog gegrepen. De stichting had een wat lastige start, doordat de uitbraak van de vogelpest in het voorjaar van 2003 de geplande introductiecampagne doorkruiste.²⁶⁷ Ook daarna bleef het aantal donateurs achter bij de verwachtingen. Najaar 2003 telde de stichting Vrienden van het Platteland circa 57.000 donateurs, waarvan ongeveer 10.000 burgers en circa 47.000 boeren en tuinders. Begin 2005 was het aantal donateurs tot ruim 60.000 toegenomen. Dit kwam doordat het aantal agrariërs dat de stichting financieel ondersteunde was gestegen. Het aantal burgers binnen de Vrienden van het Platteland bedroeg nog steeds ongeveer 10.000.²⁶⁸ Ondanks de oprichting van haar dochterorganisatie Vrienden van het Platteland, bleef LTO Nederland toch vooral een verband van boeren en tuinders.

---

²⁶⁶ Archief LTO Nederland, Nazending voor de agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 9 september 2002, Bijlage getiteld Businessplan Vrienden van het Platteland. Zie ook: *Oogst*, 7 december 2001 p. 21, 13 september 2002 p. 6, 25 oktober 2002 p. 19, 28 februari 2003 p. 16, 5 september 2003 p. 17.

²⁶⁷ *Oogst* 5 september 2003 p. 5.

²⁶⁸ *Oogst*, 21 november 2003 p. 22, 28 januari 2005 p. 15.

5

Een reus op lemen voeten. Crisis in LTO Nederland*

LTO Nederland had bij haar oprichting een complexe organisatiestructuur gekregen. De vroegere centrale landbouworganisaties KNBTB, KNLC en CBTB hadden hun bevoegdheden, middelen en mankracht grotendeels naar het landelijke LTO-apparaat overgebracht. Vanwege hun bijna totale ontmanteling had hun integratie in LTO Nederland het karakter van een fusie. De regionale en de meeste vaktechnische of sectorale landbouworganisaties waren zelfstandig gebleven. Zij vormden de officiële leden van LTO Nederland. Met hun zelfstandige positie gaven zij LTO Nederland een federatief karakter. Een deel van de sectorale belangenbehartiging in LTO Nederland verliep via de aangesloten sectorale landbouworganisaties, een ander deel via in de regionale organisaties en het landelijke LTO-apparaat geïntegreerde vakgroepen. De regionale organisaties en het landelijke LTO-apparaat hielden zich ook bezig met de behartiging op lokaal, provinciaal, nationaal of internationaal niveau van de sector overstijgende of algemene agrarische belangen. Een gevolg van de ontstane structuur was dat boeren en tuinders op verschillende manieren lid konden zijn van LTO Nederland. Ten eerste was er een groep die via het lidmaatschap van een regionale organisatie tot de landelijke koepelorganisatie behoorde. Daarnaast waren er boeren en tuinders die via een sectorale organisatie tot LTO Nederland behoorden. Een derde categorie werd gevormd door agrariërs die zowel van een regionale als van een sectorale landbouworganisatie lid waren. Dit naast elkaar voorkomen van verschillende vormen van lidmaatschap leidde tot problemen. Zo was er het probleem van de boeren die wel lid waren van een regionale landbouworganisatie, maar niet van de sectorale vereniging die hun bedrijfstak vertegenwoordigde, en die daardoor geen invloed hadden op hun sectorale belangenbehartiging door LTO Nederland. Andersom waren er, tot onvrede van de regionale organisaties, agrariërs die alleen lid waren van een sectorale organisatie, maar via dit lidmaatschap tevens profiteerden van de sector overstijgende belangenbehartiging door LTO Nederland. Ten slotte was er het probleem van de boeren die zowel van een regionale als een sectorale organisatie lid waren en daardoor meer contributie moesten betalen dan degenen die

---

* De omschrijving van LTO Nederland als reus op lemen voeten is afkomstig uit: Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 5 juli 2000, Bijlage 2 Voorstel nieuwe besturingsaanpak LTO-concern.

slechts enkel lid waren. De door de verschillende deelnemers aan hun toetreding tot LTO Nederland verbonden voorwaarden hadden geleid tot een ingewikkelde en daardoor weinig efficiënte organisatiestructuur. Dit terwijl een grotere efficiëntie juist een belangrijke reden voor de oprichting van LTO Nederland was geweest.

De onderraden, de intentieverklaring en het kwadrantenmodel

In de eerste helft van 1997 besloot het bestuur van LTO Nederland zichzelf iets anders te organiseren. Dit gebeurde op advies van oud-minister Pieter Winsemius, die in die tijd voor organisatie-adviesbureau McKinsey werkte. Besloten werd tot het instellen van zogenoemde onderraden voor bepaalde intersectorale onderwerpen, zoals het sociaal-economische beleid of de internationale strategie. In iedere onderraad nam een aantal leden uit het LTO-bestuur plaats. De bedoeling was dat zij de inhoudelijke discussie over het betreffende onderwerp voerden en tot een compromis of ander besluit kwamen. Hierna zou het LTO-bestuur dit besluit alleen nog maar formeel hoeven te bekrachtigen, zonder daarbij de discussie over te doen. Het idee was dat het bestuur zo meer ruimte kreeg voor de ontwikkeling van brede beleidsvisies. Een verdere ontlasting van het bestuur volgde dankzij de instelling van het zogenoemde managementteam. Dit team, dat bestond uit de directie en de sectormanagers van LTO Nederland alsmede de algemeen secretarissen van de gewestelijke organisaties, nam voortaan de meer praktische, organisatorische taken voor zijn rekening. Het voerde onder meer het personeelsbeleid uit, regelde de financiële zaken en zorgde voor de interne en externe communicatie.²⁶⁹

In het voorjaar van 1997 ondertekenden de betrokken regionale en sectorale organisaties tevens een intentieverklaring die moest leiden tot een betere integratie van de organisaties en de agrariërs in LTO Nederland. Ten eerste verklaarden de organisaties het wederzijds lidmaatschap te zullen stimuleren. Binnen enkele jaren zouden alle aangesloten agrariërs van zowel een sectorale als een regionale organisaties lid moeten zijn. Dit kon wellicht worden bereikt door de prijs voor het enkele lidmaatschap van een regionale of sectorale organisatie te verhogen en tegelijk een korting te geven op de contributie voor het tweede lidmaatschap. Het einddoel was om te komen tot één gemeenschappelijk contributiesysteem. Dit voerde meteen naar het tweede hoofdpunt van de intentieverklaring. Om tot een geïntegreerd contributiesysteem te kunnen komen, moesten van elke organisatie de precieze inkomsten en uitgaven bekend zijn. De organisaties spraken af hier duidelijkheid over te verschaffen. Vervolgens zouden zij de uitgaven op elkaar af-

---

²⁶⁹ Archief LTO Nederland, Agenda extra bestuursvergadering 18 juni 1997, Bijlage 3 De ondernemende organisatie (2); *Oogst*, 7 maart 1997 p. 18, 27 juni 1997 p. 19.

stemmen, waarbij de sectorale organisaties verantwoordelijk werden voor de sectorale kosten en de regionale organisaties voor de sectoroverschrijdende bestedingen. De achterliggende gedachte was dat dit dubbel werk zou tegen gaan, waardoor de totale kosten beheersbaar bleven.²⁷⁰ Voortbouwend op de intentieverklaring riep LTO Nederland meteen een commissie in het leven voor het in kaart brengen van de geldstromen in de federatie.²⁷¹ Deze commissie ontwikkelde een uniform boekhoudkundig model voor alle bij de federatie aangesloten organisaties. Dit was het zogeheten kwadrantenmodel. In het kwadrantenmodel waren alle inkomsten en uitgaven op twee manieren uitgesplitst. Ten eerste kon het gaan om een regionale, of om een landelijke post. Ten tweede kon het geld bestemd zijn voor een specifieke sector, of voor iets waar alle sectoren belang bij hadden. Op deze manier ontstonden vier categorieën of kwadranten, namelijk ‘regionaal sectoraal’, ‘regionaal intersectoraal’, ‘landelijk sectoraal’ en ‘landelijk intersectoraal’. Met dit model was in theorie eenvoudig vast te stellen welk deel van het budget terecht kwam bij het regionale, welk deel bij het sectorale en welk deel bij het landelijke werk. De daadwerkelijke implementatie van het kwadrantenmodel had echter nogal wat voeten in de aarde. Voor de toepassing van dit model was het nodig dat alle aangesloten organisaties hun begrotingen en jaarrekeningen standaardiseerden. Dit leidde tot een langdurige periode van intensief overleg waarin de organisaties hun boekhoudkundige systemen op elkaar afstemden en het kwadrantenmodel verder werd verfijnd.²⁷²

In de verandering ligt de versterking

Ondertussen speelde een oud probleem, namelijk dat van het krimpende aantal boeren en tuinders. Evenals tevoren, bleef ook na de oprichting van LTO Nederland het aantal agrariërs in Nederland dalen. (Zie bijlage 3.) Dit gebeurde bovendien sneller dan eerder. Terwijl het aantal bedrijfsbeëindigers begin jaren negentig nog rond de 2000 per jaar schommelde, steeg dit aantal in de tweede helft van de jaren negentig sterk naar een maximum van 4700 in 2001. Pas vanaf 2004 daalde het gemiddelde weer naar circa 2000. Let wel: dit betekende dat nog steeds ieder jaar ongeveer tweeduizend agrariërs met hun bedrijf stopten. Tussen 1994 en 2003 slonk het totaal aantal boeren en tuinders in Nederland van 116.184 tot 85.501, wat een afname van maar liefst 26 procent in tien jaar tijd inhield. Overigens verschilde de afname sterk per

²⁷⁰ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 1 april 1997, Bijlage 9 Intentieverklaring, Agenda bestuursvergadering 14 mei 1997.

²⁷¹ Archief LTO Nederland, Agenda extra bestuursvergadering 14 mei 1997, Bijlage 4 Uitgangspunten voor de contributienota, Bijlage 6 Voorbeeld contributienota LTO-Nederland.

²⁷² Archief LTO Nederland, Agenda extra bestuursvergadering 15 januari 1999, Bijlage 1 Eindrapportage werkgroep Kwadrantenmodel, Agenda bestuursvergadering 4 mei 1999, Bijlage 8 Voortgang implementatie Kwadrantenmodel, Agenda bestuursvergadering 4 april 2000, Bijlage 5 Gebundelde verantwoordelijkheid.

sector. Zo nam het aantal bedrijven in de intensieve veehouderij in de genoemde periode met 44 procent af, terwijl het aantal akkerbouwbedrijven met maar 14 procent daalde.²⁷³ De afname van het aantal agrarische bedrijven betekende niet dat de totale productie van de Nederlandse land- en tuinbouw ook daalde. Deze bleef redelijk stabiel, al waren er ook hier duidelijke verschillen per sector.²⁷⁴ Wat gebeurde, was dat vooral kleinere boeren stopten en hun bedrijf verkochten aan grotere ondernemers, die daardoor nog verder groeiden. Dit paste binnen een al vijf decennia durend proces van schaalvergroting in de agrarische sector. Voor LTO Nederland en de in de federatie verenigde afzonderlijke landbouworganisaties vormde de afname van het aantal landbouwbedrijven een behoorlijk probleem. Als het percentage aangesloten boeren niet steeg of de kosten die de landbouworganisaties maakten niet daalden, betekende dit dat steeds minder leden een steeds hogere contributie moesten gaan betalen. Voor veel boeren en tuinders was dit echter bijkans onmogelijk. Weliswaar waren het vooral de grotere agrarische ondernemers die overbleven, maar dit betekende niet dat zij het financieel ruim hadden: de optredende schaalvergroting was pure economische noodzaak. Een verdere verhoging van de contributie zou daarom ongetwijfeld tot extra opzeggingen leiden.²⁷⁵ Sowiezo daalde het percentage van de Nederlandse agrariërs dat lid was van een van de bij LTO Nederland aangesloten regionale landbouworganisaties al geruime tijd gestaag, van ongeveer 68 procent in 1995 naar 63 procent in 2000. (Zie bijlage 4.) Dit maakte extra duidelijk dat er weinig speelruimte meer was. De landbouworganisaties liepen weer tegen hetzelfde probleem aan als vóór de federatievorming.

Medio 1998 begon LTO Nederland een zoektocht naar mogelijkheden om het organisatieverband financieel gezond te houden. Bij de vaststelling van de begroting voor 1999 concludeerden de aanwezigen dat gezien het dalende ledental en het stijgende kostenplaatje een fundamentele discussie nodig was over de toekomstige financiering van de organisatie. Besloten werd dat een werkgroep uit de financiële afdeling van LTO Nederland een aanzet voor de discussie zou geven, waarna het managementteam van de organisatie, in overleg met de sectorale vertegenwoordigers, een rapport zou opstellen.²⁷⁶ Dit rapport kwam rond mei 1999 gereed. Het droeg de veelzeggende titel 'In de verandering ligt de versterking'. Het rapport schetste een voor de organi-

²⁷³ Het aantal hokdierbedrijven daalde van 10652 naar 5917, het aantal akkerbouwbedrijven van 14670 naar 12612. Zie: *Landbouwcijfers 1995*, 40, *Land- en tuinbouwcijfers 2004*, 23.

²⁷⁴ *Landbouw-Economisch Bericht 1998 – Landbouw-Economisch Bericht 2005*, iedere jaargang tabel 7.1.

²⁷⁵ Archief LTO Nederland, Stukken van het algemeen bestuur van het LTO-concern met betrekking tot de organisatie, Stuk getiteld Belangenbehartiging: Notitie ten behoeve van het LTO-managementteam d.d. 8 mei 1998. Zie ook *Oogst*, 28 januari 2000 p. 27.

²⁷⁶ Archief LTO Nederland, Brieven, agenda's, verslagen, notities, memo's juli tot en met december 1998, Verslag van de huishoudelijke algemene vergadering van LTO-Nederland gehouden op 7 juli 1998 te Den Haag.

satie zorgelijk beeld. Aan het Landbouw-Economisch Instituut (LEI) was gevraagd een voorspelling te doen over het aantal boerenbedrijven dat zou verdwijnen. De prognose van het LEI was dat er sprake zou zijn van een forse afname. Zelfs als men de kleinste boerenbedrijven buiten de berekening hield, moest worden uitgegaan van een vermindering tot 2010 met vijftwintig procent.

Daarnaast voorzag het LEI, en op grond daarvan ook het LTO-managementteam, een toenemende diversiteit in de agrarische sector. Door de liberalisatie van de wereldhandel en de daaraan gerelateerde sterke afname van de Europese landbouwsteun, ontstond in de landbouwsector steeds meer marktwerking, zo werd geconstateerd. Agrarische ondernemingen zouden in toenemende mate kostprijsconcurrerend moeten werken om te kunnen voortbestaan. Verschillende strategieën waren mogelijk. Om te beginnen onderscheidde het LTO-managementteam een categorie van grote agrarische ondernemingen die er voor kozen om te 'globaliseren'. Deze ondernemingen pasten een strategie van risicospreiding toe, door verschillende steunpunten en spin-off-bedrijven in het buitenland te stichten. Het betrof hier ondernemingen die zelfstandig als speler op de internationale markt opereerden. Zij werden gekenmerkt door een grote mate van flexibiliteit, in die zin dat zij telkens weer kozen voor de meest interessante productie- en afzetlocaties, met het oog op de vereiste lage kostprijs, beschikbaarheid van arbeid en wereldwijde productafname. De mondiaal opererende agrarische bedrijven waren kapitaalintensieve ondernemingen, die werkten met uniek uitgangsmateriaal of unieke kennisbronnen. Hiermee leken zij op de grote bedrijven in de niet-agrarische sectoren. Een tweede categorie was die van de landbouwbedrijven die zich regionaal oriënteerden. Het ging hier dikwijls om bedrijven die hun primaire productiefunctie combineerden met een vorm van dienstverlening. Gedacht kan worden aan bedrijven die zich richtten op recreatie en huisverkoop, maar ook aan zorgboerderijen voor bejaarden of verstandelijk gehandicapten. Ten derde onderscheidde het LTO-managementteam een categorie van bedrijven die hun greep op de markt vergrootten door het aangaan van contractuele relaties met partijen verderop in de productieketen. Dankzij de aangeknoopte relaties wisten desbetreffende bedrijven hun invloed uit te breiden over de gehele keten tot aan de afzet bij de consument, in plaats van dat deze louter beperkt bleef tot het begin ervan. Hierdoor moesten de andere partijen in de productieketen meer rekening gaan houden met de belangen van de agrarische producent. In de keten kon worden gewerkt aan de ontwikkeling van herkenbare eindproducten, wat bijdroeg aan een betere aansluiting tussen vraag en aanbod. Ten slotte onderscheidde het managementteam een categorie van kleine, extensieve bedrijven die uit liefhebberij werden gehouden of vanwege grondspeculatie.

De toenemende specialisatie in de landbouwsector had belangrijke consequenties voor de belangenbehartiging en dienstverlening door LTO Nederland. Te verwachten viel dat de onderling steeds meer van elkaar verschillende bedrijven ieder een op hun specifieke bedrijfsontwikkeling toegesneden dienstverlening verlangden. Hierdoor, zo schreef het managementteam, dreigde LTO Nederland in een spagaat te belanden: steeds minder leden verlangden een steeds gedifferentieerder en daardoor kostbaarder dienstverlening. Dit probleem kon gedeeltelijk worden ondervangen door bij de contributieheffing en dienstverlening een 'ANWB-systematiek' toe te passen. Gedoeld werd op het door de ANWB gehanteerde systeem, waarbij ieder lid kon kiezen voor een specifiek dienstenpakket met een daarbij horend specifiek kostenplaatje. Hier kon het echter niet bij blijven. Er moest een fundamentele keus worden gemaakt met betrekking tot de koers van de organisatie. Verschillende richtingen waren denkbaar.

Een eerste mogelijkheid was dat de organisatie zich niet langer specifiek op Nederland richtte. Zo bleef zij aantrekkelijk voor de agrarische bedrijven die zich op de mondiale markt oriënteerden en in het buitenland nevenvestigingen begonnen. LTO Nederland zou zich ook kunnen ontwikkelen tot een netwerkorganisatie die verder reikte dan de primaire sector. De federatie kon streven naar krachtenbundeling met de andere schakels in de keten, of eventueel zelf nieuwe coöperaties beginnen. Het werkgebied kon echter ook worden uitgebreid tot bijvoorbeeld de terreinen van zorg en recreatie. Een derde optie was dat LTO Nederland zich ontwikkelde tot een brede plattelandsorganisatie, waarvan ook niet-agrarische ondernemers en burgers lid konden worden. Dit idee leidde tot de oprichting van de dochterorganisatie Vrienden van het Platteland. Ten slotte kon LTO Nederland nauwere aansluiting zoeken bij de organisatie voor het midden- en kleinbedrijf MKB-Nederland. Een dergelijke samenwerking lag voor de hand aangezien boerenbedrijven allerlei economische activiteiten ontwikkelden die buiten de primaire sector lagen, en omdat de agrarische sector vanwege de veranderende landbouwpolitiek zijn bijzondere status verloor. Behalve deze vier opties waren wellicht combinaties ervan mogelijk. Dit nam niet weg dat een duidelijke keus moest worden gemaakt, zo meende het LTO-managementteam. Pas als helder was welke richting men op wilde, kon een nieuw organisatie-model worden ontwikkeld, met de daarbij horende financiële onderbouwing.²⁷⁷

---

²⁷⁷ Archief LTO Nederland, Agenda voor de gecombineerde vergadering/excursie van het bestuur van LTO-Nederland op 31 mei 1999, Bijlage 5 Rapport getiteld In de verandering ligt de versterking; een strategische oriëntatie. Zie ook het iets aangepaste rapport dat als ongenummerde bijlage is bijgevoegd bij de agenda voor de bestuursvergadering van 6 juli 1999.

De oprichting van het LTO-concern

Met het rapport 'In de verandering ligt de versterking' uit 1999 had LTO Nederland drie nauw met elkaar verweven aandachtspunten op de eigen agenda gezet. De gedachtelijn uit het rapport was dat de koers van de federatie bepalend was voor de organisatiestructuur, en dat deze structuur op zijn beurt van invloed was op het totale kostenplaatje. Tegelijkertijd werd onderkend dat de financiële positie van de betrokken organisaties de mogelijkheden van de federatie begrepsden. De vragen van koers, organisatieopbouw en financiën waren dus in een cirkelstructuur op elkaar betrokken. Dit betekende dat als men de federatie wilde herstructureren, dat moest gebeuren vanuit een totaalvisie op deze drie deelvragen. Op 19 december 2000 ondertekenden de vertegenwoordigers van de verschillende geledingen in LTO Nederland een overeenkomst die was bedoeld om de federatie tot een hechtere en efficiëntere organisatie om te vormen.²⁷⁸ Deze overeenkomst was het voorlopige sluitstuk van de aangezwengelde discussie over koers, organisatiestructuur en middelen. Afgesproken werd dat de verschillende partijen voortaan samen een concern vormden: het zogeheten LTO-concern. In het concern zou sprake zijn van een centrale coördinatie van activiteiten. De betrokken organisaties en vakgroepen spraken af dat zij allemaal jaarlijks een eigen jaarplan met bijbehorende conceptbegroting zouden indienen. Een nieuw in te stellen 'concernmanagementteam' zou op basis van deze verschillende jaarplannen een overkoepelend jaarplan voor het LTO-concern maken. Vervolgens kon de algemene vergadering hier al dan niet goedkeuring aan verlenen. Slechts de in het concernjaarplan opgenomen activiteiten golden voortaan als activiteit van LTO Nederland. Overigens stond het de aangesloten organisaties vrij om, als zij hiervoor de middelen hadden, los van het concern ook activiteiten op eigen naam te ontplooiën. Uiteraard mochten deze externe activiteiten niet schadelijk zijn voor LTO Nederland of een van de andere aangesloten organisaties.

Behalve de organisatorische afspraken die moesten leiden tot een gemeenschappelijk LTO-jaarplan, bevatte de overeenkomst ook afspraken over de inhoud van het jaarplan. Deze laatste afspraken hadden direct betrekking op de koers van het LTO-concern. Overeengekomen werd dat de managers van het LTO-concern zich bij het maken van het jaarplan zouden laten leiden door vijf thema's. Deze betroffen de duurzame ontwikkeling van het platteland, de duurzame bedrijfsvoering, de versterking van de marktpositie, de versterking van kennis en ondernemersvaardigheden en de versterking van de sociaal-economische positie van de ondernemer en zijn bedrijf. De gekozen

---

²⁷⁸ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 23 januari 2001, Bijlage 2 Verslag van de vergadering van de bestuurders van de deelnemende partijen aan het LTO-concern gehouden op dinsdag 19 december 2000 te Den Haag.

thema's waren bedoeld aan te sluiten bij de belangen en behoeften van de eigentijdse agrariër, zoals die waren beschreven in het rapport 'In de verandering ligt de versterking'. Zo kwam het belang van verdere samenwerking in de productieketen aan bod bij het thema 'versterking marktpositie' en zou onder de noemer van de duurzame plattelandsontwikkeling aan een goed contact met de samenleving worden gewerkt. Overigens was het niet de bedoeling dat de gekozen thema's een rol in de communicatie met de achterban gingen spelen. Ze dienden louter als interne criteria voor het opstellen van het gemeenschappelijke jaarplan. De achterliggende gedachte was dat het werken met brede, intersectorale thema's kon zorgen voor een betere samenwerking tussen de verschillende partijen in LTO Nederland. Door de aandacht op de vijf thema's te richten, kwam die wellicht minder op de puur sectorale belangen te liggen.

De ondertekenaars van de samenwerkingsovereenkomst spraken tevens af dat zij vaart gingen maken met de koppeling van de regionale en sectorale contributies en de invoering van het gecombineerde lidmaatschap. Het kwadrantenmodel, dat de geldstromen in LTO Nederland inzichtelijk moest maken, was hier ondertussen voldoende voor uitgekristalliseerd. In 2000 had de federatie al geprobeerd een volgende stap op weg naar het dubbele lidmaatschap te zetten, door dit lidmaatschap voor de individuele boer of tuinder financieel aantrekkelijker te maken. Afgesproken was dat de agrariërs die van zowel een regionale als een sectorale organisatie lid waren dat jaar een korting van twee maal vijftig gulden kregen. Zij die slechts bij één organisatie aangesloten waren, gingen tweehonderd gulden meer betalen. In de praktijk hadden echter lang niet alle regionale en sectorale organisaties hun contributies op deze manier aangepast. Daarom werd afgesproken dat in 2001 de contributieheffing nogmaals via het overgangsmoedel van 2000 gebeurde. Per 2002 zou het definitieve, gekoppelde contributiesysteem ingaan. De bedoeling was dat vanaf dan alle aangesloten agrariërs van zowel een regionale als een sectorale organisatie lid waren. In elk geval zou het enkele lidmaatschap niet langer goedkoper zijn dan het dubbele lidmaatschap.

Met de ondertekening van de samenwerkingsovereenkomst committeerden de regionale en sectorale organisaties, de vakgroepen en de landelijke LTO-top zich aan het LTO-concern. Daarnaast ondertekenden hun vertegenwoordigers een gedragscode die er voor moest zorgen dat het LTO-bestuur, waarin zij allen zaten, voortaan 'geloofwaardig en eensgezind' optrad. Er leek goede reden te zijn voor het ondertekenen van een dergelijke gedragscode. Eerder had voorzitter Doornbos zich in *Oogst* zeer ontevreden uitgelaten over de communicatie binnen LTO Nederland. Hij zei: 'Er bestaat een groot gebrek aan zelfvertrouwen en aan vertrouwen in elkaar. Het schijflijstergehalte is te hoog. Op de een of andere manier heerst er bij sommigen

het waanidee dat als je anderen deelgenoot maakt van jouw standpunt, dat betekent dat er je erover in discussie moet en dat die ander er direct wat aan wil veranderen, waardoor jouw standpunt afkalft. En helaas speelt ook hier de tokodrift weer op. Men is bang invloed te verliezen.²⁷⁹ In het midden gelaten of Doornbos' uitspraak een analyse of een symptoom was van het probleem, hij maakte in elk geval duidelijk dat de communicatie in LTO Nederland niet vlekkeloos verliep.

Deze constatering weerklonk in de gedragscode. Behalve de voor een dergelijke verklaring gebruikelijke afspraken over collegiaal handelen, bevatte de gedragscode enkele zaken die specifiek waren voor de LTO-organisatie. In het inleidend gedeelte werd vastgesteld dat de bestuurders van LTO Nederland zich in een dubbel spanningsveld bevonden. Ten eerste bestond er spanning tussen hun functie als LTO-bestuurder en hun positie als regionaal of sectoraal vertegenwoordiger. Daarnaast hadden zij aan de ene kant te maken met het belang op lange termijn en aan de andere kant met het verlangen van de eigen achterban naar successen op de korte termijn. In de gedragscode stond bepaald dat dit dubbele spanningsveld geen effect mocht hebben op de slagkracht van LTO Nederland. Overigens werd onderkend dat dit niet eenvoudig zou zijn. 'Het vereist durf om in dit spanningsveld voortdurend keuzes te maken op grond van de gemeenschappelijke strategie', zo meldde de gedragscode over de lastige positie waarin de bestuurders verkeerden. Aangezien deze moeilijkheid niet eenvoudig weg te nemen was, bleven de afspraken op dit punt enigszins vaag. Ze bleven op hoofdlijnen beperkt tot de verklaring dat de bestuursleden altijd actief naar overeenstemming zouden zoeken en dat zij een 'ambassadeursrol' zouden vervullen voor de gehele LTO-organisatie op zowel regionaal, sectoraal, nationaal als internationaal niveau. Nauw hiermee verbonden, spraken de ondertekenaars af dat zij hun organisatorische en beleidsmatige geschilpunten voortaan binnenskamers zouden oplossen in plaats van deze via de media uit te vechten. Want anders, zo was de analyse, kon bij leden en relaties eenvoudig de indruk ontstaan dat LTO Nederland een door ruzies getekende organisatie was met maar weinig slagkracht.²⁸⁰

De glastuinbouw stelt eisen

Hoewel met de samenwerkingsovereenkomst voor het LTO-concern een forste stap leek te zijn gezet op weg naar een hechtere organisatiestructuur,

²⁷⁹ *Oogst*, 6 juni 1997 p. 15.

²⁸⁰ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering dagelijks bestuur 25 november 2003, Ongenummerde bijlage getiteld Samenwerkingsovereenkomst LTO-Concern 19 december 2000 met de aangehechte drie stukken: De besturingsaanpak van LTO-concern, Gedragscode LTO bestuurder, Contributiekoppeling binnen het LTO-concern, Agenda bestuursvergadering 4 april 2000, Bijlage 6 Stuk getiteld Thema's leidraad voor besturing LTO-organisaties, Bijlage 7 Thematische agenda.

was de praktijk geheel anders. In de aanloop naar de ondertekening van de overeenkomst op 19 december 2000 logen de voortekenen er al niet om. Terwijl het de bedoeling was om de al bestaande LTO-structuur verder te versterken, leek het wel alsof de toetredingsonderhandelingen van midden jaren negentig nog eens werden overgedaan. Met name de vakgroep Glastuinbouw vroeg een hoge prijs voor zijn deelname in het LTO-concern. De vakgroep maakte hierbij gebruik van een onderdeel uit de samenwerkingsovereenkomst, dat juist was bedoeld om meer eenheid in het LTO-verband te scheppen. Vooruitlopend op de overeenkomst diende Frans Hoogervorst op 22 maart 2000 namens de vakgroep Glastuinbouw een jaarplan en begroting voor 2001 in bij het LTO-bestuur. De vakgroep presenteerde het jaarplan en de bijbehorende begroting, met verwijzing naar het kwadrantenmodel, als de invulling van het kwadrant 'landelijk sectoraal glastuinbouw'. Aan LTO Nederland werd gevraagd om voor 2001 een bedrag van een miljoen gulden extra voor de glastuinbouw te begroten. Van dit geld wilde de vakgroep enkele beleidsmedewerkers aanstellen, die zich onder meer moesten gaan bezighouden met het arbeidsmarktbeleid voor de glastuinbouw en de liberalisatie van de energiemarkt.²⁸¹ Tegelijk liet de vakgroep Glastuinbouw doorschemeren dat het eigenlijk geen verzoek betrof, maar een harde voorwaarde om tot het LTO-concern toe te treden. In een al eerder naar buiten gekomen toelichting schreef de vakgroep over het hypothetische geval dat het gevraagde bedrag niet zou worden toegekend: 'Handhaven van de huidige situatie leidt tot het verder van LTO afdrijven van LTO-Glastuinbouw en uiteindelijk tot het uiteenvallen van het LTO-concern.'²⁸²

Nadat de vakgroep Glastuinbouw zijn kaarten open op tafel had gelegd, brak een fase aan van loven en bieden tussen enerzijds de vakgroep onder leiding van Hoogervorst en anderzijds de landelijke LTO-top onder leiding van Doornbos. In deze fase liet Hoogervorst doorschemeren dat de vakgroep desnoods als zelfstandige sectorale organisatie verder zou gaan.²⁸³ Hij deed dit terwijl hij zelf onder toenemende druk vanuit zijn achterban kwam te staan. Al enige tijd klonken vanuit de glastuinbouw geluiden dat men liever niet langer samen met de varkenshouderij in één organisatie zat vanwege de mestproblematiek en het slechte imago van laatstgenoemde bedrijfstak.²⁸⁴ In april 2000 volgde het bericht dat enkele tuinders een eigen vakbond wilden oprichten. Dit voornemen kwam mede voort uit onvrede met de resultaten

---

²⁸¹ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 4 april 2000, Bijlage 9 Brief van 22 maart 2000 van F.H. Hoogervorst aan het bestuur van LTO-Nederland, Bijlage 10 Jaarplan begroting LTO-Glastuinbouw 2001.

²⁸² *Oogst*, 18 februari 2000 p. 20.

²⁸³ *Oogst*, 7 april 2000 p. 6.

²⁸⁴ *Oogst*, 22 oktober 1999 p. 17.

die de vakgroep Glastuinbouw had geboekt in de discussie over de Gaswet.²⁸⁵ Hoewel Hoogervorst zelf door deze ontevreden tuinders onder druk werd gezet, kon hij hun plannen tegelijkertijd goed gebruiken om extra druk op zijn collega's in het LTO-bestuur uit te oefenen. Hij deed dit onder meer door in *Oogst* te verklaren dat hij slechts als vakgroepvoorzitter wilde doorgaan als de vakgroep een eigen budget kreeg.²⁸⁶ Het uiteindelijke resultaat van de onderhandelingen tussen de vakgroep Glastuinbouw en de LTO-top was dat er vijfhonderdduizend gulden extra voor de glastuinbouw beschikbaar kwam en dat de vakgroep mee ging in het LTO-concern. Omdat de meeste tuinders in het westen van Nederland woonden en dus via de WLTO waren aangesloten, bracht men de extra kosten grotendeels in rekening bij deze West-Nederlandse organisatie.²⁸⁷

De zwakte van het LTO-concern

Veel problematischer dan het gegeven dat de vakgroep Glastuinbouw voor zichzelf een financieel voordeel uit de samenwerkingsovereenkomst sleepte, was dat de overeenkomst een zwakke en onduidelijke status had. Goed beschouwd reikte de overeenkomst niet over de grenzen die de betrokken partijen midden jaren negentig bij de oprichting van LTO Nederland hadden getrokken. Evenals toen waren het ook deze keer de partijen met de grootste bedenkingen die bepaalden hoe ver de integratie kon gaan. Zo bevestigde voorzitter Vogelaar van de vakgroep Melkveehouderij dat de samenwerkingsovereenkomst uiterlijk in 2002 moest resulteren in een algemene fusie tot één landelijke LTO-organisatie, maar kwam er een veto van de regionale landbouworganisaties.²⁸⁸ De onderlinge verdeeldheid maakte het voor de managers van LTO Nederland lastig balanceren. Enerzijds kan worden gezegd dat het managementteam van LTO Nederland met het opstellen van de samenwerkingsovereenkomst een fraai staaltje evenwichtskunst liet zien, maar anderzijds had dit als gevolg dat de verklaring nogal vaag bleef. In een toelichting op de overeenkomst stond bijvoorbeeld te lezen: “Wat op gang komt is een verbetering van de samenwerking tussen de organisaties die – elk op eigen wijze en vanuit een andere historie – staan voor de belangen van hun leden. We kiezen niet voor een fusie. Dat zou namelijk alleen op het eerste gezicht tot een versterking van de samenhang kunnen leiden (...). Alle inhoudelijke vragen blijven. En een fusie stapt ook over de gevoelens en

---

²⁸⁵ *Oogst*, 14 april 2000 p. 19.

²⁸⁶ *Oogst*, 12 mei 2000 p. 17.

²⁸⁷ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 3 oktober 2000, Bijlage 6 Concept-begroting 2001, Agenda bestuursvergadering 17 oktober 2000, Bijlage 1 Verslag van de vergadering van het bestuur gehouden op dinsdag 3 oktober te Renkum; *Oogst*, 23 juni 2000 p. 8.

²⁸⁸ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 4 juli 2000, Bijlage 2 Verslag van de vergadering van het bestuur gehouden op juni 2000 te Venlo; *Oogst*, 9 juni 2000 p. 17.

omstandigheden heen, die maken dat de diverse onderdelen van LTO – ondanks hun gemeenschappelijke naam – op dit moment nog niet van harte hun belangen toevertrouwen aan een nieuw en groter geheel: ‘LTO’ moet dat vertrouwen nog verdienen. De ‘concerngedachte’ reflecteert met andere woorden een beoogd *bondgenootschap* tussen partners, dat daartoe moet leiden.²⁸⁹ Doornbos vatte dit voor het tijdschrift *Oogst* minder wollig, maar nog steeds enigszins cryptisch samen met de opmerking dat een fusie nog niet aan de orde was, maar dat het concern wel naar één organisatie zou toegroeien.²⁹⁰ Hoofdredacteur Martijn de Groot analyseerde de gedachte achter de samenwerkingsovereenkomst helder als het streven om als concern te werken zonder een concern te zijn.²⁹¹

Met deze analyse gaf De Groot precies aan waar het fundamentele probleem van de samenwerkingsovereenkomst zat. Het LTO-concern waar in de samenwerkingsovereenkomst sprake van was, had geen solide juridische basis. Bij het concern ging het niet om een afzonderlijke rechtspersoon met eigen statuten, maar slechts om een vorm van samenwerking tussen zelfstandige organisaties op basis van een overeenkomst. Dit betekende dat het LTO-concern niet de formele opvolger van LTO Nederland was. De situatie zat ingewikkelder in elkaar: LTO Nederland was, naast haar vakgroepen en de regionale en sectorale landbouwverenigingen, één van de partijen in het LTO-concern. Tegelijkertijd was LTO Nederland, als overkoepelend verband van deze vakgroepen en regionale en sectorale verenigingen, de organisatie bij uitstek waarin aan het LTO concern vorm zou moeten worden gegeven. Om niet alles van de samenwerkingsovereenkomst te laten afhangen, sprak men af om de beoogde structuur van het concern te zullen vastleggen in de statuten van LTO Nederland. Wat kortom gebeurde, was dat men een op papier hechte, maar juridisch zwakke vorm van samenwerking smeedde in de vorm van het LTO-concern, met de afspraak om later aan deze samenwerking een stevige basis te geven middels een wijziging van de statuten van LTO Nederland.²⁹² Vooral nog waren de gemaakte afspraken echter nog niet in de statuten van LTO Nederland bekrachtigd. Het moge duidelijk zijn dat de samenwerkingsovereenkomst zo een wat ongewisse situatie opleverde. Dit signaleerden ook de ondernemingsraden van LTO Nederland en de regionale landbouworganisaties, die om hun visie op de overeenkomst waren gevraagd. Na een gemeenschappelijk vooroverleg van alle ondernemingsraden, schre-

²⁸⁹ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 5 juni 2000, Bijlage 2 Voorstel nieuwe bestuursaanpak LTO-concern.

²⁹⁰ *Oogst*, 9 juni 2000 p. 17.

²⁹¹ *Oogst*, 5 juli 2002 p. 5.

²⁹² Archief LTO Nederland, Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 11 september 2001, Bijlage 14 Concept-uitgangspunten voor de wijziging van de statuten van LTO-Nederland, Stukken met betrekking tot de organisatie van het LTO-concern, Stuk van 18 september 2001 getiteld Concept-wijziging van de statuten van LTO-Nederland.

ven de raden van de gewestelijke organisaties WLTO, GLTO en de koepelorganisatie LTO Nederland ieder in hun respectievelijke adviesnota: 'De Samenwerkingsovereenkomst is een aanzet tot nauwere samenwerking en wordt om die reden door de Ondernemingsraad toegejuicht. Tegelijkertijd constateert de Ondernemingsraad dat het huidige voorstel nog een grote mate van vrijheid kent voor de individuele organisaties in het totaal van het concern. Uiteindelijk bepaalt elke organisatie zelf welke concernactiviteiten het wil inzetten en welke niet. Gezien de huidige cultuur van de organisaties betwijfelt de Ondernemingsraad of in de praktijk en op korte termijn met deze Samenwerkingsovereenkomst de beoogde effectiviteit en winst voor de leden worden behaald. De Ondernemingsraad ziet deze Samenwerkingsovereenkomst dan ook als een noodzakelijke start om verdere efficiëncyslagen transparant te krijgen en te kunnen realiseren. De overeenkomst zal met spoed verder uitgewerkt en uitgebouwd moeten worden. Gebeurt dit niet, dan wel in een traag tempo, dan zal de discussie over de structuur en het belang van de landbouworganisaties snel en in verhevigde vorm terugkeren.'²⁹³

Twijfel van de ZLTO over het marktbeleid van LTO Nederland

De door de ondernemingsraden voorziene discussie liet inderdaad niet lang op zich wachten. Zij ontbrandde opnieuw in alle hevigheid toen de LTO-directie in 2001 begon aan de vertaling van de afspraken uit de samenwerkingsovereenkomst naar de statuten van LTO Nederland. Wederom bleken de regionale landbouwverenigingen niet enthousiast om bevoegdheden aan de centrale LTO-organisatie af te staan. In de LTO-bestuursvergadering van 23 oktober 2001 stelden Antoon Vermeer van de ZLTO en Jos Roemaat van de GLTO een duidelijke grens: de beoogde statutenwijziging moest binnen de grenzen van de samenwerkingsovereenkomst blijven.²⁹⁴ Deze voorwaarde van de GLTO en de ZLTO hing deels samen met de voortdurende machtsstrijd binnen LTO Nederland. Op 20 maart 2001 was ondertussen het managementteam voor het LTO-concern benoemd.²⁹⁵ Dit team bestond uit vijf personen. Dirk Duijzer kreeg de leiding. De volgende drie leden, Gerard Titulaer, Harm de Kroon en Cees van Rooij, waren afkomstig uit de directies van respectievelijk de WLTO, NLTO en LLTB. Het vijfde lid, Thijs

²⁹³ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering dagelijks bestuur LTO-concern 20 maart 2001, Bijlages 2 tot en met 7 Reacties van de ondernemingsraden van GLTO, LLTB, NLTO, WLTO, ZLTO en LTO-Nederland op de samenwerkingsovereenkomst.

²⁹⁴ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering dagelijks bestuur LTO-concern 4 december 2001, Bijlage 1 Verslag van de vergadering van het Dagelijks Bestuur LTO-concern gehouden op dinsdag 23 oktober 2001 te Den Haag.

²⁹⁵ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering dagelijks bestuur LTO-concern 1 mei 2001, Bijlage 1 Verslag van de vergadering van het Algemeen Bestuur LTO-concern gehouden op dinsdag 20 maart 2001 te Den Haag, SER.

Cuijpers, had zijn sporen in LTO Nederland verdiend als manager van de vakgroep Rundveehouderij. Dit betekende dat de ZLTO en GLTO als enige van de vijf regionale landbouworganisaties niet via een van hun directieleden in het managementteam van het LTO-concern waren vertegenwoordigd. Dit maakte voor deze organisaties een verdere overheveling van taken naar het LTO-concern onaantrekkelijk.

Het commentaar van de GLTO en de ZLTO maakte duidelijk dat een verdere uitbreiding en verdieping van de afspraken, zoals de ondernemingsraden hadden gehoopt, er voorlopig niet in zat. Het tegendeel was eerder het geval. Spoedig ontstond grote onenigheid over de interpretatie van de reeds gemaakte afspraken en de vraag hoe deze in de statuten moesten worden verwoord.²⁹⁶ De moeilijkheden rond de gesloten samenwerkingsovereenkomst hadden behalve met het machtsvraagstuk te maken met de inhoudelijke bedenkingen die sommige ondertekenaars hadden. Zoals al eerder, was de ZLTO het meest uitgesproken in haar kritiek. ZLTO-directeur Gerard van Oosten en voorzitter Vermeer lieten herhaaldelijk blijken grote twijfels te hebben. Hun fundamentele bezwaar was dat er geen duidelijke keus werd gemaakt met betrekking tot de strategische koers van de LTO-organisatie. Weliswaar stond in de samenwerkingsovereenkomst dat het LTO-concern zich op vijf kernthema's zou richten, maar de ZLTO zag dit naar haar smaak onvoldoende terug in de praktijk. Volgens Van Oosten en Vermeer zou men het eerst over het doel en de strategie van LTO Nederland moeten hebben alvorens de structuur van de organisatie aan te passen.²⁹⁷ Vanuit de concerndirectie werd hier tegenin gebracht dat de discussie over doel en strategie geen excuus mocht zijn om de vraag over de organisatorische structuur vooruit te schuiven.²⁹⁸ Toch had de ZLTO wel een punt. Zij stond in elk geval niet alleen in haar kritiek. Ook de ondernemingsraden van de verschillende landbouworganisaties misten in de samenwerkingsovereenkomst een heldere visie op de taak van het LTO-concern. Voor zoverre er al duidelijke keuzes over de te volgen koers werden gemaakt, waren deze onvoldoende uitgewerkt. Dit gold volgens de ondernemingsraden met name voor het voornemen om zich als LTO-organisatie naast de traditionele lobby bij de overheid meer op

---

²⁹⁶ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering dagelijks bestuur LTO-concern 26 februari 2002, Bijlage 5 Covernotitie statuten en bevoegdheden LTO-Nederland.

²⁹⁷ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 9 september 2002, Bijlage 1 Verslag van de vergadering van het Algemeen Bestuur LTO Concern gehouden op dinsdag 2 juli 2002 te Den Haag, Agenda vergadering dagelijks bestuur LTO-concern 23 september 2002, Bijlage 2 Doorontwikkeling LTO Concern (reactie DB); *Oogst*, 28 januari 2000 p. 24, 23 augustus 2002 p. 17.

²⁹⁸ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 2 juli 2002, Bijlage 1 Verslag van de vergadering van het Algemeen Bestuur LTO-concern gehouden op dinsdag 21 mei 2002 te Den Haag, Agenda vergadering dagelijks bestuur LTO-concern 22 oktober 2002, Bijlage 1 Verslag van de vergadering van het Dagelijks Bestuur LTO Concern gehouden op maandag 26 augustus 2002 te Den Haag.

de markt te gaan richten.²⁹⁹

Nu was het voor LTO Nederland ook wel moeilijk om invloed op de agrarische markt uit te oefenen. Dit hing niet alleen samen met het regulerend optreden van de overheid op deze markt. Het kwam ook niet uitsluitend doordat de belangen van agrariërs enerzijds en consumenten anderzijds soms verschilden. Minstens zo belangrijk was dat er doorgaans tussen de primaire agrarische productie door de boeren en de uiteindelijke afzet bij de consument een keten van verwerkende bedrijven zat. Deze bedrijven hadden allemaal hun eigen economische belangen, die dikwijls niet met die van de agrariërs overeenkwamen. Hierbij hoeft maar te worden gedacht aan het gegeven dat een hogere afzetprijs voor de boer een hogere inkoopprijs voor de verwerkende industrie betekende. Vanouds functioneerde het landbouwministerie als ontmoetingspunt tussen de verschillende partijen. De verwerkende en de toeleverende industrie had echter een steeds grootschaliger structuur gekregen. In nauwe samenhang hiermee was zij zich breder en meer internationaal gaan oriënteren. Zo had zij aansluiting gezocht en gevonden bij de in 1996 uit een fusie voortgekomen werkgeversorganisatie VNO-NCW, wat haar toegang gaf tot een nieuw netwerk van contacten buiten het landbouwministerie om. Dit maakte het voor LTO Nederland lastiger het contact met de verwerkende industrie te onderhouden.³⁰⁰ Aan het streven naar een betere positie voor de landbouwers op de agrarische afzetmarkt kon ook op een andere manier invulling worden gegeven. Een beproefd middel was de coöperatie. Al in de negentiende eeuw hadden ondernemende agrariërs door het oprichten van talrijke afzetcoöperaties en coöperatieve landbouwindustrieën hun marktpositie proberen te versterken. Ook hier leidden fusies en schaalvergroting echter tot andere verhoudingen. Na verloop van tijd was een aantal grote coöperatieve ondernemingen overgebleven. Deze ondernemingen trokken steeds vaker professionele bestuurders aan, waardoor de afstand tussen de top van de coöperatie en de aangesloten agrariërs groter werd. De situatie waarin de boeren zelf in hun vrije uurtjes de coöperatie bestuurden, was verleden tijd. Ondertussen bleef het proces van schaalvergroting doorgaan. In de jaren rond de millenniumwisseling voelden veel coöperaties, door de toenemende internationale concurrentie, een zware druk tot vergroting van hun marktaandeel. Dat kon door middel van fusies of door overnames. Voor het overnemen van andere ondernemingen was veel geld

---

²⁹⁹ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering dagelijks bestuur LTO-concern 20 maart 2001, Bijlages 2, 4, 5, 6 en 7 Reacties van de ondernemingsraden van GLTO, NLTO, WLTO, ZLTO en LTO-Nederland op de samenwerkingsovereenkomst. Alleen de ondernemingsraad van de LLTB had het in zijn reactie niet over een geconstateerd gebrek aan visie.

³⁰⁰ Archief LTO Nederland, Agenda extra bestuursvergadering 18 juni 1997, Bijlage 2 De ondernemende organisatie, p. 2.

nodig.³⁰¹ Dat was echter precies waar het LTO Nederland aan ontbrak.

De ZLTO verkeerde wat dat betreft in een betere positie. Bij het ontstaan van de ZLTO in 1999 was het omvangrijke vermogen van fusiepartner NCB ondergebracht in het fonds NCB Ontwikkeling. Door een personele unie kreeg het ZLTO-bestuur zeggenschap over dit fonds. Bovendien waren de leden van de ZLTO tegelijk lid van NCB Ontwikkeling. In 2000 schatte het *NRC Handelsblad* het door de ZLTO beheerde vermogen op twee tot drie miljard gulden. Dit geld was voor een belangrijk deel geïnvesteerd in talrijke bedrijven. Zo bezat de ZLTO achttien procent van de aandelen van Dumeco BV.³⁰² Dumeco was, met een omzet in 1999 van 2,9 miljard, een eigen vermogen van 225 miljoen en een nettowinst van 28 miljoen gulden, het op een na grootste vleesbedrijf van Europa. De ZLTO bezat tevens een aandeel van ruim vijftien procent in Sobel NV. Sobel was een conglomeraat van circa zeventig bedrijven in binnen- en buitenland die zich onder meer bezighielden met het verwerken van kadavers en het maken van geneesmiddelen. Via het destructiebedrijf Rendac bezat Sobel het monopolie op de kadaververwerking in Nederland, België en een deel van Duitsland. Dankzij dochteronderneming Banner Pharmacaps was Sobel wereldmarktleider bij het vervaardigen van gelatinecapsules voor de farmaceutische, voedings- en cosmetische markt. In 1998 boekte Sobel een winst van 25 miljoen gulden, bij een omzet van 1,1 miljard. Het eigen vermogen bedroeg 400 miljoen gulden. Naast haar aandeel in Dumeco en Sobel had de ZLTO belangen in enkele kleinere ondernemingen. In de bedrijven waarvan de ZLTO grootaandeelhouder was, vervulden voormannen van deze organisatie belangrijke bestuurs- en commissariaatsfuncties. Dankzij deze financiële belangen en persoonlijke banden kon de ZLTO tot ver in de agro-industriële keten invloed uitoefenen ten gunste van haar leden.³⁰³

LTO Nederland participeerde ook in een aantal bedrijven. Op 1 mei 2002 bracht zij haar deelnemingen onder in LTO Bedrijven BV. Deze besloten vennootschap telde bij oprichting vier bedrijven. Dat waren AgroPower BV en LTO Commerce BV, voor de collectieve inkoop van onder meer gas en diesel; het bedrijf Agro Portal BV, dat een website voor de agrarische sector beheerde; en de reisorganisatie Agro Reizen BV.³⁰⁴ LTO Bedrijven BV was echter qua omvang onvergelykbaar met het bedrijvenimperium van de ZLTO. Daar kwam bij dat LTO Bedrijven BV weliswaar zorgde voor een

³⁰¹ Het Financieel Dagblad, 30 december 2002; FEM Business, 18 februari 2006.

³⁰² Het woord 'bezat' is hier omwille van de leesbaarheid gebruikt. De eigenlijke situatie was dat NCB Ontwikkeling de aandelen bezat, terwijl de ZLTO zeggenschap over NCB Ontwikkeling had.

³⁰³ *NRC Handelsblad*, 8 april 2000. Zie voor de verhouding van de NCB met het coöperatiewezen: Ton Duffhues, *Voor een betere toekomst*, 337-341.

³⁰⁴ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering dagelijks bestuur LTO-concern 2 juli 2002, Bijlage 5 Bericht LTO Bedrijven BV; *Oogst* 25 februari 2005 p. 16.

collectieve inkoop van producten voor boeren en tuinders, maar geen rol speelde bij de afzet en verwerking van agrarische producten. De afzonderlijke regionale landbouworganisaties in de noordelijke helft van Nederland kampen met een vergelijkbaar probleem als koepelorganisatie LTO Nederland. Weliswaar zagen zij het belang in van een betere vermarkting van de producten van hun leden, maar zij misten in belangrijke mate de middelen daartoe. De GLTO bijvoorbeeld, onderhield, net zoals de ZLTO, contacten met vleesverwerker Dumeco. GLTO-directeur Henk Robben voegde daar in het LTO-blad *Oogst* echter bescheiden aan toe: ‘alleen beschikken wij niet over de financiële reserves die de ZLTO heeft en daardoor gaat het op een wat ander niveau.’³⁰⁵ Het was gezien deze ongelijkwaardige verhouding begrijpelijk dat de ZLTO zich sceptisch toonde over het marktbeleid van LTO Nederland. ZLTO-directeur Van Oosten zei daarover: ‘Boeren en tuinders moeten meer voor de markt produceren en niet alleen bulk. Dat roept iedereen al jaren. Maar als de organisatie daar werkelijk van overtuigd is, waarom trekt ze er dan niet harder aan. Waarom heeft LTO geen overleg met marktpartijen en de tussenhandel om de positie van boeren en tuinders te verbeteren?’³⁰⁶ Volgens de ZLTO ging het niet alleen om onmacht, maar ook om onwil. Volgens haar was de benadering van LTO Nederland verkeerd. Nogmaals Van Oosten: ‘In de praktijk blijkt toch dat vaak een polariserende positie wordt gekozen. De retail, de coöperaties, de ander heeft het vaak gedaan. Die houding levert niks meer op. Er is maar één weg en dat is samen met de partners. Als je iets wil bereiken op die markt, kies daar dan een partner voor die al een positie heeft en ga niet proberen als kleine marktpartij het wiel opnieuw uit te vinden.’³⁰⁷

Een andere weg naar het zelfde doel

Toch was niet alleen de ZLTO huiverig om iets van haar macht op te geven ten bate van het LTO-concern. De sectorale organisaties koesteren evenzeer hun zelfstandigheid. Oorspronkelijk was het de bedoeling geweest dat er na het sluiten van de samenwerkingsovereenkomst harde afspraken met deze organisaties werden gemaakt over verdere integratie in het LTO-concern.³⁰⁸ De regionale landbouworganisaties drongen hier al langer op aan. Zij verlangden dat de sectorale organisaties hun zelfstandigheid opgaven, om vervolgens geheel in de regionale organisaties en de overkoepelende structuur van LTO Nederland op te gaan. Hiermee zou meteen een eind moeten komen aan de klacht van de reeds volledig geïntegreerde vakgroepen dat zij bij de

---

³⁰⁵ *Oogst*, 27 juni 2003 p. 24.

³⁰⁶ *Oogst*, 28 januari 2000 p. 25.

³⁰⁷ *Oogst*, 27 juni 2003 p. 24.

³⁰⁸ *Oogst*, 7 april 2000 p. 6.

sectorale organisaties waren achtergesteld. Weldra bleek echter dat de sectorale organisaties weliswaar bereid waren tot de nauwere samenwerking zoals die in de samenwerkingsovereenkomst was overeengekomen, maar dat zij er niets voor voelden om zichzelf op te heffen. Stuk voor stuk handhaafden zij hun eerdere besluit om zelfstandig te blijven. Hierop ontwikkelden de managers van het LTO-concern een nieuw plan. Zij kwamen met het voorstel om de statuten van LTO Nederland zo aan te passen dat voortaan alleen de regionale landbouwverenigingen nog lid konden zijn. Tot dan toe was het lidmaatschap van LTO Nederland ook voor de sectorale organisaties opengesteld. Dit laatste, zo redeneerden LTO-directeur Duijzer en de zijnen, was niet langer nodig, aangezien de sectorale organisaties ondertussen al middels de samenwerkingsovereenkomst aan het LTO-concern waren verbonden. Door het lidmaatschap aan de regionale organisaties voor te behouden, zou het onderscheid tussen de geïntegreerde vakgroepen en de zelfstandige sectorale organisaties vervagen. Voor beide groepen zou gelden dat zij geen lid van LTO Nederland, maar wel partij in de samenwerkingsovereenkomst waren. Zowel de vakgroepen als de sectorale organisaties zouden op basis van deze samenwerkingsovereenkomst in de relevante organen van het LTO-concern zijn vertegenwoordigd. Voor de aangesloten boeren en tuinders had de voorgestelde constructie geen directe gevolgen. Dankzij het eerder overeengekomen dubbele lidmaatschap zou binnenkort iedereen van een van de regionale organisaties lid zijn. De aansluiting bij LTO Nederland was daarmee automatisch geregeld.³⁰⁹ De regionale organisaties voelden wel voor dit voorstel, omdat het tegemoet kwam aan hun oude wens om de regio's centraal te stellen in LTO Nederland. De sectorale organisaties, aan de andere kant, vreesden een marginalisatie van hun positie en maakten bezwaar. De discussie over de plaats van de sectororganisaties in LTO Nederland sleepte zich voort.³¹⁰

Het gegeven dat noch de regionale noch de sectorale organisaties na de ondertekening van de samenwerkingsovereenkomst wezenlijk aan invloed inboetten, maakte dat de onvrede van de vakgroepen voortduurde. Met name in de vakgroep Glastuinbouw nam het ongenoegen over het functioneren van het LTO-concern sterk toe. Dit leidde tot een voorzichtig aftasten van de

---

³⁰⁹ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 11 september 2001, Bijlage 14 Concept-uitgangspunten voor de wijziging van de statuten van LTO-Nederland, Stukken met betrekking tot de organisatie van het LTO-concern, Stuk van 18 september 2001 getiteld Concept-wijziging van de statuten van LTO-Nederland.

³¹⁰ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 23 oktober 2001, Bijlage 1 Verslag van de vergadering van het Algemeen Bestuur LTO-concern gehouden op dinsdag 11 september 2001 te Den Haag, Agenda vergadering dagelijks bestuur LTO-concern 4 december 2001, Bijlage 1 Verslag van de vergadering van het Dagelijks Bestuur LTO-concern gehouden op dinsdag 23 oktober 2001 te Den Haag, Agenda vergadering dagelijks bestuur LTO-concern 9 april 2002, Ongenummerde Bijlage Verslag van het Dagelijks Bestuur LTO-concern gehouden op dinsdag 26 februari 2002 te Den Haag.

mogelijkheden om buiten het LTO-verband verder te gaan. In 2001 pleitte een aantal glastuinders uit het WLTO-gebied er voor om de belangenbehartiging voor de glastuinbouw onder te brengen bij werkgeversorganisatie VNO-NCW. Deze tuinders meenden tevens dat de glastuinbouw, in plaats van bij het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, thuishoorde bij Economische Zaken, dat over de voor de glastuinbouw belangrijke Gaswet ging.³¹¹ Rond dezelfde tijd opperde vakgroepvoorzitter Hoogervorst om als vakgroep aansluiting te zoeken bij de werkgeversorganisatie voor het midden- en kleinbedrijf MKB-Nederland. Later kwam hij van dit denkbeeld terug. Bij nader inzien achtte hij LTO Nederland toch een betere belangenbehartiger voor de glastuinbouw dan MKB-Nederland. Deze laatste organisatie moest tenslotte ook rekening houden met de belangen van totaal andere sectoren, zoals het bakkerijbedrijf en de horeca.³¹²

Dit nam niet weg dat er volgens Hoogervorst binnen LTO Nederland wezenlijke veranderingen moesten plaatsvinden. Op 21 november 2001 stuurde hij aan het dagelijks bestuur van het LTO-concern een brief waarin hij zijn visie op het concern gaf. Om te beginnen zette hij uiteen wat er volgens hem mis was met de gesloten samenwerkingsovereenkomst. Hoogervorst schreef: 'De gekozen samenwerking is geen fusie. Dit houdt in dat zelfstandige partijen zelfstandigheid behouden en de partijen die geen zelfstandigheid hadden dat ook niet krijgen. Dit mist zijn uitwerking binnen LTO-concern niet. Het betekent dat de grip op delen van LTO-concern absoluut is (de niet zelfstandige onderdelen, zoals LTO-Glastuinbouw) en dat de grip op andere delen ontbreekt. Dit uit zich direct en het meest in de geldstromen. LTO-Nederland en met name de interne (niet zelfstandige) vakgroepen zijn voor hun financiën volkomen afhankelijk van de regionale organisaties. In mijn optiek wordt LTO-Nederland en ook LTO-concern dan ook geregeerd door de regionale LTO-organisaties, of drukken zij in ieder geval een zwaar stempel op dit concern. De regionale LTO-organisaties hebben er geen belang bij dat interne vakgroepen, zoals LTO-Glastuinbouw een zelfstandige positie krijgen.' Met deze passage herhaalde Hoogervorst zijn oude klacht dat de vakgroepen een marginale positie hadden. In het tweede deel van zijn brief schetste hij een nieuw toekomstbeeld voor LTO Nederland. Volgens Hoogervorst moest LTO Nederland zich ontwikkelen tot de centrale werkgeversorganisatie voor het hele 'agribusinesscomplex'. Het LTO-concern beschouwde hij als niet meer dan een geforceerde poging om de belangenbehartiging voor de primaire sector in een keurslijf te dwingen, zonder rekening te houden met de andere partijen in de productieketen of -kolom. Voor het veiligstellen van de Nederlandse land- en tuinbouw was echter juist de

---

³¹¹ *Oogst*, 13 april 2001 p. 17.

³¹² *Oogst*, 21 december 2001 p. 19.

bundeling van alle krachten in het agribusinesscomplex nodig, zo meende Hoogervorst. Daarom zou LTO Nederland er in de toekomst niet alleen voor de primaire sector moeten zijn, maar voor alle deelnemers in de keten. Dit bracht met zich mee dat LTO Nederland haar functie van brancheorganisatie voor de primaire sector moest opgeven. De sectorale vertegenwoordiging zou volledig naar het subniveau van de afzonderlijke sectorale organisaties en de vakgroepen moeten verschuiven. Om hun rol van sectoraal vertegenwoordiger en belangenbehartiger goed te kunnen vervullen, zouden de vakgroepen zelfstandig moeten worden. Voor LTO Nederland bleef de kern-taak over van centrale werkgeversorganisatie voor de Nederlandse agribusiness. Zij zou niet alleen koepelorganisatie moeten zijn voor de agrarische sectororganisaties, maar evenzeer voor de organisaties die de toelevering, afzet, verwerking en distributie vertegenwoordigden. LTO Nederland zou er kortom moeten zijn voor alle sectororganisaties in de kolom.³¹³ Met dit voorstel beklemtoonde Hoogervorst het belang van de samenwerking in de keten, net zoals de ZLTO dat deed. Waar echter de ZLTO als regionale organisatie aan deze samenwerking vorm gaf, legde Hoogervorst het primaat bij de sectorale vertegenwoordiging.

De teloorgang van het LTO-concern

Door de voortdurende machtsstrijd tussen de regionale organisaties, sectorale organisaties en vakgroepen, van welke laatste vooral de Glastuinbouw, was het ondertussen nog steeds niet gelukt om de afspraken uit de samenwerkingsovereenkomst vast te leggen in de statuten van LTO Nederland. De onderlinge verdeeldheid was te groot. Begin 2002 stelde het managementteam onder leiding van Duijzer het ambitieniveau naar beneden bij, tot het doorvoeren van slechts enkele beperkte wijzigingen in de statuten.³¹⁴ De poging om LTO Nederland door middel van de samenwerkingsovereenkomst tot een hechter verband te smeden, was mislukt. De betrokkenen ervoeren dit net zo. Algemeen heerste de opvatting dat de samenwerkingsovereenkomst niet werkte en het LTO-concern niet de beoogde efficiencywinst had gebracht. Een geanonimiseerd onderzoek onder de vertegenwoordigers van vakgroepen, sectoren en regio's leverde een litanie van klachten op. Over hun gemeenschappelijk functioneren in het concern zeiden de ondervraagden onder meer: iedereen zit er vrijblijvend; de helderheid van besluitvorming ontbreekt; er is weinig vertrouwen tussen de bestuursleden onderling; we

³¹³ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering dagelijks bestuur LTO-concern 4 december 2001, Bijlage 9 Brief 21 november 2001 van F.H. Hoogervorst aan het Dagelijks Bestuur van LTO-concern.

³¹⁴ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering dagelijks bestuur LTO-concern 26 februari 2002, Bijlage 5 Covernotitie statuten en bevoegdheden LTO-Nederland, Agenda vergadering dagelijks bestuur LTO-concern 9 april 2002, Bijlage getiteld Verslag van de vergadering van het Dagelijks Bestuur LTO-concern gehouden op dinsdag 26 februari 2002 te Den Haag.

spreken elkaar niet rechtstreeks aan; er is geen verantwoordelijkheid voor het geheel; er is weinig betrokkenheid; men loopt maar in en uit. De samenwerkingsovereenkomst werd getypeerd als een ‘papieren tijger’, het concernbestuur als een ‘Poolse landdag’.³¹⁵ Eigenlijk voelde geen van de betrokkenen er voor om op deze manier met het LTO-concern verder te gaan. De vakgroep Glastuinbouw zegde de overeenkomst zelfs expliciet met een brief op.³¹⁶ De situatie was terug bij af.

Voor het managementteam restte na het stuklopen van het LTO-concern weinig anders dan in te zetten op een doorstart, in de hoop dat de samenwerking deze keer wel zou slagen. Hiertoe werden drie modellen ontwikkeld: het zogenoemde fusiemodel, het branchemodel en het samenwerkingsmodel. Het fusiemodel was gebaseerd op de oude gedachte dat de agrarische belangenbehartiging zoveel mogelijk via het landelijke LTO-apparaat moest verlopen. Aangezien het niet haalbaar leek om ze op te heffen, zouden de afzonderlijke regionale en sectorale organisaties weliswaar blijven bestaan, maar al hun personeel zou via de landelijke LTO-organisatie worden aangesteld. Bij het branchemodel ging het om een verdere uitwerking van het door Hoogervorst geopperde voorstel om de belangenbehartiging op het sectorale niveau te concentreren. LTO Nederland kreeg in dit model de functie toebedeeld van centraal ontmoetingspunt van de sectoren. Ten slotte was er het samenwerkingsmodel. Dit door de ZLTO en LLTB ontwikkelde model nam de samenwerking tussen de vijf regionale organisaties als basis. Volgens de ZLTO en LLTB zouden LTO Nederland en de sectorale organisaties in het samenwerkingsverband van de regio’s moeten opgaan. Op 9 oktober 2002 bespraken de afgevaardigden van regio’s, sectoren en vakgroepen in het LTO-bestuur de drie modellen. Niet geheel onverwacht, bleek dat voor geen van de modellen unanieme steun bestond. De ZLTO en LLTB keurden het fusieplan af, met als argument dat door verdere centralisatie de afstand tot de provincies, gemeentes, waterschappen en de leden in de regio te groot zou worden. Zij vreesden het ontstaan van een organisatie die net zoals het voormalige Landbouwschap op weinig steun van de achterban kon rekenen. ZLTO-voorzitter Vermeer typeerde de fusie in dit verband als ‘een kansloos proces’. Ook de NLTO was niet overtuigd. De sectorale organisaties keerden zich tegen het samenwerkingsmodel van de ZLTO en LLTB. Het branche-

³¹⁵ Archief LTO Nederland, Aanvulling op de agenda vergadering dagelijks bestuur LTO-concern 26 augustus 2002, Bijlage 1 Notitie Doorontwikking LTO Concern, Agenda vergadering dagelijks bestuur LTO-concern 22 oktober 2002, Bijlage 2 Besluitenlijst van de vergadering van het Dagelijks Bestuur LTO Concern gehouden op woensdag 9 oktober 2002 te Bunnik.

³¹⁶ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering dagelijks bestuur LTO-concern 26 augustus 2002, Bijlage 1 Verslag van de vergadering van het Dagelijks Bestuur LTO-concern gehouden op dinsdag 2 juli 2002 te Den Haag, Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 9 september 2002, Bijlage 1 Verslag van de vergadering van het Algemeen Bestuur LTO Concern gehouden op dinsdag 2 juli 2002 te Den Haag; *Oogst*, 5 juli 2002 p. 6.

model werd vrij algemeen als een achteruitgang beschouwd, omdat zonder sterke centrale aansturing voortdurend het gevaar bestond van openlijke verdeeldheid tussen de sectoren.³¹⁷ Nadat eerst was vastgesteld dat LTO Nederland niet goed functioneerde, daarna de als remedie bedoelde samenwerkingsovereenkomst geen succes bleek te zijn, was nu ook de doorstart voor een verbeterde samenwerking mislukt. De organisatie zat muurvast.

Het initiatief van de noordelijke regionale landbouworganisaties

Achteraf kan worden vastgesteld dat de managers van LTO Nederland na de mislukte doorstart van eind 2002 definitief hun greep op de ontwikkeling van de federatie kwijt waren. Er brak een periode aan waarin de verschillende partijen in LTO Nederland nadrukkelijk hun eigen koers gingen. De ZLTO bouwde voortvarend verder aan haar bedrijvenimperium. Eind 2002, begin 2003 kocht de organisatie eerst het Duitse vleesconcern A. Moxsel AG. op, om vervolgens vleesverwerker Dumeco, waarvan zij al grootaandeelhouder was, volledig over te nemen. Beide bedrijven werden samen met ZLTO-dochter Sobel ondergebracht in de nieuwe holding Best Agrifund NV.³¹⁸ Ondertussen kampte de landelijke LTO-organisatie met steeds nijpender financiële problemen. Begin 2003 zag de directie zich genoodzaakt tot het doorvoeren van een grote reorganisatie. Er kwam een vacaturestop, waarna met goedkeuring van de ondernemingsraad een afvloeiingsplan werd opgesteld voor een personeelsvermindering van circa dertig procent in één jaar tijd. Dat de LTO-directie zo plotseling zo grondig moest ingrijpen had een aantal acute oorzaken. Door de heersende economische recessie werd verlies geleden op de beheerde aandelen en stegen de pensioenlasten. Het kwam ook doordat de afdracht door de regionale landbouworganisaties aan het landelijke LTO-apparaat naar beneden toe moest worden bijgesteld.³¹⁹ Deze organisaties kampten met dezelfde acute moeilijkheden als de landelijke LTO-organisatie en hadden bovendien te maken met het structurele probleem van de dalende ledentallen. Hetzelfde gold voor de sectorale organisaties. Behalve de landelijke LTO-organisatie moesten daarom ook de afzonderlijke regionale en sectorale verenigingen hun organisatiestructuur aanpassen om de zaak financi-

---

³¹⁷ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering dagelijks bestuur LTO-concern 22 oktober 2002, Bijlage 2 Besluitenlijst van de vergadering van het Dagelijks Bestuur LTO Concern gehouden op woensdag 9 oktober 2002 te Bunnik, Bijlage 8 Stuk getiteld Bestuur LTO: het moet beter; *Oogst*, 5 juli 2002 p. 18, 9 augustus 2002 p. 6, 18 oktober 2002 p. 18.

³¹⁸ *Oogst*, 13 december 2002 p. 6, 20 december 2002 p. 19 en 84, 17 januari 2003 p. 7, 4 april 2003 p. 53, 18 april 2003 p. 7.

³¹⁹ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering dagelijks bestuur LTO-concern 17 juni 2003, Bijlage 2 Brief 11 juni 2003 betreffende de begroting aan de voorzitters en leden van het dagelijks bestuur, Bijlage 3 Brief 13 mei 2003 betreffende vacaturestop aan de personeelsleden die werkzaam zijn bij LTO Nederland, Agenda vergadering algemeen bestuur 9 december 2003, Bijlage 1 Verslag van de vergadering van het Algemeen Bestuur LTO Nederland gehouden op 28 oktober 2003 te Den Haag.

eel op orde te houden. De vraag was hoe dat kon worden gedaan zonder dat de dienstverlening aan de leden achteruitging. De GLTO had eind jaren negentig al eens geprobeerd om over te gaan op een systeem van variabele contributie, waarbij de individuele leden konden kiezen welke diensten zij al dan niet wilden afnemen. Dit plan was echter als zijnde te riskant door de ledenraad afgewezen.³²⁰ Er kon ook worden gekozen voor interne schaalvergroting. Dit was wat uiteindelijk alle regionale organisaties deden. De NLTO, WLTO, GLTO, ZLTO en LLTB schaften allemaal hun lokale kringen af en voegden deze samen tot grotere afdelingen. De ZLTO bijvoorbeeld reduceerde haar tien lokale kringen tot vier afdelingen. Het binnen het WLTO-gebied gelegen Westland kreeg de grootste afdeling. Hier ontstond in 2003 uit een fusie een afdeling met meer dan tweeduizend leden. Een vergelijkbaar proces van schaalvergroting deed zich bij de sectorale verenigingen voor. Zo fuseerden de kringen van Utrecht, Gelderland en Overijssel van de Nederlandse Fruittelers Organisatie in 2002 tot de nieuwe kring NFO Midden Nederland.³²¹ Bij al deze voorbeelden ging het om fusies binnen de afzonderlijke regionale en sectorale verenigingen. Voor de verdere ontwikkeling van LTO Nederland zou een fusie tussen enkele van de aangesloten regionale landbouworganisaties beslissend blijken.

Al in de zomer van 2002, toen nog volop aan de doorstart van het LTO-concern werd gewerkt, hadden de besturen van de GLTO en WLTO aangegeven dat als het niet tot een landelijke fusie kwam, zij in elk geval hun twee organisaties zouden samenvoegen.³²² Zoals uiteengezet, ketste de doorstart van het concern in het najaar van 2002 af, omdat noch het ontwikkelde fusiemodel, noch het branchemodel, noch het samenwerkingsmodel unanieme steun kreeg. Hierop begonnen de besturen van de GLTO en WLTO met de voorbereidingen voor de aangekondigde fusie. Zij trokken daarmee het initiatief in LTO Nederland naar zich toe. Begin 2003 schoof ook de NLTO bij de fusiebesprekingen aan. De ZLTO en de LLTB hielden zich afzijdig. Dat juist de drie regionale landbouwverenigingen van boven de grote rivieren op een fusie aanstuurden, had alles te maken met hun benarde financiële situatie. Weliswaar kampten de ZLTO en de LLTB ook met afnemende ledentallen en dalende rendementen op de investeringen, maar deze organisaties hadden een grotere financiële buffer. Daardoor voelden zij minder druk om te reorganiseren. Vanzelfsprekend reageerden de ZLTO en LLTB wel op de veran-

³²⁰ *Oogst*, 22 oktober 1999, p. 6, 24 december 1999 p. 7, 24 november 2000 p. 20.

³²¹ *Oogst*, 16 februari 2001 p. 20, 31 augustus 2001 p. 17, 21 januari 2002 p. 19, 1 maart 2002 p. 19, 15 maart 2002 p. 15, 14 juni 2002 p. 17, 5 juli 2002 p. 17, 20 september 2002 p. 17, 4 oktober 2002 p. 16, 6 december 2002 p. 17, 4 april 2003 p. 17, 16 mei 2003 p. 14, 3 oktober 2003 p. 14, 28 november 2003 p. 21, 17 september 2004 p. 14, 15 oktober 2004 p. 14.

³²² Archief LTO Nederland, Agenda vergadering algemeen bestuur LTO-concern 9 september 2002, Bijlage 1 Verslag van de vergadering van het Algemeen Bestuur LTO Concern gehouden op dinsdag 2 juli 2002 te Den Haag.

derende omstandigheden, onder meer met de opschaling van hun afdelingen, maar zij zagen zich bijvoorbeeld niet genoodzaakt om in hun personeelsbestand te snijden.³²³ Vanuit deze positie kon ZLTO-directeur Van Oosten, enigszins meewarig, over het noordelijke fusieplan zeggen: ‘Het zou moeten gaan om het realiseren van een visie op het belang van de Nederlandse boeren en tuinders. Niet om het wegwerken van tekorten.’³²⁴ Voor de GLTO, WLTO en NLTO lag dit geheel anders. Deze organisaties zagen zich rond 2003 tot rigoureus ingrijpen gedwongen. Dit maakte hun voorgenomen fusie een lastige aangelegenheid.

Toen de besturen van de GLTO, WLTO en NLTO in januari 2003 overeenkwamen om te gaan fuseren, spraken zij meteen af dat zij hun organisatie schoon zouden opleveren. Geen van de drie fusiepartners zou een structureel financieel tekort op zijn begroting mogen hebben, aangezien dit anders bij de fusie op de andere partners zou worden afgewenteld. Tegelijk bleek uit optelling van hun afzonderlijke begrotingen dat de drie verenigingen in 2003 uitkwamen op een gezamenlijk tekort van circa één miljoen euro. Als puur en alleen werd gekeken naar de verenigingsactiviteiten, en de zakelijke dienstverlening door de GLTO, WLTO en NLTO buiten beschouwing bleef, dan bedroeg het gezamenlijke tekort zelfs 1,8 miljoen euro.³²⁵ Voor alle drie de organisaties betekende dit dat zij zeer grondig moesten reorganiseren, om aan de financiële voorwaarde voor de fusie te kunnen voldoen. Zij deden dit onder meer door het schrappen van tientallen arbeidsplaatsen en door het sluiten van hun bijkantoren. De NLTO sloot haar bijkantoren in Assen en Emmeloord en hield alleen het hoofdkantoor in Drachten over. De GLTO hief haar kantoren in Zelhem en De Bilt op en regelde voortaan al haar zaken vanuit Deventer en Wageningen. De WLTO sloot haar kantoren in Rijswijk en Heerhugowaard en concentreerde haar activiteiten in Haarlem.³²⁶

Toch was het niet voldoende. Vlak voordat op 16 december 2003 de ledenraden van de drie organisaties hun goedkeuring aan de fusie moesten verlenen, verscheen in het *Agrarisch Dagblad* een artikel waaruit bleek dat de GLTO sinds het begin van de fusieonderhandelingen 3,4 miljoen euro op haar vermogen had ingeteerd.³²⁷ De besturen en ledenraden van de WLTO en NLTO reagerden onaangenaam verrast. Met name NLTO-voorzitter Geart Benedictus was er ernstig over ontstemd dat hij het slechte nieuws van de GLTO uit de krant moest vernemen. ‘Vertrouwen komt te voet en gaat te

³²³ *Oogst*, 23 mei 2003 p. 8.

³²⁴ *Oogst*, 27 juni 2003 p. 24.

³²⁵ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering dagelijks bestuur 25 november 2003, Ongenummerde bijlage getiteld Fusieonderzoek GLTO, NLTO en WLTO. De contouren van een nieuwe land- en tuinbouworganisatie. Een schets op hoofdlijnen van de organisatie die ontstaat door de fusie van GLTO, NLTO en WLTO.

³²⁶ *Oogst*, 2 januari 2004 p. 16.

³²⁷ *Agrarisch Dagblad*, 4 december 2003 p. 1.

paard', zo verwoordde hij zijn ongenoegen. GLTO-voorzitter Roemaat, op zijn beurt, stoorde zich aan het geringe vertrouwen van de fusiepartners. 'Alsof wij de enigen zijn die zwaar reorganiseren: ook de NLTO en WLTO hebben financieel fors moeten ingrijpen', luidde zijn oordeel. Ondanks deze strubbeling was iedereen het erover eens dat de fusie moest doorgaan. De besturen van de drie organisaties spraken af om wat meer tijd te nemen en medio 2004 nogmaals te bezien of zij het fusieplan aan hun ledenraden zouden voorleggen. Tot die tijd zou er maandelijks over de lopende reorganisaties worden gerapporteerd en zouden accountants de bezuinigingsplannen van de drie organisaties op realisme toetsten.³²⁸ In juni 2004 liep het fusieproces wederom enige vertraging op, omdat het bestuur van de NLTO de voordelen van de samenvoeging toch te klein vond. Er volgden nieuwe onderhandelingen, wat resulteerde in het schrappen van nog eens tientallen arbeidsplaatsen. Uiteindelijk hielden de drie noordelijke organisaties gezamenlijk 125 volledige werkplekken over. Ook op de huisvesting werd verder bezuinigd. Het leidde tot de opheffing van het GLTO-kantoor in Wageningen. Tevens sprak men af het kantoor van de WLTO in Haarlem te sluiten en het daar werkende personeel in het Haagse LTO-hoofdkantoor onder te brengen.³²⁹

Een andere kwestie was wat voor structuur de nieuwe noordelijke organisatie moest krijgen. In deze kwestie lagen twee belangrijke deelvragen besloten. Om te beginnen diende er overeenstemming te komen over de vraag hoe de ZLTO, de LLTB en de noordelijke organisatie zich binnen LTO Nederland tot elkaar gingen verhouden. Daarnaast moest worden besloten wat voor plaats de vakgroepen in het nieuw te vormen verband kregen. De noordelijke fusiepartners ontwikkelden twee modellen voor de manier waarop de samenwerking tussen de regionale landbouwverenigingen in LTO Nederland kon plaatsvinden. Volgens het eerste model handhaafden niet alleen de ZLTO, de LLTB en de beoogde noordelijke organisatie hun afzonderlijke organisatiestructuur, maar behield LTO Nederland als overkoepelende organisatie ook haar afzonderlijke kantoor met eigen medewerkers. Het voordeel van dit model was dat het in hoge mate overeenkwam met de al bestaande situatie. In plaats van als koepelorganisatie van de bestaande vijf regionale landbouworganisaties ging LTO Nederland simpelweg functioneren als koepel van de beoogde drie regionale organisaties. De voorkeur van de

³²⁸ *Oogst*, 12 december 2003 p. 6, 19 december 2003 p. 18, 2 januari 2004 p. 16; Agenda vergadering algemeen bestuur 6 april 2004, Bijlage 1 Verslag van de vergadering van het Algemeen Bestuur LTO Nederland gehouden op dinsdag 24 februari 2004 te Den Haag.

³²⁹ *Oogst*, 9 juli 2004 p. 4, 1 oktober 2004 p. 8; Archief LTO Nederland, Agenda vergadering algemeen bestuur 14 september 2004, Bijlage 1 Verslag van de vergadering van het Algemeen Bestuur LTO Nederland gehouden op maandag 28 juni 2004 te Zwolle, Agenda vergadering algemeen bestuur 26 oktober 2004, Bijlage 1 Verslag van het Algemeen Bestuur LTO Nederland gehouden op dinsdag 14 september 2004 in Den Haag.

fusiepartners NLTO, GLTO en WLTO ging echter uit naar het tweede model. Volgens dit model smolt de beoogde noordelijke organisatie geheel samen met het landelijke LTO-apparaat. Op deze manier kon uit de NLTO, GLTO, WLTO en de landelijke LTO-organisatie een nieuw LTO Nederland ontstaan. Dit nieuwe LTO Nederland zou op zowel regionaal als nationaal niveau de agrarische belangenbehartiging en dienstverlening voor Noord-Nederland verzorgen. Om er voor te zorgen dat men bij de nationale belangenbehartiging eensgezind optrad, zou nauw met de zuidelijke landbouworganisaties ZLTO en LLTB moeten worden samengewerkt. Deze twee organisaties moesten op landelijk niveau bij LTO Nederland betrokken blijven, terwijl ze op regionaal niveau hun autonomie konden behouden. Hun relatie tot LTO Nederland zou daarmee min of meer ongewijzigd blijven. Dit tweede model had volgens de noordelijke fusiepartners een aantal voordelen. Om te beginnen kwam dit model het dichtst bij het oude ideaal van de totale landelijke en regionale integratie, zij het dat ZLTO en LLTB buiten de fusie bleven. Het kwam daarmee ook in hoge mate tegemoet aan de wensen van de vakgroepen. Bovendien leverde het tweede model de noordelijke fusiepartners een forse extra besparing op. Door het samenvoegen van hun organisaties bespaarden de NLTO, GLTO en WLTO al circa vier miljoen euro op hun overhead. Als ook het landelijke LTO-apparaat mee integreerde, steeg dit voordeel met nog eens ruim een miljoen euro. Het nadeel van het tweede model was dat het lastig te realiseren was, omdat het een totale reorganisatie van de landelijke LTO-structuur behelsde. Daarom kozen de NLTO, GLTO en WLTO er voor eerst gedrieën te fuseren, om pas later te proberen hun nieuwe noordelijke organisatie en het landelijke LTO-apparaat in elkaar te schuiven.³³⁰

Nauw hiermee samenhangend was er de vraag hoe de vakgroepen en de zelfstandige sectorale organisaties in het beoogde verband moesten worden ingepast. Vanuit de vakgroepen was zeer teleurgesteld gereageerd op het mislukken van de doorstart van het LTO-concern in oktober 2002. Glastuinbouwvoorzitter Hoogervorst verklaarde in het maandblad *Oogst*: 'We hadden zo gehoopt dat er nu een nieuwe structuur kwam met een gelijke positie voor regio's en sectoren.' Ook Siem Jan Schenk, voorzitter van de vakgroep Rundveehouderij, verklaarde het stuklopen van het LTO-concern 'verschrikkelijk jammer' te vinden. 'Alle sectoren willen een sterke landelijke land- en tuinbouworganisatie, maar blijktbaar zijn de regio's nog niet zo ver', luidde zijn analyse. Alleen voorzitter Aike Maarsingh van de vakgroep Ak-

---

³³⁰ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering dagelijks bestuur 25 november 2003, Ongenummerde bijlage getiteld Fusieonderzoek GLTO, NLTO en WLTO. De contouren van een nieuwe land- en tuinbouworganisatie: Een schets op hoofdlijnen van de organisatie die ontstaat door de fusie van GLTO, NLTO en WLTO.

kerbouw verklaarde blij te zijn dat er een eind was gekomen aan de ‘navelstaarderij’ zoals hij het noemde.³³¹ Maarsingh meende dat de spanningen die het fusiestreven teweeg brachten eenvoudig tot een scheuring van LTO Nederland konden leiden. Om dezelfde reden was hij niet enthousiast over het plan van de NLTO, GLTO en WLTO om de eigen organisaties en het landelijke LTO-apparaat te laten samensmelten. Ook Hoogervorst was beducht voor het ontstaan van een afzonderlijk noordelijk en een zuidelijk blok.³³² Toch hielden de vakgroepvoorzitters vast aan hun opvatting dat LTO Nederland diende te worden gereorganiseerd, waarbij de vakgroepen een hogere mate van zelfstandigheid zouden krijgen. Op 21 januari 2003 zetten zij hun standpunt in een brief aan het LTO-bestuur nog eens uiteen.³³³

Voor de fusiepartners NLTO, GLTO en WLTO was de door de vakgroepen gewenste autonomie, om een andere reden, ook een aantrekkelijk perspectief. Als de vakgroepen de mogelijkheid kregen om zich onafhankelijk van de regionale organisaties te organiseren, konden de vanuit de regio's opgezette vakgroepactiviteiten worden afgebouwd. Een op het landelijke niveau vormgegeven top-down besturing van de vakgroepen zou leiden tot meer efficiëntie en daarmee tot extra kostenbesparing. De noordelijke regionale landbouwverenigingen en de vakgroepen zaten wat dit punt betreft dus op één lijn. Parallel aan hun eigen fusiebesprekingen traden de NLTO, WLTO en GLTO vanaf begin 2003 in overleg met de vakgroepen.³³⁴ Van vakgroepzijde speelde de Glastuinbouw een dominante rol bij de onderhandelingen. Na een jaar van intensief overleg bereikten de partijen in april 2004 overeenstemming over de inpassing van de vakgroepen in de nieuwe organisatiestructuur. Overeengekomen werd dat de vakgroepen zelf mochten bepalen of zij hun regionale organisatiestructuur handhaafden, of dat zij al hun activiteiten vanuit de landelijke vakgroep zouden aansturen. De vakgroep Glastuinbouw gaf meteen aan dat hij geen regionale vakgroep voor Noord-Nederland zou instellen. De belangenbehartiging voor de glastuinbouw zou voortaan volledig vanuit de landelijke vakgroep worden aangestuurd. De verwachting was dat de overige vakgroepen voor eenzelfde structuur zouden kiezen.³³⁵

De ZLTO en LLTB reageerden afwijzend op het plan om de Noord-Nederlandse sectorale belangenbehartiging volledig vanuit de landelijke vakgroepen van LTO Nederland te laten aansturen. Deze organisaties waren altijd gekant geweest tegen overheveling naar het landelijke niveau van acti-

³³¹ *Oogst*, 18 oktober 2002 p. 18.

³³² *Oogst*, 27 juni 2003 p. 25.

³³³ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering dagelijks bestuur LTO-concern 11 februari 2003, Bijlage 3 Brief van 21 januari 2003 van de vakgroepvoorzitters aan het bestuur van LTO Nederland.

³³⁴ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering dagelijks bestuur LTO-concern 17 juni 2003, Bijlage 4 Brief van 15 mei 2003 van ing. J.H.M. Robben secretaris van de Stuurgroep Samenwerking GLTO/NLTO/WLTO aan het Dagelijks Bestuur van LTO Nederland.

³³⁵ *Oogst*, 16 april 2004 p. 14, 23 april 2004 p. 4 en 14-15.

viteiten die in de regio konden worden vormgegeven. Zij meenden dat, mede vanwege de grote invloed van provincies en waterschappen, niet alleen de intersectorale, maar ook de sectorale belangenbehartiging vanuit de regionale landbouworganisaties diende te worden aangestuurd. Bovendien voorzagen de ZLTO en LLTB dat zij, als medefinanciers van het landelijke LTO-apparaat, gingen meebetalen aan de sectorale belangenbehartiging in Noord-Nederland. Zij achtten dit onjuist. ZLTO-voorzitter Vermeer zei over de Noord-Nederlandse reorganisatieplannen afkeurend: 'Je kan niet tegelijk én meer taken naar het landelijke afschuiven én minder geld aan het landelijke afdragen.'³³⁶ Op 8 september 2004 stuurde de ZLTO aan het LTO-bestuur een brief waarin zij een aantal harde voorwaarden stelde voor haar verdere participatie in LTO Nederland. Om te beginnen kondigde de ZLTO aan haar afdracht aan LTO Nederland te zullen verlagen in evenredigheid met de kortingen die de andere regionale organisaties doorvoerden. Ten tweede zou zij niet meebetalen aan werkzaamheden die zij zelf in eigen beheer uitvoerde en die andere regionale organisaties aan LTO Nederland opdroegen. Ten slotte verklaarde de ZLTO niet te zullen meewerken en meebetalen aan activiteiten die ze ondoelmatig achtte.³³⁷ Eerder al suggereerde Vermeer in het maandblad *Oogst* dat de Noord-Nederlandse fusieplannen zouden leiden tot een lossere band tussen de ZLTO en LTO Nederland. Hij zei: 'Ik denk dat LTO Nederland meer een deel van ons netwerk zal worden waar we landelijk zaken mee doen.'³³⁸

Oplopende spanningen

Terwijl de NLTO, GLTO en WLTO in samenwerking met de vakgroepen en onder stil protest van de ZLTO en LLTB gestaag voortbouwden aan hun nieuwe LTO Nederland, liepen de spanningen in de federatie steeds verder op. Overall ontstonden conflicten, sommige groter, andere kleiner, maar allemaal symptomatisch voor de snel verslechterende sfeer. LTO Nederland stond op springen. In het najaar van 2002 ontstond bijvoorbeeld irritatie rond een initiatief van de ZLTO en de LLTB dat was bedoeld om de marktpositie van de Nederlandse aardappeltelers te verbeteren. De ZLTO en LLTB dienden hun plan in bij LTO Nederland met het verzoek om het door de LTO-vakgroep Akkerbouw te laten beoordelen. Toen na enkele maanden nog steeds geen reactie van de vakgroep was ontvangen, kondigden de zuidelijke organisaties aan om het project dan maar niet in LTO-verband, maar

---

³³⁶ *Oogst*, 19 november 2004 p. 4.

³³⁷ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering dagelijks bestuur 28 september 2004, Bijlage 5 Brief van 8 september 2004 van ir. G.J.P. van Oosten Algemeen Directeur ZLTO aan het Dagelijks Bestuur LTO-Nederland.

³³⁸ *Oogst*, 23 april 2004 p. 4.

alleen voor hun eigen leden op te zetten.³³⁹ Illustratief voor het alom heersende ongenoegen was ook het opstappen van Kring Boskoop uit de WLTO. Kring Boskoop bestond uit een aantal boomkwekers uit het plaatsje Boskoop, die door het toetreden van de NBvB tot LTO Nederland en de invoering van het gecombineerde sectoraal-regionale lidmaatschap ook lid waren geworden van de WLTO. Op Maandag 13 oktober 2003 maakte het kringbestuur echter bekend dat Kring Boskoop uit de WLTO stapte, en riep het zijn leden op om het WLTO-lidmaatschap te beëindigen. Aan deze breuk lag een diepzittend ongenoegen over de dominante positie van de vakgroep Glastuinbouw binnen de WLTO ten grondslag. WLTO-voorzitter Jan Heijkoop zei over deze dominantie: ‘Glastuinbouw is in ons gebied veruit de grootste sector, zoals de ZLTO zich op de varkenshouderij richt. Bovendien vertegenwoordigen wij meer dan 70 procent van de glastuinbouw. Het is daarom niet meer dan logisch om de ontwikkeling van deze sector in ons gebied voorrang te geven.’ De Boskoopse boomkwekers meenden echter dat de Glastuinbouw een onevenredig deel van het budget voor de intersectorale belangenbehartiging opsoupeerde. Ook vonden zij dat de NLTO, GLTO en WLTO bij hun fusieplannen te weinig oog hadden voor de belangen van de kleine sectoren.³⁴⁰ Ondertussen was het een publiek geheim dat LTO-voorzitter Doornbos, die met het noordelijke fusieplan sympathiseerde, en ZLTO-voorzitter Vermeer niet meer met elkaar door één deur konden. Het werd door beiden in de media ontkend, maar volgens ingewijden was sprake van ‘botsende karakters’ en ‘versleten verhoudingen’. De verstandhouding tussen Glastuinbouwvoorzitter Hoogervorst en Vermeer was niet beter.³⁴¹

Hoogoplopende spanningen deden zich ook voor bij het onder de auspiciën van LTO Nederland bij AgriPers uitgegeven maandblad *Oogst*. Hoewel de noordelijke en de zuidelijke organisaties over veel zaken van mening verschilden, werden zij het in 2004 snel eens over een voorstel van de NLTO, GLTO en WLTO om gezamenlijk een nieuw tijdschrift op te zetten. De bedoeling was dat het nieuwe blad verschillende edities kreeg, met daarin veel aandacht voor het regionale landbouwnieuws. Anders dan bij het tijdschrift *Oogst*, zou de uitgave niet vanuit het LTO-hoofdkantoor in Den Haag worden verzorgd, maar vanuit de kantoren van de regionale organisaties. Op

³³⁹ Archief LTO Nederland, Agenda vergadering dagelijks bestuur LTO-concern dinsdag 26 november 2002, Bijlage 2 Aardappelproject, Agenda vergadering dagelijks bestuur LTO-concern dinsdag 11 februari 2003, Bijlage 1 Verslag van de vergadering van het Dagelijks Bestuur LTO Concern gehouden op dinsdag 26 november 2002 te Den Haag.

³⁴⁰ *Oogst*, 5 juli 2002 p. 12, 14 februari 2003 p. 17, 11 juli 2003 p. 13, 17 oktober 2003 p. 4; Archief LTO Nederland, Agenda vergadering dagelijks bestuur 7 december 2004, Bijlage 3 Startnotitie LTO Noord / LTO Nederland / NBVB.

³⁴¹ *Nieuwe Oogst*, 28 mei 2005 p. 1 en 8, 4 juni 2005 p. 34; *Agrarisch Dagblad*, 28 mei 2005; *Ondememen*, 11:8 (september 2005) 59-60. Voor Doornbos' sympathie voor het noordelijke fusieplan, zie: *Oogst*, 5 juli 2002 p. 6.

deze manier hoopten de regionale organisaties op de agrarische nieuwsvoorziening te kunnen bezuinigen en trokken zij deze tegelijk naar zich toe. Het was evident dat dit voornemen het einde zou betekenen van het tijdschrift *Oogst* in de toen bestaande vorm. Weldra bleek dat bij AgriPers diverse ontslagen zouden vallen. Onduidelijk bleef echter om wie het ging, en wie er in aanmerking kwamen voor herplaatsing bij het nieuwe tijdschrift. Bovendien ontstond al snel onenigheid over de vraag wie het sociaal plan voor de afvloeiing moest gaan financieren, LTO Nederland als collectief, of de afzonderlijke regionale organisaties met hun plannen voor het nieuwe tijdschrift. Door alle onduidelijkheid rond de toekomst van *Oogst* haakten adverteerders af, terwijl als het blad inderdaad werd opgeheven schadeclaims dreigden voor het niet nakomen van eerder gesloten advertentiecontracten. Ook de landelijke LTO-top was slecht geïnformeerd over de plannen van de regionale organisaties. Tijdens de bestuursvergadering van 1 maart 2005 constateerde Doornbos 'dat er binnen LTO op diverse plekken besluiten worden genomen. Dat leidt er toe dat het dagelijks bestuur soms een plek is waar wordt besloten en soms slechts wordt aangehoord.' Ondertussen was onder de medewerkers aan het tijdschrift *Oogst* grote onrust ontstaan. In deze gespannen situatie ontstond een hoogoplopend conflict tussen de hoofdredacteur van *Oogst* Martijn de Groot en het bestuur van de stichting AgriPers, onder voorzitterschap van Dirk Duijzer. Het leidde tot het ontslag van De Groot.³⁴² Achteraf verklaarde De Groot zich geslachttofferd te voelen als zijnde de boodschapper van het voortdurende slechte nieuws uit het LTO-verband.³⁴³ Deze interpretatie zou er wel eens niet heel ver naast kunnen zitten. Feit is dat Duijzer bij de opheffing in april 2005 van *Oogst* en de introductie van het opvolgende blad *Nieuwe Oogst*, een column schreef waarin hij liet blijken dat hij verlangde naar een opgewekt verenigingsblad in plaats van een journalistiek kritisch tijdschrift. Duijzer schreef: 'Als er slecht nieuws in de agrarische pers staat, verzucht ik wel eens: gelukkig dat alleen de eigen leden het lezen en niet alle Nederlanders. De agrarische pers heeft de goede neiging om open te staan voor allerlei nieuwe impulsen, maar heeft de slechte gewoonte om interne agrarische schandaaltjes en roddels breed uit te meten alsof het wereldnieuws is. (...) De vereniging van boeren en tuinders wil meer grip krijgen op het eigen blad en is minder geneigd de communicatie over te laten aan onafhankelijke journalisten. Mondige boeren en tuinders in organisatie-

---

³⁴² Archief LTO Nederland, Agenda vergadering dagelijks bestuur 28 september 2004, Bijlage 15 Brief van 14 september 2004 van directeur ZLTO G. van Oosten en directeur LTO Noord i.o. T. van Vuren aan het Bestuur AgriPers, Agenda extra vergadering dagelijks bestuur 1 maart 2005, Bijlage 1 Positie stichting AgriPers: vertrouwelijke notitie voor het bestuur van de stichting AgriPers en het Dagelijks Bestuur van LTO Nederland, Agenda vergadering dagelijks bestuur 22 maart 2005, Bijlage 1 Verslag van de vergadering van het Dagelijks Bestuur LTO Nederland gehouden op dinsdag 8 februari 2005 te Den Haag.

³⁴³ Interview op 24 februari 2007 door Daniël Broersma van Martijn de Groot.

verband zijn zelf in staat richting te geven aan hun communicatie en zijn geen lid geworden van een organisatie om zich door onafhankelijke journalisten de les te laten lezen. Die zelfbewuste houding noem ik ook een vorm van emancipatie en democratisering. (...) Bij een kleiner aantal boeren en tuinders in dit kleine landje met eindeloos veel regio's en tradities en sectoren en kenmerken blijft het van grote betekenis dat Nieuwe Oogst één duidelijke boodschap uitdraagt. Daar is de lobby zeer mee gediend.³⁴⁴

De ontknoping

De Groot bleef niet het enige slachtoffer van de preciaire verhoudingen binnen LTO Nederland. In 2005 kwam de in de federatie opgebouwde spanning via een serie snel opeenvolgende gebeurtenissen tot ontlading. Op 1 januari 2005 voltooiden de NLTO, GLTO en WLTO hun fusie. Ze smolten samen tot de nieuwe organisatie LTO Noord. Met ruim 28.000 leden was LTO Noord beduidend groter dan de ZLTO en de LLTB, die respectievelijk ruim 11.000 en bijna 3.000 leden hadden. (Zie bijlage 2.) Ton van Vuren, die als projectdirecteur de fusie in goede banen had geleid, werd de algemeen directeur van LTO Noord. De voorzittershamer ging naar Jan Heijkoop, die voorafgaand voorzitter van de WLTO was geweest.

Op 18 mei 2005, dus nog geen half jaar na het ontstaan van de nieuwe noordelijke organisatie, maakte de ZLTO bekend dat zij zich uit LTO Nederland terugtrok. Over de redenen van het vertrek liepen de meningen uiteen. Volgens eigen zeggen was het ZLTO-bestuur tot zijn besluit gekomen omdat LTO Nederland maar niet toekwam aan het ontwikkelen van goede marktstrategieën en het contact met de coöperaties verwaarloosde. De andere grote partner in LTO Nederland, LTO Noord, dreigde volgens het ZLTO-bestuur vast te lopen in sectorale deelbelangen en een te zeer op de overheid gerichte 'vakbondsmatige aanpak'. Commentatoren uit de agrarische journalistiek wezen op het fundamentele meningsverschil tussen de ZLTO en LTO Noord over de vraag of de sectorale belangenbehartiging landelijk of vanuit de regio moest worden aangestuurd. Bovendien, zo werd geschreven, had de ZLTO altijd aangegeven wel te willen samenwerken, maar had zij zich consequent verzet tegenover de aandrang vanuit het noorden om tot één landelijke organisatie te fuseren. Ook na haar terugtreding uit LTO Nederland gaf de ZLTO aan dat zij op de gebieden waar men het met elkaar eens was gewoon met LTO Noord en de LLTB wilde blijven samenwerken. LTO-voorzitter Doornbos weet de ontstane breuk aan de volgens hem binnen de ZLTO heersende 'vastgeroeste denkbeelden' en de onwil van de organisatie om iets van haar macht af te staan. Over het ZLTO-bestuur zei hij kort na de scheuring: 'Ze trekken nu een rookgordijn op met allerlei oneigenlijke argu-

---

³⁴⁴ *Oogst*, 29 april 2005 p. 14.

menten. De werkelijkheid is dat de ZLTO de veranderingen na 1995 nooit heeft kunnen accepteren. Door een aantal noordelijke fusies van landbouworganisaties en de opkomst van de sectorale belangenbehartiging kon men vanuit Tilburg niet meer bepalen hoe de hazen in Nederland moesten lopen.³⁴⁵

Wat de redenen van het opstappen van de ZLTO ook waren en wiens schuld de ontstane breuk ook mocht zijn, feit was dat een onwerkbaar situatie was ontstaan. Moest, om maar een voorbeeld te noemen, het landbouwministerie voortaan twee onderhandelingsdelegaties ontvangen, een namens LTO Nederland en een namens de ZLTO? Dat zou eenvoudig tot tegengestelde adviezen aan de overheid kunnen leiden, wat de agrarische lobby er niet sterker op maakte. Een ander gevaar was dat LTO Nederland haar werkgeverszetel in de Sociaal-Economische Raad (SER) verloor. Vakcentrale FNV Bondgenoten verklaarde zelfs al in de media er van uit te gaan dat LTO Nederland geen gesprekspartner meer was. Hoopgevend was dat de ZLTO had laten weten met de andere regionale landbouworganisaties te willen blijven samenwerken. Meteen na het uittreden van de ZLTO stelde het gehavende LTO Nederland een commissie of regiegroep samen die moest uitzoeken hoe het verder moest. Deze commissie bestond uit LTO-voorzitter Gerard Doornbos, LTO-Noord-voorzitter Jan Heijkoop, LLTB-voorzitter Noud Jansen en de voorzitters van de vakgroepen Rundvee en Glastuinbouw Siem Jan Schenk en Frans Hoogervorst. De commissie wachtte een zware taak. Het was duidelijk dat er wederom grondig moest worden gereorganiseerd, al was het maar omdat de ZLTO voorheen, met een bijdrage van 1,25 miljoen euro op jaarbasis, een kwart van de contributie aan LTO Nederland bijdroeg.³⁴⁶

Terwijl de regiegroep de mogelijkheden voor verdere reorganisatie onderzocht, zwol vanuit de achterban de kritiek op de landelijke LTO-top aan. Zo liet de voorzitter van LTO Noord in de provincie Groningen Frans Keurentjes via *Nieuwe Oogst* weten dat wat hem betreft het bestuur van LTO Nederland collectief moest opstappen. Volgens Keurentjes ontving hij van verschillende kanten signalen die duiden op groot ongenoegen in de achterban. Bij de Groningse leden bestond de indruk dat het door hen aan LTO Nederland betaalde contributiegeld aan interne ruzies opging. Zijn analyse van de ontstane situatie was keihard: 'Om de verhoudingen goed te houden, was het voortdurend pappen en nathouden. Nu heeft één van de leden, de ZLTO, gezegd: stik er maar in, zo gaat het niet langer. Zonder een oordeel over die stap te geven, moet je concluderen dat na tien jaar van proberen het failliet

---

³⁴⁵ *Nieuwe Oogst*, 21 mei 2005 p. 1, 3 en 5, 28 mei 2005 p. 1; *Trouw*, 20 mei 2005; *Agrarisch Dagblad*, 21 en 28 mei 2005.

³⁴⁶ *Oogst*, 21 mei 2005 p. 1, *Trouw*, 20 mei 2005.

voor LTO Nederland daar is. Het bestuur moet zo groot zijn om daar z'n consequenties uit te trekken. Dan speel je het spel correct en ga je zorgvuldig om met het vertrouwen dat de leden je hebben gegeven. Dat ze dat niet doen, rechtvaardigt de conclusie van de leden dat er in de top wordt gevochten om het pluche.³⁴⁷

Ondertussen groeide bij LTO Noord het besef dat zij niet zonder de ZLTO kon. De breuk in de boerenlobby was op zich al onwenselijk. Daar kwam bij dat de noordelijke organisatie zonder de financiële bijdrage van de ZLTO nauwelijks in staat zou zijn op landelijk en internationaal niveau de agrarische belangen te blijven behartigen. Vanuit dit besef neigde LTO Noord naar een soepeler opstelling tegenover de ZLTO. Dit uitte zich in een persbericht met daarin de mededeling: 'LTO-Nederland wordt in zijn huidige vorm niet bestendig geacht.' Hoewel later werd verklaard dat de verspreiding ervan een vergissing was, maakte het bericht duidelijk dat LTO Noord bereid was tegemoet te komen aan het verlangen van de ZLTO om de landelijke koepelorganisatie te ontmantelen. Dit werd ook de insteek van LTO Noord voor het overleg in de regiegroep voor de reorganisatie van LTO Nederland. Op 7 juni 2005 stemde het bestuur van LTO Nederland in met het door de regiegroep ontwikkelde reorganisatieplan. De reorganisatie behelsde een verdere reductie van de activiteiten op het LTO-hoofdkantoor in Den Haag. Voortaan zou men zich hier alleen nog maar bezighouden met het nationale en internationale sociaal-economische beleid. Het betekende dat ongeveer 25 van de nog resterende 37 medewerkers uit Den Haag moesten vertrekken. De bedoeling was dat het merendeel van hen bij een van de regionale organisaties een plaats kreeg. Tegelijk kondigde Doornbos, die juist altijd voor een sterke landelijke organisatie had gestreden, zijn aftreden als voorzitter van LTO Nederland aan. Overigens had hij al voor de kritiek van Keurentjes aangegeven dat hij bereid was het veld te ruimen. Over zijn vertrek verklaarde Doornbos: 'Je moet je als voorzitter afvragen of je nog toegevoegde waarde hebt. Ik zie dat sommige anderen denken dat ik een vernieuwing in de weg sta. Ik ben het daar niet mee eens, maar als anderen dat zo zien, weeg je dat mee.' Zijn afscheidsreceptie vond plaats op dinsdag 6 september 2005 in Den Haag. Landbouwminister Cees Veerman sprak lovende woorden over de inzet waarmee Doornbos altijd voor het agrarische belang was opgekomen en memoreerde de oud-voorzitter als het alom bekende boegbeeld van LTO Nederland. Evenals Doornbos stelde ook algemeen directeur Dirk Duijzer begin juni 2005 zijn positie beschikbaar. Nog dezelfde maand trad LTO Nederland met de ZLTO in overleg over een gemeenschappelijke herstart. LLTB-voorzitter Janssen vervulde hierbij een rol als

---

³⁴⁷ *Nieuwe Oogst*, 4 juni 2005 p. 34.

intermediair.³⁴⁸

Voor de vakgroep Glastuinbouw was de toenadering tussen de noordelijke organisatie en de ZLTO enigszins bedreigend. De vakgroep had via LTO Noord een grote mate van zelfstandigheid binnen LTO Nederland bedongen, terwijl de ZLTO minder genegen was om de sectoren extra speelruimte te geven. De vertegenwoordigers van de glastuinbouw in LTO Noord waren er niet gerust op. Op 13 juni 2005 voerden zij een gesprek met het bestuur van LTO Nederland, waarin zij erop aandrongen om zo snel mogelijk duidelijkheid te verschaffen over de positie van de vakgroep Glastuinbouw na de eventuele hereniging met de ZLTO. Als de gevraagde duidelijkheid er niet kwam, dan was men er klaar voor om een eigen vereniging op te richten, zo zetten de ongeruste glastuinbouwbonzen hun verzoek kracht bij. Ongeveer tezelfdertijd maakte een groep van ontevreden leden en ongeorganiseerde glastuinders bekend sowieso een nieuwe, zelfstandige belangenvereniging voor de glastuinbouw te willen oprichten. Deze groep verenigde zich onder de naam Glaskracht.³⁴⁹ Op 12 juni kwamen de glastuinders van LTO Noord bijeen om over de ontstane situatie te overleggen. Tijdens de vergadering, die plaatsvond in het De Meern bij Utrecht, bespraken de aanwezigen drie mogelijke scenario's voor hun sectorale belangenbehartiging. Er kon voor worden gekozen om gewoon een interne vakgroep van LTO Noord te blijven. Een tweede mogelijkheid was om een nieuwe, geheel onafhankelijke belangenvereniging voor de glastuinbouw op te richten. Ten slotte was er de tussenoptie om verder te gaan als een juridisch onafhankelijke vereniging binnen LTO Noord. Het leidde tot een verhitte discussie en veel onduidelijkheid. Vooral de derde optie, om een zelfstandige vereniging binnen LTO Noord te vormen, wekte verwarring: hoe kon men nu zelfstandig worden en tegelijkertijd onderdeel van LTO Noord blijven? Toch ging het hier feitelijk om een variant op een oud idee. Al eerder had Hoogervorst erop gezinspeeld om als glastuinders een zelfstandige sectorale vereniging binnen LTO Nederland te vormen, zoals bijvoorbeeld de pluimveehouders binnen het LTO-verband waren verenigd in de Nederlandse Organisatie van Pluimveehouders (NOP), of de fruittelers in de Nederlandse Fruittelers Organisatie (NFO). De verwarring nam nog verder toe doordat Hoogervorst twee dagen na de bijeenkomst in De Meern samen met de groep Glaskracht een persconferentie belegde. Hierin kondigde de LTO-vakgroepvoorzitter aan dat zijn vakgroep samen met Glaskracht een stichting oprichtte voor de verdere ontwikkeling van de belangenbehartiging voor de glastuinbouw. De stichting kreeg de naam Glaskracht. De bedoeling was dat uit de stichting Glaskracht een zelfstandige ver-

³⁴⁸ Agrarisch Dagblad, 28 mei 2005; *Agrarisch Dagblad* 8 juni en 27 augustus 2005; *Boerderij* 90:37 (14 juni 2005) 13; *Nieuwe Oogst*, 28 mei 2005 p. 1, 11 juni 2005 p. 1, 25 juni 2005 p. 9, 10 september 2005 p. 7.

³⁴⁹ *Nieuwe Oogst*, 11 juni 2005 p. 1, 18 juni 2005 p. 1.

eniging voor de Glastuinbouw voortkwam. Volgens Hoogervorst was deze stap nodig omdat de regiegroep van LTO Nederland, waarin hij zelf zitting had, niet duidelijkheid kon maken hoe de sectorale belangenbehartiging er in de toekomst uit zou zien. Zo was onbekend of er na een mogelijke hereniging met de ZLTO nog wel ruimte was voor landelijke vakgroepen met direct lidmaatschap en eigen sectorale contributie. Ook was onduidelijk of het landelijke team van beleidsmedewerkers voor de glastuinbouw behouden bleef. De media interpreteerden de persconferentie van Hoogervorst als een aankondiging dat de vakgroep Glastuinbouw uit het LTO-verband was gestapt. Hierop lieten Nico Stijger en Koos Hoogendoorn namens het bestuur van de vakgroep Glastuinbouw van LTO Noord weten dat dit niet het geval was. Volgens beide bestuurders was op de bijeenkomst in De Meern allen maar besloten dat twee werkgroepen de verschillende scenario's voor de sectorale belangenbehartiging gingen onderzoeken. Zij voelden zich onaangenaam verrast door de berichtgeving dat de glastuinbouw al afscheid van LTO had genomen. Of het misverstand was gewekt doordat Hoogervorst bepaalde zaken wat ruim had aangezet, of dat zijn uitspraken verkeerd waren geïnterpreteerd, wilden Stijger en Hoogendoorn in het midden laten.³⁵⁰

Niet iedereen uitte zich zo diplomatiek als Stijger en Hoogendoorn. Uit andere geledingen van LTO Noord klonk felle kritiek op het optreden van Hoogervorst en de stichting Glaskracht. Kritiek klonk er bijvoorbeeld tijdens een bijeenkomst van LTO Noord op 16 juni 2005 in Drachten. De vergadering was bijeengeroepen door de afdelings- en sectorvoorzitters van Friesland en Groningen van LTO Noord en was bedoeld om algemeen voorzitter Heijkoop tekst en uitleg te laten geven over de ontstane situatie. De avond kwam volledig in het teken te staan van de spanning tussen de ZLTO en de glastuinbouw. Terwijl een aantal van de aanwezigen meende dat LTO Noord niet te toegeeflijk aan de ZLTO moest zijn, vond een ander deel dat de glastuinders onder leiding van Hoogervorst hun toon moesten matigen. Deze laatste groep meende dat er met name in Brussel te veel belangen op het spel stonden om nog langer zonder de ZLTO te kunnen verdergaan. Afdelingsvoorzitter Bertus van der Zijl van Skarsterlân zei het als volgt: 'Desnoods verliezen we de glastuinders maar het wordt tijd dat we weer een sterke organisatie worden waar iedereen achter staat.'³⁵¹ Ook binnen de glastuinbouwsector zelf heersten gemengde gevoelens over Glaskracht. Het plan om eerst de stichting en daarna een vereniging Glaskracht op te richten, kwam van enkele grote glastuinders uit het westen van het land. Andere glastuinders vreesden daardoor dat Glaskracht zich te veel op de grote Hollandse glastuinbouwbedrijven zou richten, zonder rekening te houden met de belangen van

³⁵⁰ *Nieuwe Oogst*, 16 juli 2005 p. 1, 23 juli 2005 p. 9.

³⁵¹ *Nieuwe Oogst*, 18 juni 2005 p. 3.

de kleinere tuinders en de tuinders elders in het land.³⁵² De West-Nederlandse dominantie vormde al jarenlang een heikel punt binnen de glastuinbouw.³⁵³ Medio augustus 2005 kondigde Hoogervorst aan dat hij op 31 december zijn voorzitterschap van de LTO-vakgroep Glastuinbouw zou beëindigen. Waarschijnlijk ging hij daarna een functie vervullen bij de nieuwe vereniging Glaskracht.³⁵⁴ Dit kwam hem op felle kritiek te staan van zijn medebestuurder Theo Groen, die namens het oude NLTO-gebied in de vakgroep Glastuinbouw zat. Volgens Groen zou Hoogervorst niet pas aan het eind van het jaar, maar met onmiddellijke ingang moeten aftreden. Groen vond dat Hoogervorst een zeer dubieuze rol speelde in de discussie over de toekomstige belangenbehartiging voor de glastuinbouw. Hij bewonderde Hoogervorst om zijn enorme inzet voor de sector, maar verweet hem onvoldoende te beseffen dat de vakgroepvoorzitters ook regionale verantwoordelijkheden hadden. Dat Hoogervorst in de regiegroep voor de hernieuwing van LTO Nederland was gaan zitten terwijl hij tegelijkertijd een diepe wens naar sectorale onafhankelijkheid koesterde, beschouwde Groen als onbehoorlijk. Volgens hem had Hoogervorst een duidelijke keus moeten maken: of volledig gaan voor LTO nieuwe stijl, of helemaal gaan voor de sectorale zelfstandigheid.³⁵⁵

Op donderdag 25 augustus 2005 legde Hoogervorst onder grote druk van de overige bestuursleden van de landelijke vakgroep Glastuinbouw zijn functie als voorzitter neer. Slechts één van de elf lokale glastuinbouwvoorzitters, namelijk Koos Hoogendoorn, kon de betrokkenheid van Hoogervorst bij Glaskracht billijken. Om geen partij te hoeven kiezen, trad ook hij af. Na zijn gedwongen afscheid liet Hoogervorst weten zowel teleurgesteld als opgelucht te zijn. Hij had de glastuinbouw vanuit een meer zelfstandige positie aan LTO Nederland willen laten deelnemen, maar dat was blijkbaar niet mogelijk. Hij was blij dat de strijd achter de rug was. Na zijn aftreden als voorzitter van de LTO-vakgroep Glastuinbouw werd Hoogervorst voorzitter van de vereniging Glaskracht.³⁵⁶ Hoogendoorn, die tegelijk met Hoogervorst uit de LTO-vakgroep Glastuinbouw was getreden, mat zich nadien de rol aan van bemiddelaar tussen Glaskracht en de vakgroep. Het mocht niet baten. Op 6 september kondigde Glaskracht haar definitieve bestaan als volledig onafhan-

³⁵² *Nieuwe Oogst*, 20 augustus 2005 p. 23.

³⁵³ Archief LTO Nederland, Agenda bestuursvergadering 31 oktober 1995, Bijlage F Verslag van de vergadering commissie Grondgebruik en Milieu 19 oktober 1995 te Zwolle; *Oogst*, 28 juni 1996 p. 17, 8 mei 1998 p. 20.

³⁵⁴ *Nieuwe Oogst*, 13 augustus 2005 p. 1.

³⁵⁵ *Nieuwe Oogst*, 20 augustus 2005 p. 9.

³⁵⁶ *Nieuwe Oogst*, 27 augustus 2005 p. 1; *Agrarisch Dagblad*, 27 augustus 2005. Op de dag van het aftreden van Frans Hoogervorst legde ook de voorzitter van de LTO-vakgroep Biologische Landbouw, Anton van Vilsteren, zijn functie neer. Volgens hem had het geen zin als landelijk vakgroepvoorzitter aan te blijven als de vakgroepen voortaan vanuit de regionale organisaties werden aangestuurd.

kelijke belangenvereniging voor de glastuinbouw aan. Ook enkele daarna vanuit LTO Nederland ondernomen lijmpogingen liepen op niets uit.³⁵⁷ Zoals dat jaren eerder was gebeurd bij bijvoorbeeld de varkenshouderij en de akkerbouw, waar naast het landelijke samenwerkingsverband de onafhankelijke bonden NVV en NAV waren opgekomen, was nu ook een scheuring ontstaan in de belangenbehartiging voor de glastuinbouw. Op woensdagavond 28 september 2005 besloten de leden van LTO-afdeling Westland om collectief naar de vereniging Glaskracht over te stappen.³⁵⁸ De overgrote meerderheid van de overige glastuinders bleef lid van LTO Nederland.³⁵⁹

Ondertussen was het, wellicht mede dankzij de bemiddeling van landbouwminister Veerman en de Rabobank, tot een snelle verzoening tussen LTO Noord en de ZLTO gekomen. In juli 2005 bereikten beide organisaties, alsmede de LLTB, een principeakkoord voor een nieuwe vorm van samenwerking in LTO Nederland. Het uiteindelijke resultaat was dat LTO Nederland op 29 november 2005 andere statuten kreeg. In essentie kwam de nieuwe opzet van LTO Nederland erop neer dat het afzonderlijke, landelijke bestuursapparaat werd ontmanteld. Voortaan zouden alle bestuurders en medewerkers via een van de regionale organisaties worden aangesteld. LTO Nederland kreeg zo een duidelijke bottom-up structuur vanuit de regio's. De nieuwe opzet bracht met zich mee dat LTO Nederland niet langer aparte, landelijke vakgroepvoorzitters aanstelde. De bedoeling was dat de leden van de landelijke vakgroep door de regionale vakgroepen werden afgevaardigd. Deze landelijke afgevaardigden zouden uit hun midden een voorzitter kiezen, die naar buiten toe het gezicht van de vakgroep werd. Op vergelijkbare wijze zouden de diverse LTO-commissies voor intersectorale aangelegenheden vanuit de regio's worden opgevuld. De vakgroepen en commissies kregen ieder een eigen budget. De zelfstandige sectorale organisaties, zoals de NOP en NFO, konden in LTO Nederland blijven meedoen, mits hun leden tevens van een regionale organisatie lid waren en meebetaalden aan de intersectorale belangenbehartiging. Voor de coördinatie tussen de vakgroepen en commissies kwamen er een beleidsraad en een afstemmingscollege, waarin naast de vakgroep- en commissievoorzitters ook de voorzitters van de regionale organisaties plaatsnamen.

De voorzitters van de drie overgebleven regionale organisaties LTO Noord, ZLTO en LLTB vormden gedrieën het bestuur van LTO Nederland. In eerste instantie was het de bedoeling om het landelijk voorzitterschap tussen de drie regionale voorzitters te laten rouleren, maar hier kwam men later van terug. Besloten werd tot het aanstellen van een externe algemeen voor-

---

³⁵⁷ *Nieuwe Oogst*, 3 september 2005 p. 11, 10 september 2005 p. 9 en 23, 3 december 2005 p. 1 en 7.

³⁵⁸ *Nieuwe Oogst*, 1 oktober 2005 p. 1.

³⁵⁹ *Nieuwe Oogst*, 19 november 2005 p. 9.

zitter. Dit gebeurde mede op verzoek van de achterban, die een voor de buitenwacht duidelijk herkenbaar boegbeeld wenste, zoals Doornbos dat was geweest. Per 1 november 2005 trad Bart Jan Constandse aan als de nieuwe voorzitter van LTO Nederland. Anders dan Doornbos had Constandse zijn wortels in het Zuiden. Hij had een lange staat van dienst als bestuurder van verschillende agro-industriële bedrijven. Het maakte hem de perfecte kandidaat om een brug te slaan naar de andere partijen in de productieketen. Dit sloot aan bij de oude wens van vooral de ZLTO om LTO Nederland meer marktstrategisch te laten opereren. Een andere beleidskeuze was dat LTO Nederland zich voortaan meer op Brussel dan op Den Haag zou richten. Vanuit dit oogpunt was het verdedigbaar dat het grote LTO-kantoor aan het Prinsevinkpark werd gesloten en er in Den Haag slechts een inlooplocatie met beperkte vergaderruimte overbleef. De nog resterende personeelsleden van de koepelorganisatie kregen allemaal ontslag. De nieuwe opzet van LTO Nederland bood het door geldgebrek geplaagde LTO Noord de mogelijkheid om verder te bezuinigen. Voor de ZLTO was het overeengekomen model aantrekkelijk omdat zij ermee haar regionale machtsbasis consolideerde. Tegelijk kon het resultaat worden opgevat als een compromis. LTO Noord stemde ermee in dat LTO Nederland meer vanuit de regio's werd aangestuurd. De ZLTO op haar beurt accepteerde het bestaan van landelijke vakgroepen met een eigen budget.³⁶⁰

Zo was er eind 2005 een nieuw LTO Nederland ontstaan. Het was niet de hechte, volledig geïntegreerde organisatie geworden waar de initiatiefnemers van LTO Nederland ruim tien jaar eerder op hadden gehoopt. LTO Nederland was ontstaan uit de samenwerking van de drie verzuilde nationale landbouwverenigingen KNBTB, KNLC en CBTB. Zij gingen verder als samenwerkingsverband van de drie regionale verenigingen LTO Noord, ZLTO en LLTB. Van de beoogde 'kanteling' naar een belangenbehartiging langs sectorale lijnen was maar ten dele iets terechtgekomen. Als de agrarische belangenbehartiging en dienstverlening al was gekanteld, dan ging het vooral om een kanteling van verzuilde landelijke verbanden naar ontzuide regionale blokken.

---

³⁶⁰ *Nieuwe Oogst*, 18 juni 2005 p. 3, 16 juli 2005 p. 9, 20 augustus 2005 p. 9, 27 augustus 2005 p. 1, 10 september 2005 p. 9, 17 september 2005 p. 11, 24 september 2005 p. 9, 1 oktober 2005 p. 1, 8 oktober 2005 p. 1, 29 oktober 2005 p. 3, 3 december 2005 p. 7, 10 december 2005 p. 11; *Agrarisch Dagblad*, 8 oktober 2005. Het afstoten van het grote kantoorgebouw aan het Prinsevinkpark had als gevolg dat LTO Noord haar medewerkers voor het westelijk deel van Nederland niet in dit pand kon onderbrengen, zoals eerder was besloten. Deze personeelsleden bleven daarom gehuisvest in Haarlem. Zie: *Nieuwe Oogst*, 1 oktober 2005 p. 9.

6

Conclusie

LTO Nederland ontstond in 1995 als agrarische belangenorganisatie in een complex en snel veranderend politiek en maatschappelijk krachtenveld. Zowel op nationaal als op internationaal niveau deden zich in de decennia rond de millenniumwisseling voor de landbouw ingrijpende veranderingen voor. Binnenlands kalfde de traditionele machtsbasis van de landbouw steeds verder af. Na de Tweede Wereldoorlog was in Nederland een krachtig machtsblok voor de agrarische belangenbehartiging ontstaan. Dit zogenoemde groene front bestond uit de verschillende landbouworganisaties, het Landbouwschap, het ministerie van Landbouw en de agrarische belangenvertegenwoordigers binnen de politieke partijen. Geleidelijk raakte het agrarische machtsblok echter in verval. Door de voortdurende afname van het aantal boeren en tuinders in Nederland kregen de landbouworganisaties te maken met teruglopende ledentallen. Het ministerie van Landbouw kreeg een ruimer werkterrein en ging zich vanaf de overgang naar de jaren tachtig mede bezighouden met het natuurbeheer in Nederland. De vorming in 1994 van het eerste paarse kabinet, van PvdA, VVD en D66, zorgde voor extra scheuren in het agrarische bolwerk. Het CDA, dat als de traditionele politieke bondgenoot van de landbouw gold, bleef voor het eerst sinds zijn bestaan buiten de regering. Met het aantreden van de VVD-er Jozias van Aartsen kreeg Nederland zijn eerste minister van Landbouw die zelf niet uit de agrarische sector kwam. De ontmanteling van het Landbouwschap in de tweede helft van de jaren negentig betekende het definitieve einde van het oude agrarische machtsblok. Ook op internationaal vlak deden zich belangrijke veranderingen voor. Na enkele eerdere aanzetten begon de Europese Unie in de jaren negentig, onder druk van haar handelspartners, aan een grondige hervorming van haar landbouwbeleid. Enerzijds werd dit beleid liberaler, terwijl er anderzijds meer aandacht kwam voor de factoren milieu en dierenwelzijn. Tegelijk bleek dat de Europese Unie steeds meer van de beslissingsbevoegdheid van haar lidstaten naar zich toetrok of al had toetrokken. Deze veranderingen waren allemaal direct of indirect van invloed op het ontstaan en het functioneren van LTO Nederland.

De verschillende politieke ontwikkelingen riepen de vraag op hoe de georganiseerde landbouw zich tegenover de politiek moest opstellen. Op nationaal vlak ging het met name om het bepalen van de eigen houding tegenover

de paarse coalitie. Met betrekking tot het internationale niveau was er de vraag hoe LTO Nederland moest reageren op de geleidelijke, maar belangrijke verandering van het Europese landbouwbeleid. Bij beide vraagstukken koos LTO Nederland voor een strategie van beheerste overlegvoering en beïnvloeding. Zij volgde daarmee dezelfde lijn als de drie centrale landbouworganisaties en het Landbouwschap voorheen hadden gevolgd. Zo plaatste zij zich ook in hetzelfde spanningsveld als waarin de drie centrale organisaties en het Landbouwschap hadden gestaan. Een deel van de agrarische achterban voelde weinig voor een koers van subtiel optreden richting politiek en overheid, maar wilde harde actie. De onvrede over de koers van de centrale landbouworganisaties had in 1993 geleid tot het de oprichting van de Nederlandse Akkerbouw Vakbond. In 1994 ontstond de Nederlandse Vakbond Varkenshouders, onder leiding van Wien van den Brink. Weldra ontwikkelde Van den Brink zich tot het boegbeeld van de harde lijn richting politiek en overheid. LTO Nederland daarentegen was er als gevestigde gesprekspartner van de overheid beducht voor om met harde acties de goodwill van politiek en samenleving te verspelen. Dit verschil in benadering trad duidelijk aan het licht bij de schadeafhandeling van de wateroverlast van begin 1995. Terwijl LTO Nederland door middel van beschaafde overlegvoering met ambtenaren en politici een goede schaderegeling in de wacht probeerde te slepen, startte het Actiecomité 100% onder aanvoering van Van den Brink een op de confrontatie met de politiek gerichte campagne. Voor LTO Nederland was het luidruchtige protest van Van den Brink en de zijnen uiteraard lastig. Toch kon de organisatie zich juist mede dankzij dit protest presenteren als de beschaafde gesprekspartner namens de landbouw. Bij de afhandeling van de wateroverlast leidde dit tot een voor de getroffen boeren en tuinders goed resultaat. Met de door LTO Nederland gevoerde onderhandelingen en het door het Actiecomité 100% georganiseerde protest behaalde de georganiseerde landbouw voor zijn achterban een schadevergoeding van bijna honderd procent.

De afhandeling van de geleden waterschade vormde voor LTO Nederland een relatief eenvoudige kwestie: alle getroffen agrariërs, of zij nu melkveehouder, glastuinder of varkenshouder waren, dienden maximaal te worden gecompenseerd. Bij het tweede soort vraagstukken, over de toekomst van de landbouw, was geen sprake van een dergelijk algemeen belang. Dit verklaart mede het verschil tussen enerzijds LTO Nederland met haar op consensus gerichte benadering en anderzijds bijvoorbeeld de NVV met zijn strategie van harde confrontatie. De NVV kon zich als organisatie van varkenshouders volledig inzetten voor de belangen van de varkenshouderij. LTO Nederland daarentegen beoogde alle boeren en tuinders te vertegenwoordigen. Behalve te streven naar een goed contact met de politiek en samenleving, probeerde

zij ook de interne eenheid in de landbouw te bewaren. Hierdoor moest zij, anders dan de NVV, voortdurend de uiteenlopende belangen van de verschillende agrarische bedrijfstakken tegen elkaar afwegen. Dit vereiste een gematigde en subtiele koers van zoeken naar nuance en evenwicht. Het was een koers die Wien van den Brink niet lag. Hij vervulde enige tijd het voorzitterschap van de LTO-vakgroep varkenshouderij, maar legde deze functie al snel neer. Meer dan als een voorzichtig balancerend bestuurder, zag hij zichzelf als de luis in de pels die LTO Nederland alert hield.

De wijziging van het Europese landbouwbeleid was bij uitstek een kwestie die om een gebalanceerde reactie vroeg. De optredende verandering bestond er in hoofdzaak uit dat de voor sommige landbouwproducten gegarandeerde prijssteun omlaag ging, terwijl daar directe inkomenstoelagen, zoals hectare-premies, onder de voorwaarde van een milieuvriendelijke productie voor in de plaats kwamen. Met de afbouw van de prijssteun gaf de Europese Unie gedeeltelijk gehoor aan de roep om openstelling van haar markt, maar met het invoeren van de nieuwe subsidies hield zij toch een vorm van steunbeleid in stand. LTO Nederland maakte handig gebruik van deze dubbelheid in het Europese beleid. Sommige van de Nederlandse agrarische bedrijfstakken konden de internationale concurrentie goed aan en hadden daardoor baat bij de vrije markt. Andere bedrijfstakken profiteerden juist van het Europese steunbeleid. Vanwege deze uiteenlopende belangen kon LTO Nederland niet één overkoepelende strategie voor alle Nederlandse boeren en tuinders hanteren. 'Je kunt er bijna niet omheen dat je per produkt beleid moet gaan voeren', zo liet voorzitter Gerard Doornbos weten. LTO Nederland moest haar lobbyvoering differentiëren naar bedrijfstak of bedrijfstype en daarbij tegelijk het geheel van de uiteenlopende belangen in het oog houden. Zij bepleitte extra steun of meer marktwerking naar gelang het gunstig was voor de betreffende boeren of tuinders. De organisatie sloot zo pragmatisch aan bij de dubbelheid in het Europese landbouwbeleid. Dit leverde niet een groots en meeslepend verhaal op waarmee de organisatie zich eenvoudig kon profileren. LTO Nederland richtte zich vooral op kleine, maar voor de Nederlandse agrariërs belangrijke aanpassingen in de Europese wet- en regelgeving. De organisatie laveerde handig langs de grenzen van liberalisme en ondersteuningsbeleid.

Verdere liberalisering van de agrarische markt was volgens LTO Nederland acceptabel als dit geen economisch nadeel voor de betreffende Nederlandse boeren opleverde of hun zelfs voordeel verschafte. Als het daarentegen tot economisch nadeel leidde, dan was de organisatie van boeren en tuinders tegen het afbouwen van de Europese steun en tegen het verder openstellen van de markt. Voor LTO Nederland stond bij deze afweging het inkomen van de boeren op de eerste plaats. Wat de organisatie niet graag zag gebeuren,

was dat de marktwerking werd vergroot terwijl Nederland of Europa tegelijk strengere milieuregels oplegde. Hierdoor kon volgens de organisatie van boeren en tuinders concurrentienadeel ontstaan. Als Nederland strengere milieuwetten kreeg dan de omringende landen, kon de productie zich naar deze landen verplaatsen, zo vreesde LTO Nederland. Als de Europese Unie als geheel strengere milieuwetten kreeg, dreigde Europa productie kwijt te raken aan gebieden elders in de wereld. LTO Nederland was kortom voorstander van verdere liberalisering als de betreffende agrarische bedrijfstak hier baat bij had en er geen strengere milieuwetten kwamen die het concurrentievoordeel verminderden.

Toch had de agrarische sector er tot op zekere hoogte ook belang bij te gaan voldoen aan de Europese wens naar een dier- en milieuvriendelijker productie. Gedeeltelijk was dit omdat de Europese Unie een toenemend deel van haar subsidiebudget beschikbaar stelde voor een dergelijke vorm van productie. Daarnaast was van invloed dat, mede door de liberalisering van de agrarische markt, het belang van een goed imago bij de consumenten toenam. Een dier- en milieuvriendelijke productiewijze was een van de factoren waarmee de agrarische producenten zich konden onderscheiden. Daarom deed LTO Nederland veel om te laten zien dat de Nederlandse landbouw goed presteerde op de vlakken van dierenwelzijn en milieu. Tevens hoopte LTO Nederland door zelf initiatief te tonen streng overheidsingrijpen te kunnen afwenden. Deze strategie vond zijn uitwerking in de LTO-gedragscode voor de landbouw en in de maatschappelijke jaarverslagen die diverse agrarische bedrijfstakken opstelden. Het bedrijfseconomisch optimum vormde het criterium voor het al dan niet zelf als belangenorganisatie inzetten op verandering. Het navolgen van strenge regels ten aanzien van dierenwelzijn en milieu kon extra Europees subsidiegeld opleveren en gunstig zijn voor het imago en de afzet. Tegelijk werkten deze regels echter doorgaans kostprijshogend, waardoor het positieve economische effect eenvoudig verloren ging. LTO Nederland verwachtte daarom dat de grootschalige, intensievere vormen van landbouw voorlopig voor de meeste bedrijven het beste rendement zouden blijven opleveren. Dit betekende dat zij weliswaar op sommige gebieden bij haar achterban aandrang op verandering, maar zich op andere vlakken sterk verzette tegen strengere regelgeving. De organisatie zag het belang om tegemoet te komen aan de wens naar een andere vorm van landbouw, maar voelde weinig voor meer verandering dan de maatschappelijke en politieke druk nodig maakte. LTO Nederland was met betrekking tot het nieuwe Europese landbouw- en milieubeleid terughoudend veranderinggezind. Bij deze voorzichtige houding paste het best de lobbystrategie van harmonieus overleg. LTO Nederland slaagde er over het algemeen goed in de wensen van de landbouw onder de aandacht van de Nederlandse poli-

tiek te brengen. Dit betekende niet dat deze wensen altijd werden vervuld. Het betekende wel dat ze goed in de politieke besluitvorming werden meegewogen.

De door LTO Nederland gevoerde subtiele lobby bij politiek en overheid speelde zich af op verschillende niveaus. Als nationale lobbyorganisatie was LTO Nederland de aangewezen speler om de Nederlandse overheid te bewegen tot een voor de landbouw zo gunstig mogelijk beleid. Zij deed dit via directe lobbyvoering bij de ministeries, het kabinet en het parlement. LTO Nederland probeerde ook invloed op de Europese besluitvorming uit te oefenen. In de praktijk bleek het moeilijk om via de Europese boerenorganisatie COPA in Brussel een vuist te maken. Op het nationale niveau kon al nauwelijks van een algemeen agrarisch belang worden gesproken, maar in Europees verband was dit nog minder het geval. De agrariërs uit de verschillende landen hadden dikwijls geheel tegengestelde belangen. Daarom had LTO Nederland haar eigen lobbyisten in Brussel. Bij haar Europese lobby had LTO Nederland vaak nog de meeste raakvlakken met het Nederlandse ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, zoals bij de gezamenlijke inspanning voor Europese acceptatie van het Mineralen Administratie Systeem Minas. Voor dat deel van de achterban dat een harde opstelling tegenover de overheid verlangde, was dit een weinig bevredigende situatie. Ook op het provinciale, gemeentelijke en waterschapsniveau vond voor de landbouw belangrijke besluitvorming plaats. Veel van het Europese en nationale landbouw- en plattelandsbeleid werd op de lagere overheidsniveaus geïmplementeerd. Met betrekking tot deze lagere niveaus konden vooral de bij LTO Nederland aangesloten regionale landbouworganisaties hun invloed doen gelden en zich profileren.

Tegelijk drong zich de vraag op of LTO Nederland zich vanwege de afkalving van het groene front wellicht breder moest oriënteren. Bij een minder hecht contact met de politiek en het landbouwministerie kon het mogelijk effectief zijn coalities aan te gaan met andere partijen in de samenleving. Het leidde tot het aanknopen van contacten met diverse maatschappelijke organisaties. De onderlinge samenwerking kreeg een extra impuls van het door het paarse kabinet bevorderde poldermodel. LTO Nederland slaagde er een aantal malen in succesvol met de milieubeweging samen te werken. Dit was het geval wanneer de respectievelijke belangen van beide partijen samen vielen, zoals bij het gedeelde belang de groene ruimte in Nederland open te houden. De mogelijkheden tot samenwerking waren echter begrensd. Soms was sprake van heftige confrontaties. Zo bestond er een duidelijk verschil van inzicht over de plaats voor de intensieve veehouderij in Nederland. Ook leverde LTO Nederland felle strijd met de milieubeweging over het gebruik van gewasbeschermings- of bestrijdingsmiddelen in de landbouw.

Behalve met diverse maatschappelijke organisaties zocht LTO Nederland ook nauwer contact met de Nederlandse bevolking in het algemeen. De organisatie van boeren en tuinders had hier verschillende redenen voor. Het toenemende belang van een goed imago bij de consument was daar één van. Mede dankzij LTO Nederland kwam er een aantal keurmerken om de consumenten te tonen dat de Nederlandse landbouwproducten van goede kwaliteit waren. Tevens gaf de organisatie vorm aan de promotiecampagne voor de landbouw Ondernemers van Nature. Meer nog dan ter bevordering van de consumptie was deze campagne bedoeld om bij de Nederlandse bevolking sympathie voor de landbouw te wekken. De gedachte hierachter was dat je als ondernemer of bedrijfstak door concreet beleid, bijvoorbeeld in de vorm van de eerder genoemde gedragscode, in combinatie met goede beeldvorming een maatschappelijk *licence to produce* kon verwerven. Een andere reden voor het zoeken naar een nauwer contact met de bevolking was dat zowel het Europese als het Nederlandse landbouwbeleid zich ontwikkelde naar een breder plattelandsbeleid met toenemende aandacht voor het natuurbeheer en de leefbaarheid van het rurale gebied. In samenhang met deze verschuiving raakte de traditionele status van de landbouw als hoeder van het platteland aangetast. De milieubeweging profileerde zich steeds meer als de ware vertegenwoordiger van het platteland. Als reactie hierop stichtte LTO Nederland in 2003 haar voor burgers toegankelijke dochterorganisatie Vrienden van het Platteland. De organisatie van boeren en tuinders hoopte hiermee een sterkere positie in het debat over het platteland te krijgen. Tevens hoopte zij dat een groeiend aantal burgersympathisanten compensatie kon bieden voor de voortdurende afname van het aantal aangesloten boeren en tuinders. De organisatie Vrienden van het Platteland, de campagne Ondernemers van Nature, de maatschappelijke jaarverslagen en de gesloten coalities vormden allemaal voorbeelden van de open houding van LTO Nederland als reactie op de neergang van het groene front. LTO-directeur Dirk Duijzer verwoordde de nieuwe openheid richting andere maatschappelijke organisaties, de politiek en de Nederlandse burgers trots met de opmerking: ‘We hebben de vensters wagenwijd opengezet’.

LTO Nederland verkeerde bij haar lobbyvoering in een meervoudig spanningsveld. Er was het in allerlei variaties optredende onderscheid tussen agrariërs die belang hadden bij verdere liberalisering van de markt en zij die dat niet hadden. Dit laatste onderscheid viel gedeeltelijk samen met de sectorale belangentegenstellingen. Het gevolg was dat niet een overkoepelend betoog voor alle agrarische bedrijfstakken of sectoren kon worden gehouden. De complexiteit van de lobbyvoering door LTO Nederland bemoeilijkte de profilering naar de eigen leden. Daar kwam bij dat LTO Nederland met haar

subtiële koers van overleg met de overheid en samenwerking met andere maatschappelijke organisaties aan voortdurende kritiek blootstond van enkele onafhankelijke landbouworganisaties van de harde lijn. Het maakte dat de achterban nooit geheel tevreden was. In dat opzicht vervulde LTO Nederland een ondankbare taak. Toch was dit niet wat de organisatie in de problemen bracht. De organisatiegraad van de Nederlandse agrariërs daalde wel, maar bleef hoog.

Om te kunnen verklaren waardoor LTO Nederland in de problemen raakte, moet worden gekeken naar de ontstaansgeschiedenis van de organisatie. LTO Nederland ontstond nadat de CBTB zijn verzet tegen fusie met de andere centrale landbouworganisaties, KNBTB en KNLC, had opgegeven. Deze omslag viel samen met de diepe val van het CDA in 1994. Door de electorale neergang van deze partij raakten de confessionele landbouworganisaties, die vanouds nauwe contacten met het CDA onderhielden, hun vertrouwde toegang tot het centrum van de politieke macht kwijt. Dit maakte voor deze organisaties een bredere onderlinge samenwerking aantrekkelijk. Zo vormde de verschuiving in de landelijke politiek een stimulans voor de ontzuiling van de georganiseerde landbouw op landelijk niveau. De diepere oorzaak van het optredende proces van ontzuiling lag echter meer in de economische dan in de politieke sfeer. Door de harde concurrentie in de landbouw en de voortdurende schaalvergroting daalde het aantal boeren in Nederland voortdurend. Daardoor kregen de landbouworganisaties steeds minder inkomsten en raakte hun financiële fundament verzwakt. Tegelijk vroeg de achterban door de voortgaande agrarische specialisatie om een steeds meer op de individuele situatie toegespitste en daardoor kostbaarder belangenbehartiging. Dit was de tragiek van de Nederlandse landbouworganisaties. Dankzij de mede door hen gestimuleerde schaalvergroting, modernisering en specialisatie ontwikkelde de Nederlandse landbouw zich tot een hoog niveau, maar raakte de basis van de landbouworganisaties steeds verder uitgehold. De CBTB ondervond als kleinste van de drie centrale landbouworganisaties het sterkst de gevolgen van het afnemende ledental. Ook voor het KNLC en de KNBTB vormde de afname van het aantal boeren echter een probleem. Zo ontstond LTO Nederland primair uit financiële noodzaak. Een hiermee nauw samenhangende factor was dat op regionaal niveau de verzuilde structuur van de georganiseerde landbouw snel uitgehold raakte. Onder elk van de centrale landbouworganisaties stond een aantal regionale landbouworganisaties. Deze regionale organisaties hadden te maken met dezelfde problemen van dalende ledentallen en afnemende inkomsten. Doordat het over het algemeen om wat kleinere organisaties ging, voelden zij sneller en sterker de noodzaak tot bezuinigen. Het leidde tot een aantal fusies, waarvan enkele tussen regionale landbouworganisaties uit verschillende zuilen. Het verdwijnen van de ver-

zuilde opdeling op regionaal niveau bracht voor de verzuilde centrale landbouworganisaties het gevaar met zich mee dat zij losgezongen raakten van hun regionale basis. Zo noodzaakten de gevoelde financiële druk en het risico te worden ingehaald door de ontwikkelingen op regionaal niveau de centrale landbouworganisaties tot hun samenwerking in LTO Nederland.

Na de oprichting van LTO Nederland hevelde de KNBTB, de CBTB en het KNLC hun taken naar de nieuwe organisatie over. Weldra hield ook het Landbouwschap op te bestaan. Daarmee werd LTO Nederland de centrale organisatie voor de behartiging van de belangen van de Nederlandse agrariërs. De boeren en tuinders konden niet rechtstreeks lid worden van LTO Nederland, maar alleen indirect via een andere organisatie. Een eerste mogelijkheid tot aansluiting bij LTO Nederland was via het lidmaatschap van een van de regionale landbouworganisaties. Daarnaast kon het als lid van een van de bij LTO Nederland aangesloten sectorale of bedrijfstakorganisaties. Officieel waren niet de individuele boeren lid van LTO Nederland, maar had deze koepelorganisatie de regionale en sectorale landbouworganisaties als leden. Het was een wat ingewikkelde en daardoor qua efficiëntie niet optimale organisatiestructuur. Verschillende geledingen in LTO Nederland droegen verschillende oplossingen aan. De landelijke top van LTO Nederland koos voor een gecentraliseerde structuur: de regionale en sectorale landbouworganisaties moesten liefst als zelfstandige organisaties ophouden te bestaan en volledig in LTO Nederland opgaan. De coördinatie en aansturing van de agrarische belangenbehartiging in Nederland kon dan plaatsvinden vanuit het landelijke LTO-kantoor in Den Haag. De sectorale vertegenwoordigers vonden dat de afzonderlijke bedrijfstakken of sectoren binnen LTO Nederland meer invloed moesten krijgen. Zij stonden positief tegenover de gedachte van een sterkere centrale aansturing, omdat dit de macht van de regionale organisaties kon doen afnemen. De gewenste verschuiving van een grote regionale invloed naar meer sectorale inbreng werd aangeduid als 'de kanteling'. De regionale organisaties vonden een dergelijke verschuiving over het algemeen een minder aantrekkelijk perspectief. Zij beschouwden zich als de basis van LTO Nederland en wensten hun sterke positie binnen de koepelorganisatie te behouden. Binnen LTO Nederland hadden kortom drie verschillende partijen ieder hun eigen belangen en standpunten. Meteen bij de oprichting van LTO Nederland ontstond tussen deze drie partijen een discussie over de gewenste structuur van de organisatie. Het was een discussie die zich met allerlei variaties tien jaar lang voortsleepte, totdat in 2005 de spanning zo hoog was opgelopen dat LTO Nederland ineen klapte.

Dat deze interne discussie zo kon escaleren, had een aantal oorzaken. Het vraagstuk van centralisme versus decentralisme speelde een rol. In LTO Nederland heerste de klassieke spanning tussen het centrale en het decentrale

organisatieniveau. De landelijke LTO-top in Den Haag vertegenwoordigde de centralistische component. Hier bestond het idee dat door meer centrale aansturing een grotere efficiëntie haalbaar was, doordat bijvoorbeeld dubbel werk door de regionale organisaties kon worden voorkomen. Daar tegenover stonden de elders in het land zetelende besturen van de regionale organisaties. Bij hen leefde de gedachte dat zij vanwege hun korte afstand tot het agrarische werkveld veel zaken het beste zelf konden regelen. Een sterke centrale aansturing van de activiteiten in de regio's kon volgens hen gemakkelijk leiden tot overbodige rompslomp. Deze tegenstelling tussen het centrale en het decentrale niveau kreeg extra scherpte doordat LTO Nederland en de regionale bonden gezien hun beperkte budget voortdurend moesten kiezen waar middelen en mankracht werden ingezet. Voor LTO Nederland was het zaak om voldoende contributie van de regionale landbouworganisaties te ontvangen om een goede lobby op Nederlands en Europees niveau te kunnen voeren. De regionale organisaties moesten voldoende middelen overhouden voor een goede belangenbehartiging op het gemeentelijke of provinciale niveau. Onder de druk van de schaarse middelen ontstond zo een voortdurende discussie over prioriteiten en accenten. Met betrekking tot de sectorale of bedrijfstakorganisaties speelde hetzelfde vraagstuk van centrale aansturing of afzonderlijke belangenbehartiging. Vooral voor de glastuinbouw was het een terugkerende vraag of niet beter een meer zelfstandige koers kon worden gevaren.

Toch vormt de spanning tussen centralisme en decentralisme niet een afdoende verklaring voor het ineensklappen van LTO Nederland. Binnen de georganiseerde landbouw was altijd sprake geweest van een getrapte structuur. Aan de basis stonden de lokale afdelingen van uiteenlopende levensbeschouwelijke gezindte. Deze vormden een aantal provinciale of regionale landbouworganisaties. De provinciale of regionale organisaties op hun beurt waren verbonden aan een van de centrale landbouworganisaties. De centrale landbouworganisaties vertegenwoordigden tezamen in het Landbouwschap de belangen van de Nederlandse agrariërs. Deze getrapte structuur functioneerde heel aardig, zij het dat een toenemend aantal agrarische bedrijfstakken een meer zelfstandige positie probeerde te verwerven. Dit gold voor bedrijfstakken die traditioneel niet een sterke positie in de centrale organisaties hadden, zoals de varkenshouderij, maar ook binnen een sector als de akkerbouw werd door sommigen gestreefd naar een grotere sectorale zelfstandigheid. In de loop van de tijd ontstonden voor bijna alle bedrijfstakken afzonderlijke organisaties die zich in meerdere of mindere mate los van de centrale landbouworganisaties opstelden. Deze tendens tot fragmentatie werd gedeeltelijk gecompenseerd door gedeelde gemeenschappelijke belangen, bijvoorbeeld dat er niet te veel landbouwgrond verloren ging door stedelijke uitbreiding.

Daar kwam bij dat het voor de afzonderlijke bedrijfstakken belangrijk was hun soms tegengestelde belangen op elkaar af te stemmen, om zo te voorkomen dat ze elkaar bij hun lobbyvoering voortdurend hinderden. Een vergelijkbare onderlinge afstemming was gewenst voor de belangenbehartiging op het nationale en op het regionale niveau. In de periode van de centrale landbouworganisaties verliep de samenwerking met de regionale organisaties op hoofdlijnen goed. Ook toen waren er echter al spanningen. De NCB vond als grote regionale landbouworganisatie dat de CBTB als veel kleinere landelijke landbouworganisaties te veel invloed had in het Landbouwschap. De CBTB van zijn kant verweet met name de bij de KNBTB en het KNLC aangesloten regionale landbouworganisaties, waaronder de NCB, gebrek aan betrokkenheid. Na de oprichting van LTO Nederland zette deze tegenstelling zich voort in de vorm van toenemende spanning tussen de ZLTO en de landelijke LTO-top. Dat in beide organisaties de oude topfiguren uit respectievelijk de NCB en de CBTB aan de macht bleven, hielp niet om de spanningen te verminderen. Bij de oplopende spanningen in LTO Nederland ging het gedeeltelijk om een voortgezette oude machtsstrijd, waarbij de onderlinge verhoudingen steeds verder verstoord raakten.

Dat deze interne machtsstrijd zo hoog kon oplopen, had te maken met de eerder geschetste politieke en maatschappelijke veranderingen. De cruciale vraag was hoe LTO Nederland als agrarisch belangenbehartiger op de veranderende situatie moest reageren. De verschillende geledingen binnen de organisatie verschilden hierover eigenlijk niet erg van mening. Alle partijen vonden dat moest worden gezocht naar nieuwe bondgenoten en dat meer aandacht moest uitgaan naar de Europese beleidsvorming. Bij de concrete invulling van dit ideaal werden accenten echter anders gelegd. Dit hing samen met het gegeven dat de mogelijkheden die de verschillende partijen hadden uiteenliepen. De ZLTO kon als vermogende organisatie een goede aansluiting vinden bij de verwerkende industrie. Voor LTO Nederland was dit minder eenvoudig. Als alternatief voor de beleidsbeïnvloeding via het oude, gesloten agrarische machtsbolwerk koos de landelijke koepelorganisatie voor een nieuw soort van openheid. Waar zij daar mogelijkheden toe zag, probeerde de organisatie coalities aan te gaan met uiteenlopende maatschappelijke belangengroeperingen, zoals de milieubeweging. Dit kwam de landelijke LTO-top op het verwijt van de ZLTO te staan dat te weinig aandacht uitging naar het leggen en onderhouden van contacten met de agro-industrie.

Hier kwam bij dat LTO Nederland in 1994/95 min of meer uit nood was geboren. Door het afnemende aantal boeren raakten de landbouworganisaties in toenemende financiële problemen: steeds minder leden moesten de benodigde contributie-inkomsten opbrengen. Het leidde tot de samenvoeging van de drie centrale landbouworganisaties, terwijl ook tussen de regionale land-

bouworganisaties allerlei fusies plaatsvonden. De schaalvergroting op regionaal niveau bleef ook na de oprichting van LTO Nederland doorgaan. Van de oorspronkelijk vijf organisaties boven de grote rivieren in 1995 waren in 1999 nog drie overgebleven: de GLTO, de WLTO en de NLTO. In 2003 besloten deze drie organisaties te fuseren tot LTO Noord. Vanwege hun financiële nood raakten ze tevens genegen hun sectorale belangenbehartiging gedeeltelijk af te stoten naar het landelijke organisatieniveau. Dit sloot aan bij het verlangen van de sectoren, met name de glastuinbouw, naar meer autonomie. In Zuid-Nederland werd de druk tot fuseren minder of niet gevoeld. Hier bleven gedurende de hele periode twee regionale landbouworganisaties actief. Dat waren de NCB en haar opvolger de ZLTO in Brabant, Zeeland en zuidelijk Gelderland en de LLTB in Limburg. De ZLTO verkeerde, mede vanwege haar grote belangen in een aantal agro-industriële bedrijven en andere ondernemingen, in een betere financiële situatie dan de noordelijke regionale landbouworganisaties en LTO Nederland. Haar bedrijvenimperium en uitgebreide netwerk van contacten maakten de ZLTO tot een vermogende en invloedrijke organisatie.

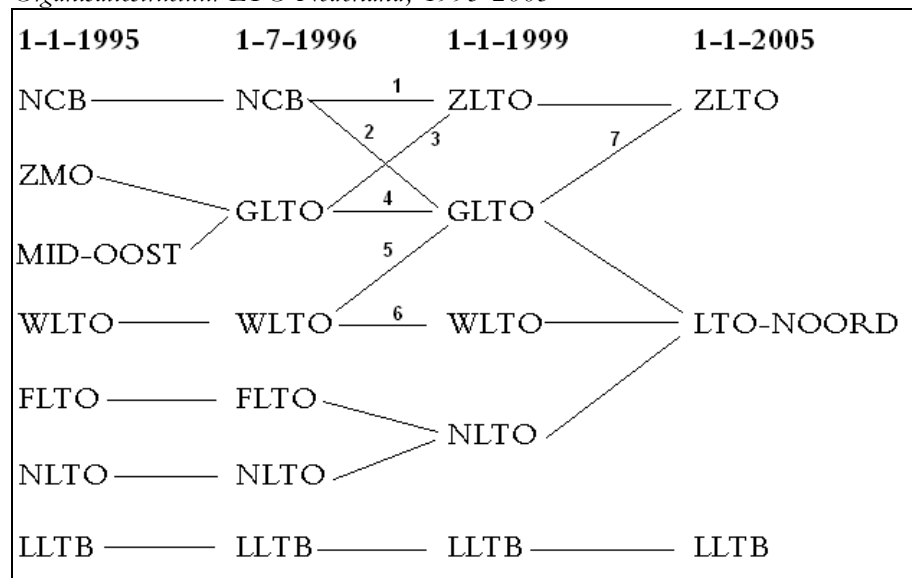
De invloed van de top van de ZLTO in de agrarische wereld en daarbuiten evenaarde die van de LTO-top. Daardoor kon de ZLTO het zich veroorloven een onafhankelijke koers te volgen. Zij zag geen heil in een duidelijk zelfstandige vorm van belangenbehartiging voor de afzonderlijke bedrijfstakken, maar wilde dat deze belangenbehartiging door de regionale organisaties gecoördineerd bleef worden. Daarmee stond zij vanouds tegenover de sectorale organisaties en de landelijke top van LTO Nederland. Doordat de regionale organisaties in de noordelijke helft van Nederland uit financiële nood hun sectorale belangenbehartiging wilden reduceren of afstoten, ontstond ook tussen deze organisaties en de ZLTO een tegenstelling. De landelijke LTO-top was vanwege zijn zwakke positie ten opzichte van de ZLTO niet in staat zijn wil te doen gelden. Zo ontstond een patstelling waarin de onderlinge irritaties steeds hoger opliepen en de verschillende partijen niet meer normaal met elkaar communiceerden. Het uiteindelijke resultaat was dat de ZLTO en een groep glastuinders uit LTO Nederland stapten. Noch het opstappen van de ZLTO noch dat van de glastuinders vormde echter de oorzaak van de incenstorting van LTO Nederland. Het ging hooguit om het sluitstuk van een lang tevoren begonnen machtsstrijd tussen het centrale niveau en de regionale en de sectorale geledingen in LTO Nederland en haar voorgangers. Deze machtsstrijd hing nauw samen met het vraagstuk hoe na het uiteenvallen van het groene front invulling moest worden gegeven aan de agrarische belangenbehartiging. Was een organisatiestructuur langs sectorale lijnen gewenst, of juist een via regionale lijnen? Hoe kon men sterkere invloed gaan uitoefenen in de keten? Bood het aangaan van coalities met ande-

re maatschappelijke groeperingen een goed alternatief? Of moest de focus gericht blijven op de overheid, en zo ja, op welke overheid: de provinciale, de nationale of de Europese? De opmerkelijke uitkomst van de gevoerde discussie en machtsstrijd was dat na de opheffing van de drie verzuilde landelijke landbouworganisaties en het Landbouwschap, in 2005 de ontmanteling van het landelijke LTO-apparaat volgde. Het nationale agrarische lobbyapparaat was uiteengescheurd onder de krachten van enerzijds het aan invloed winnende Europa en anderzijds de agrarische belangenbehartiging op regionaal niveau.

Bijlage 1

Organisatiestructuur LTO Nederland, 1995-2005

1= Zeeland en Noord-Brabant naar ZLTO

2= Zuid-Gelderland naar GLTO

3= Zeeland en Noord-Brabant naar ZLTO

4= Overijssel, Utrecht en Gelderland naar GLTO

5=Zeeland naar ZLTO

6= Noord-Holland en Zuid-Holland naar WLTO

7= Zuid-Gelderland naar ZLTO

Bijlage 2

Het aantal bij de regionale organisaties van LTO Nederland aangesloten bedrijven, 1995, 2000 en 2004

	1995	2000	2004
NCB	15749		
ZMO	10967		
Mid-Oost	14975		
ZLTO		16258	11492
GLTO		16535	10493
WLTO	14356	12032	8110
FLTO	7700		
NLTO	7037	12399	9969
LLTB	5945	4638	2924
Totaal	76729	61862	42988

Bronnen:

Archief LTO Nederland, CLO-stukken met betrekking tot de totstandkoming van LTO Nederland, Gecomprimeerde begroting CLTO in oprichting 1996 (1e concept).

Archief LTO Nederland, Agenda voor de vergadering van het Dagelijks Bestuur 31 augustus 2004, Bijlage 5, Overzicht SBE-gegevens en aantal bedrijven per regio 2000-2004 LTO.

Bijlage 3

Het aantal agrarische bedrijven in Nederland, 1985-2005

Jaar	Aantal bedrijven
1985	135899
1986	133844
1987	132013
1988	129753
1989	127367
1990	124903
1991	122606
1992	120936
1993	119724
1994	116184
1995	113202
1996	110667
1997	107919
1998	104873
1999	101545
2000	97483
2001	92783
2002	89580
2003	85501
2004	83885
2005	81830

Bron: Land- en Tuinbouwcijfers (Landbouw-Economisch Instituut en Centraal Bureau voor de Statistiek; Den Haag en Voorburg, diverse jaren).

Bijlage 4

De organisatiegraad van de Nederlandse landbouw op basis van de via de regionale landbouworganisaties bij LTO Nederland aangesloten landbouwbedrijven, 1995, 2000 en 2004

	1995	2000	2004
Totaal	113202	97483	83885
Bij LTO	76729	61862	42988
Organisatiegraad	0,68	0,63	0,51

Bronnen: Zie bijlagen 2 en 3.

Lijst met bronnen

Archieven

Archief van LTO Nederland, 1995-2005.

Dit archief wordt thans in opdracht van LTO Nederland bewaard door UTS Archief- en databeheer in Rijswijk.

Archief van de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond.

Dit archief wordt beheerd door het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme aan de Vrije Universiteit van Amsterdam.

Digitale bronnen

Agrarisch Dagblad, 21 mei 2005

<http://academic.lexisnexis.nl/uvvt/> (28 juli 2010).

Agrarisch Dagblad, 28 mei 2005

<http://academic.lexisnexis.nl/uvvt/> (28 juli 2010).

Agrarisch Dagblad, 12 januari 2010

<http://academic.lexisnexis.nl/uvvt/> (9 augustus 2010).

Berichten Buitenland. Sectorspecial Glastuinbouw (nummer 9, september 2007) p. 7

http://www.minlnv.nl/cdpub/servlet/CDLServlet?p_file_id=22431 (27 juli 2010).

Cross-compliance

http://ec.europa.eu/agriculture/capreform/infosheets/crocom_en.pdf (27 juli 2010).

FEM Business, 18 februari 2006

<http://academic.lexisnexis.nl/uvvt/> (28 juli 2010).

Het Financieel Dagblad, 30 december 2002

<http://academic.lexisnexis.nl/uvvt/> (28 juli 2010).

Integrale Notitie mest- en ammoniakbeleid (Stukken der Tweede Kamer der Staten-Generaal voor het vergaderjaar 1995-1996, 24 445, nr. 1; Den Haag 1995)

<http://parlando.sdu.nl/cgi/loginn/anonymous> (9 februari 2010).

- Levensmiddelen in de 21ste eeuw. Wegen naar een technologische vernieuwing voor de productie, verwerking, distributie en consumptie van levensmiddelen (Werkdocument Innovatienetwerk Groene Ruimte en Agrocluster, rapportnr. 03.3.036; Den Haag 2003) p. 15
<http://www.innovatienetwerk.org.nl/bibliotheek/rapporten/202/Levensmiddeleninde21steeeuwWegennaareentechnologischevernieuwing-voordeprouductieverwerkingdistributieenconsumptievanlevensmidde-len.html> (27 juli 2010).
- Meeusen, Marieke en Sebastien Deneux, Een Babylonische keurmerkverwarring? Een studie naar de verwarring onder ketenactoren over keurmerken op voedingsmiddelen (LEI Projectcode 63428, Rapport 5.02.06; Den Haag Juni 2002)
http://www.2.lei.wur.nl/publicaties/PDF/2002/5_xxx/5_02_06.pdf (27 juli 2010).
- Randvoorwaarden GLB (cross-compliance) (Ministerie LNV, Directie Juridische Zaken en Directie Landbouw; 21 april 2006)
http://www.minlnv.nl/portal/page?_pageid=116,1640321&_dad=portal&_schema=PORTAL&p_file_id=14756 (27 juli 2010).
- Resultaten van plattelandsprojecten met Europese subsidie (Aangeboden aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal door de Algemene Rekenkamer; Tweede Kamer, vergaderjaar 2002-2003, 28 800 nrs. 1-2)
<http://parlando.sdu.nl/cgi/login/anonymous> (27 juli 2010)
- Trog. Ledenblad NVV (nummer 99, maart 2003)
http://www.nvv.nl/indexphp.php?frame=dutchtopics/Trog/frames/Trog99_frame.htm (27 juli 2010).
- Trouw, 20 mei 2005
<http://academic.lexisnexis.nl/uvf/> (28 juli 2010).
- Vaststelling van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (XIV) voor het jaar 2001. Brief van de minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (Stukken der Tweede Kamer der Staten-Generaal voor het vergaderjaar 2000-2001, 27 400 XIV, nr. 56; Den Haag 2001)
<http://parlando.sdu.nl/cgi/login/anonymous> (19 augustus 2009).
- Vaststelling van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (XIV) voor het jaar 2002. Brief van de minister van Landbouw, Natuurbeheer over het Nederlandse Plattelandsontwikkelingsprogramma (Stukken der Tweede Kamer der Staten-Generaal voor het vergaderjaar 2001-2002, 28 000 XIV, nr. 78; Den Haag 2002)
<http://parlando.sdu.nl/cgi/login/anonymous> (7 augustus 2009).
- de Volkskrant, 19 oktober 1996
<http://academic.lexisnexis.nl/rug> (12 augustus 2009).

Foto's

De foto's in dit boek zijn afkomstig uit het fotoarchief Nieuwe Oogst (LLTB, LTO Noord, ZLTO).

Literatuurlijst

- Activiteitenverslag 2004 Koninklijke Algemeene Vereeniging voor Bloembollencultuur* (KAVB en LTO-Noord; Hillegom 2005).
- Activiteitenverslag 2006 Algemeene Vereeniging voor Bloembollencultuur* (KAVB en LTO-Noord; Hillegom 2007).
- Agrarisch Dagblad. Onafhankelijk dagblad voor de land- en tuinbouw.*
- Algemeen Dagblad.*
- Baarda, Corine, *Politieke besluiten en boerenbeslissingen. Het draagvlak van het mestbeleid tot 2000* (Groningen 1999).
- Bedrijven en de wateroverlast* (Crisis Onderzoek Team, Rijksuniversiteit Leiden en Erasmus Universiteit Rotterdam; 1996).
- Berkhout, P. e.a., *Zuivelbeleid zonder melkquotering? Mogelijke gevolgen voor Nederland en de EU* (LEI; Den Haag 2002).
- Bieleman, Jan, *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000* (Amsterdam 2008).
- Bijman, W.J.J. (red.), *Landbouwbeleid en internationalisatie. Ontwikkelingen en dilemma's in het landbouwbeleid tot 2015* (Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek; Den Haag 1997).
- Bloeiende akkers. Toekomstvisie LTO-Akkerbouw* (Vakgroep LTO Akkerbouw; Den Haag 2000).
- Boerderij.*
- Boertien, C. e.a. (red.), *Onderzoek watersnood Maas. Hoofdrapport de Maas meester* (Ministerie van Verkeer en Waterstaat en Waterloopkundig Laboratorium; Delft 1994).
- Brink, A. van den, *Structuur in beweging. Het landbouwstructuurbeleid in Nederland 1945-1985* (Proefschrift Landbouwwuniversiteit te Wageningen 1990).
- Broersma, Daniël, 'Groene idealen in een paars politiek landschap. Overeenstemming en meningsverschil tussen landbouw en milieubeweging over de ruimtelijke inrichting van Nederland, 1994-2002', in: Geurt Collenteur e.a. (red.), *Stad en regio. Opstellen aangeboden aan prof. dr. Pim Kooij bij zijn afscheid als hoogleraar economische en sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen* (Assen 2010) 253-262.

- Compositie in groenten. Toekomstvisie van LTO-Nederland op de vollegrondsgroente-teelt in Nederland* (LTO Nederland; Den Haag 1999).
- Coster, W., *Overijssel op het land. Een geschiedenis van de Overijsselsche Landbouw Maatschappij 1871-1996* (Zwolle 1996).
- Dietz, Frank J., Meststoffenverliezen en economische politiek. Over de bepaling van het maatschappelijk aanvaardbare niveau van meststoffenverliezen uit de Nederlandse landbouw (Bussum 2000).
- Dijk, G. van, L.F.M. Klep en A.J. Merckx, *De corrosie van een ijzeren driehoek. Over de omslag rond de landbouw* (Assen 1999).
- Douw, L., 'Meer door minder. Ontwikkelingen in de agrarische structuur na 1950', in: A.L.G.M. Bauwens, M.N. de Groot en K.J. Poppe (red.), *Agrarisch bestaan. Beschouwingen bij vijftig jaar Landbouw-Economisch Instituut* (Assen en Maastricht 1990) 35-53.
- Duffhues, Ton, *Voor een betere toekomst. Het werk van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond voor bedrijf en gezin 1896-1996* (Nijmegen 1996).
- Duin, M.J. van e.a., *Evacuaties bij hoog water. Zelfredzaamheid en overheidszorg* (Crisis Onderzoek Team, Rijksuniversiteit Leiden en Erasmus Universiteit Rotterdam; 1995).
- Duurzaam en gedurfd. Maatschappelijk jaarverslag glastuinbouw 2003* (LTO Nederland; Den Haag 2004).
- Duyvendak, Wijnand, Ingrid Horstik en Bertram Zagema (red.), *Het groene poldermodel. Consensus en conflict in de milieupolitiek* (Instituut voor Publiek en Politiek / Vereniging Milieudefensie; Amsterdam 1999).
- Dynamiek en vernieuwing. Beleidsvoornemens op het gebied van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij* (Het ministerie van LNV o.l.v. J.J. van Aartsen; Den Haag 1995).
- Geus, Cees de, *De boer natuurlijk. De duurzame ontwikkeling van het platteland* (LTO Nederland; Den Haag 2001).
- Glastuinbouw kiest voor milieu en economie. Plan van aanpak voor de herstructurering van de glastuinbouw* (LTO Nederland; Den Haag 1998).
- Grond voor de natuur. De grondmarkt en knelpunten in de wet- en regelgeving vanuit het perspectief van de realisatie van de Ecologische Hoofdstructuur* (Onderzoek door KPMG in opdracht van Vereniging Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer en Stichting Natuur en Milieu; De Meern/Amstelveen 1999).
- Hees, Eric, *Trekkers op de trap. Kritische geluiden in de agrarische belangenbehartiging tussen 1970 en 1995* (Wageningen 1995).
- Inspelen op de verandering. Agenda voor een vitaal platteland* (Het ministerie van LNV o.l.v. C.P. Veerman; Den Haag 2004).

- Investeren in de groene ruimte. Visie van LTO-Nederland op de ontwikkeling van het landelijk gebied naar 2010* (LTO Nederland; Den Haag 1997).
- Jordan, Grant, Shell, Greenpeace and the Brent Spar (Basingstoke en New York 2001).
- Kracht & kwaliteit. Het LNV beleidsprogramma 1999-2002* (Het ministerie van LNV o.l.v. H.H. Apotheker; Den Haag 1999).
- Krajenbrink, E.J., *Het Landbouwschap. 'Zelfgedragen verantwoordelijkheid' in de land- en tuinbouw 1945-2001* (Nieuwerkerk a/d IJssel 2005).
- Kroeger, Pieter Gerrit en Jaap Stam, *De rogge staat er dun bij. Macht en verval van het CDA 1974-1998* (Amsterdam 1998).
- Kwaliteit en verantwoordelijkheid. De visie van LTO Nederland op de toekomst van de varkenshouderij in Nederland* (Vakgroep LTO Varkenshouderij; Den Haag 1999).
- Landbouwcijfers 1995* (Landbouw-Economisch Instituut en Centraal Bureau voor de Statistiek; Den Haag 1995).
- Landbouw-Economisch Bericht 1998 – Landbouw-Economisch Bericht 2005* (Landbouw-Economisch Instituut; Den Haag 1998-2005).
- Land- en tuinbouwcijfers 2004 en Land- en tuinbouwcijfers 2005* (Landbouw-Economisch Instituut (LEI) en Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS); Den Haag en Voorburg 2004 en 2005).
- Luchetti, Walter, René Harpes en Gianfranco Laccone ed., *Fieragricola. Storia della politica agricola comune Europea / Histoire de la politique agricole Européenne / History of European agricultural politics* (Veronafiere, Academia Europea Agricoltura Agroindustria; Verona 2002).
- Maas, J.H.M., *De Nederlandse agrosector. Geografie en dynamiek* (Assen 1994).
- Massink, Henk en Gerrit Meester, *Boeren bij vrijhandel. De Nederlandse agrosector bij handelsliberalisatie en EU-uitbreiding: een verkenning* (Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij; Den Haag 2002).
- Meester, G. en D. Strijker, *Het Europese landbouwbeleid voorbij de scheidslijn van zelfvoorziening* (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid; Den Haag 1985).
- Metze, Marcel, *De stranding. Het CDA van hoogtepunt naar catastrofe* (Nijmegen 1995).
- Middelkoop H. (red.), *Twee rivieren. Rijn en Maas in Nederland* (Rijksinstituut voor Integraal Zoetwaterbeheer en Afvalwaterbehandeling (RIZA) in samenwerking met Rijkswaterstaat Directies Oost-Nederland en Limburg; Arnhem en Lelystad 1998).
- Natuur en milieu. Maandblad / Opinieblad van Stichting Natuur en Milieu.*

- Nederlandse Staatscourant. Officiële uitgave van het Koninkrijk der Nederlanden.*
- Nederland tuinbouwland. De glastuinbouw werkt aan haar toekomst* (LTO Nederland; Den Haag 1995).
- Nieuwe Oogst. Editie Noord: ledenblad van LTO Noord.*
- Nota betreffende de relatie landbouw en natuur- en landschapsbehoud. Gemeenschappelijke uitgangspunten voor het beleid inzake de uit een oogpunt van natuur- en landschapsbehoud waardevolle agrarische cultuurlandschappen (*Stukken der Tweede Kamer der Staten-Generaal voor de zitting 1974-1975*, 13 285, nrs. 1-2; Den Haag 1975).
- Nota intensieve veehouderij (*Stukken der Tweede Kamer der Staten-Generaal voor het vergaderjaar 1974-1975*, 13 227, nrs. 1-2; Den Haag 1975).
- NRC Handelsblad.*
- Ondernemen. Het opinieblad voor het midden- en kleinbedrijf.*
- Onwards with profit, people, planet. A Dutch approach to sustainable enterprise* (VNO-NCW; juni 2001).
- Oogst. Land- en tuinbouwweekblad van LTO-Nederland / Weekblad van LTO-Nederland / Weekblad voor de agrarische ondernemer / Agrarisch weekblad van LTO Nederland.*
- Oogstplus voor de veehouderij: bijlage bij Oogst.*
- Regeringsbeslissing natuurbeleidsplan (*Stukken der Tweede Kamer der Staten-Generaal voor het vergaderjaar 1989-1990*, 21 149, nrs. 2-3; Den Haag 1990).
- Siemes, Hans, *Eeuwige droom. Slotakkoord van het Koninklijk Nederlands Landbouw-Comité 1984-2004* (Den Haag 2004).
- Smits, M., *Boeren met beleid. Honderd jaar Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond 1896-1996* (Nijmegen 1996).
- Stortelder, A.H.F. e.a., *Boeren voor natuur. Scenario's voor het landelijk gebied* (Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte, Wageningen; Den Haag 2001).
- Uitzicht op een veelzijdige toekomst. Een visie van LTO Nederland op de melkveehouderij in Nederland* (LTO Nederland; Den Haag 1997).
- Varkenshouderij in beweging. Maatschappelijk verslag Varkenshouderij 2003-2004* (LTO Nederland; Den Haag 2004).
- Visienota voedsel en groen* (Het ministerie van LNV o.l.v. L.J. Brinkhorst; Den Haag 2000).
- Vogelzang-Stoute, Elizabeth M., *Bestrijdingsmiddelenrecht. Een rechtsvergelijking* (proefschrift Universiteit van Amsterdam 2004).

Volkskrant, de.

De winst van waarden. Advies over maatschappelijk ondernemen uitgebracht aan de Staatssecretaris van Economische Zaken (Sociaal-Economische Raad; 2000).

Woude, Rolf van der, *Op goede gronden. Geschiedenis van de Nederlandse Christelijke Boeren en Tuindersbond 1918-1995* (Hilversum 2001).

Zanden, J.L. van en S.W. Versteegen, *Groene geschiedenis van Nederland* (Utrecht 1993).

Zimmermann, K.L. en M.J.G. Meeuwse-van Onna, *De concurrentiepositie van de Nederlandse biologische agribusiness* (Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Den Haag 1996).

ZMO-krant.

Over de auteur

Daniël Broersma (1974) studeerde economische en sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. In 2005 promoveerde hij op het proefschrift *Het wonderland achter de horizon, Groninger regionaal besef in nationaal verband, 1903-1963*. Vanaf 2006 deed hij voor het Nederlands Agronomisch Historisch Instituut onderzoek naar de geschiedenis van LTO Nederland als koepelorganisatie van de georganiseerde landbouw. Momenteel werkt hij aan de Rijksuniversiteit Groningen als docent bij de secties eigentijdse geschiedenis en economische en sociale geschiedenis.

Historia Agriculturae

1. *De landbouw-enquête van 1800*. Deel I: Noord- en Zuid-Holland. Vragenlijst als bijlage. 1953.
2. *De landbouw-enquête van 1800*. Deel II: Zeeland, Noord-Brabant, Utrecht, Gelderland en Overijssel. Internationale landbouwhistorische bibliografie over 1951. 1954.
3. *De landbouw-enquête van 1800*. Deel III: Drenthe, Friesland en Groningen. 1956.
4. *Beschrijving der boerderijen op de kleilanden in Friesland door D. Fontein te Salvert, 1779-1835*. 1957.
5. *De landbouwkundige gegevens uit het Journaal der reize van den Agent van Nationale Economie der Bataafsche Republiek, J. Goldberg*. 1959.
6. *Bouwstoffen bibliografie Nederlandse landarbeider in de 19e eeuw*. I. 1962.
7. *Bouwstoffen bibliografie van de Nederlandse landarbeider in de 19e eeuw*. II. 1963.
8. *Beschreeve Staat van de Meijerije (1794)* door Mr. C. van Breugel. 1965.
9. *Beschrijvende lijst van landbouwhistorisch belangrijke kaarten uit het archief der Genie in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage* door T.W. Bieze. 1968.
10. *Een landbouwwerktuigkunde-dictaat van de Landhuishoudkundige School te Groningen*. 1976.
11. W. Tijms, *Prijzen van granen en peulvruchten te Arnhem, Breda, Deventer, 's-Hertogensbosch en Kampen*. 1977.
12. H. van Zon, *Bibliografie van op Nederland betrekking hebbende landbouwhistorische literatuur verschenen in de jaren 1975 tot en met 1977*. 1978.
13. W.J. Formsma, *Beklemrecht en landbouw*. H. van Zon, *Bibliografie over beklemrecht*. 1981.
14. J. de Bruijn, *Plakkaten van Stad en Lande... 1594-1795*. 1983.
15. H. van Zon, *Bibliografie van literatuur over Nederlandse agrarische geschiedenis, verschenen in de jaren 1978 tot en met 1980, met aanvulling uit voorgaande jaren*. 1983.
16. H.M.F. Krips-van der Laan, *Praktijk als antwoord*. S.L. Louwes en het landbouwcrisisbeleid. 1985.
17. IJ. Botke, *Het 'Schrijf-boek' van Marten Aedsges (1742-1806)*. 1988.
18. *Noorderlicht*, Berichten uit het verleden van Noord-Nederland. 1988.
19. D. Pilat, *Dutch agricultural export performance (1846-1926)*. 1989.
20. W.H. Vermeulen, *Europees landbouwbeleid in de maak. Mansholts eerste plannen, 1945-1953*. 1989.
21. J.L. Van Zanden, *'Den zedelijken en materiëlen toestand der arbeidende bevolking ten platten lande'*. 1991.
22. *Het Oldambt deel II. Nieuwe visies op geschiedenis en actuele problemen*. Onder redactie van J.N.H. Elerie en P.C.M. Hoppenbrouwers. 1991.

23. *Een loopbaan in de landbouw. Twaalf portretten van markante figuren in agrarisch Nederland.* Onder redactie van P.C.M. Hoppenbrouwers. 1991.
24. Peter R. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen, 1800-1910. Een kwalitatieve en kwantitatieve analyse.* 1991.
25. P.C.M. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden, 1360 - 1515.* 1992.
26. H.M.C. Gooren en L.J.B. Heger, *Per mud of bij de week gewonnen. De ontwikkeling van beloningssystemen in de Groningse landbouw, 1800-1914.* 1993.
27. R.F.J. Paping, "*Voor een handvol stuivers*": *Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860.* 1995.
28. P. Kooij e.a., *Where the twain meet, Dutch and Russian regional development in a comparative perspective 1800-1917.* 1998.
29. J. Kok e.a., *Levensloop en levenslot, Arbeidsstrategieën van gezinnen in de 19de en 20e eeuw.* 1999.
30. P. Kooij e.a., *De actualiteit van de agrarische geschiedenis.* 2000.
31. W. Tijms, *Groninger graanprijzen. De prijzen van agrarische producten tussen 1546 en 1990.* 2000.
32. H.M.L. Geurts, *Herman Derk Louwes (1893-1960) Burgemeester van de Nederlandse landbouw.* 2002.
33. M.A.W. Gerding (red.), *Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte.* 2003.
34. P. Kooij e.a., *Where the twain meet again, New results of the Dutch-Russian project on regional development 1750-1917.* 2004.
35. S.M. van den Bergh, *Verdeeld land. De geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland vanuit een lokaal perspectief, 1890-1985.* 2004.
36. J.E. van Kamp, *Dien Hoetink. 'Bij benadering'. Biografie van een landbouwjuriste in crisis- en oorlogstijd.* 2005.
37. E.H. Karel, *De maakbare boer. Streekverbetering als instrument van het Nederlandse landbouwbeleid 1953-1970.* 2005.
38. M. Knibbe, *Lokkich Fryslân. Landpacht, arbeidsloon en landbouwproductiviteit in het Friese kleigebied 1505-1830.* 2006.
39. F.J. Dijksterhuis en B. van der Meulen, *Tussen coördineren en innoveren. De Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek, 1957-2000.* 2007
40. W. Coster, *Baron op klompen. Mr. B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884): aan de hefboom tot welvaart.* 2008.
41. M. Duijvendak, E.H. Karel en P. Kooij (red.), *Groen onderwijs. Terugblik en uitzicht naar aanleiding van het 100-jarig bestaan van de Vereniging voor Hoger Onderwijs.* 2008.
42. P. Kooij, *Town and countryside in a Dutch perspective,* 2010.

